МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет
імені П.Тичини

Оксана Дудник

БЕЗПОРАДНІСТЬ У СТРУКТУРІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Монографія

SBA PRINT
Київ – 2022

УДК:159.923.2(02)
Д 81

Рецензенти:

Сафін О. Д., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Гошовський Я. О., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Волинського національного університету імен Лесі Українки;

Карпенко Є. В., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.

Рекомендовано вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 5 від 28 грудня 2021 року)

Д 81 **Дудник О.А.**
Безпорадність у структурі я-концепції особистості здобувача вищої освіти: монографія / О.А. Дудник; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Київ: Вид-во «SBA Print», 2022. – 213 с.

ISBN

У монографії здійснено теоретико-методологічний аналіз проблем Я-концепції та безпорадності особистості. Теоретично обґрунтовано деструктивну роль безпорадності у розвитку внутрішньої узгодженості структурних компонентів й високого рівня зрілості Я-концепції особистості. На емпірико-діагностичному рівні виявлено взаємозв'язок діагностичних критеріїв безпорадності з емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового компонентів Я-концепції.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів вищої освіти спеціальності 053 Психологія.

The monograph provides a theoretical and methodological analysis of the problems of self-concept and helplessness of the individual. It substantiates destructive role of helplessness in the development of internal coherence of structural components and a high level of maturity of the self-concept of personality theoretically. At the empirical-diagnostic level, the relationship between the diagnostic criteria of helplessness and the empirical referents of the cognitive, emotional-evaluative and behavioral components of the self-concept is revealed.

For scientists, teachers, graduate students, applicants for higher education specialty 053 Psychology.

УДК:159.923.2(02)
©Дудник О.А., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА БЕЗПОРАДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ 12

1.1. Я-концепція як продукт розвитку самосвідомості 12

1.2. Структурно-змістові характеристики Я-концепції особистості 23

1.3. Процесуально-динамічні характеристики та параметри сформованості Я-концепції особистості 42

1.4. Безпорадність як деструктивний чинник становлення Я-концепції особистості 56

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ БЕЗПОРАДНОСТІ У СТРУКТУРІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ 74

2.1. Методологічне обґрунтування емпіричних референтів і методів дослідження безпорадності та Я-концепції особистості 74

2.2. Результати діагностики рівнів сформованості особистісної безпорадності здобувачів 91

2.3. Особливості взаємозв'язку діагностичних критеріїв сформованої безпорадності з емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового компонентів Я-концепції досліджуваних 109

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ОЗНАК БЕЗПОРАДНОСТІ В ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЗРІЛОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ 136

3.1. Структурно-функціональна організація характеристик когнітивного компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів 136

3.2. Структурно-функціональна організація характеристик емоційно-оцінного компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів 146

3.3. Структурно-функціональна організація характеристик поведінкового компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів 157

3.4. Прогностичне узагальнення інтегральних ознак безпорадності в осіб з різними рівнями зрілості Я-концепції 179

ВИСНОВКИ 188

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 192

CONTENTS

FOREWORD 7

SECTION 1. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF RESEARCH OF SELF-CONCEPT AND DISORDER OF PERSONALITY..... 12

1.1. Self-concept as a product of development self-awareness 12

1.2. Structural and semantic characteristics self-concept of personality 23

1.3. Procedural-dynamic characteristics and parameters of self-concept formation of personali 42

1.4. Helplessness as a destructive factor in the formation of the self-concept of personality 56

SECTION 2. METHODOLOGICAL PREREQUISITES AND EMPIRICAL STUDY OF DISORDER IN THE STRUCTURE OF THE SELF-CONCEPT OF PERSONALITY 74

2.1. Methodological substantiation of empirical referents and methods of helplessness research and self-concept of personality 74

2.2. The results of the diagnosis of the levels of personal helplessness of applicants 91

2.3. Features of interrelation of diagnostic criteria of the formed helplessness with empirical referents of cognitive, emotional and behavioral components of self-concept 109

SECTION 3. CONCEPTUAL GENERALIZATION OF INTEGRAL SIGNS OF DISORDER IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVEL OF MATURITY SELF-CONCEPT 136

3.1. Structural and functional organization of the characteristics of the cognitive component of self-concept of «helpless» and «independent» applicants 136

3.2. Structural and functional organization of the characteristics of the emotional and evaluative component of self-concept of «helpless» and «independent» applicants 146

3.3. Structural and functional organization of the characteristics of the behavioral component of self-concept of «helpless» and «independent» applicants 157

3.4. Prognostic generalization of integral signs of helplessness of persons with different levels of maturity of self-concept 179

CONCLUSIONS 188

REFERENCES 192

ПЕРЕДМОВА

Складні суспільно-політичні процеси, які відбуваються в нашій країні, дедалі більше вимагають від людини відповідальності, самостійності в прийнятті рішень, вміння долати стресогенні життєві ускладнення, демонструючи адаптивну і конструктивну поведінку. Це актуалізує увагу дослідників до тих інтегральних характеристик особистості, які пов'язані з її самоставленням, самоприйняттям, оцінкою власної відповідальності й самоефективності у вирішенні різноманітних, часто складних життєвих ситуацій. Таким інтегральним особистісним утворенням є Я-концепція як сукупність оцінних уявлень індивіда про себе, яка забезпечує інтерпретацію досвіду й досягнення внутрішньої узгодженості особистості, сприяє успішній самореалізації і є джерелом очікувань, тобто уявлень про те, що має відбутися.

Водночас, високий рівень суспільної напруги й невизначеності провокує загострення особистісних криз, під час яких зростає негативний емоційний фон, розвивається суб'єктивне відчуття непідконтрольності подій, нездатності впливати на ситуацію, невміння її долати або змінювати. Такі особистісні переживання призводять до розвитку безпорадності, яка може трансформуватись із ситуативної в особистісну й проявлятися, зокрема, в негативних ознаках Я-концепції (деформованому образі Я, низьких рівнях самооцінки, самоставлення, самоповаги тощо).

Феномен Я-концепції в науковій літературі характеризується складністю та багатогранністю вивчення, що зумовлюється різними підходами науковців до розуміння її сутності, змісту, структури та методів дослідження (Р. Ассаджолі, У. Джемс, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Еріксон, Е. Берн, Р. Бернс, Дж. Келлі, З. Фройд та ін.). У зарубіжній психології Я-концепція досліджується у межах

гуманістичного (Р. Бернс, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл та ін.), психодинамічного (Е. Берн, Дж. Марсіа, Г. Саллівен, А. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.) та інтеракціоністського підходів (В. Вундт, Н. Грот, П. Жане, Ч. Кулі, Т. Ліппс, Дж. Мід та ін.). Поняття Я-концепції розглядається в контексті загальної проблеми формування і розвитку особистості (Л. Анциферова, Л. Божович, І. Кон, В. Столін, І. Чеснокова та ін.) як продукт самосвідомості, результат соціалізації й соціально-психологічної адаптації особистості, а також як чинник детермінації поведінки (Г. Балл, М. Боришевський, О. Колишко, С. Максименко, Л. Сердюк, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін.). Грунтовно досліджуються компоненти та функції Я-концепції, фактори, що впливають на її формування, особливості розвитку в різні вікові періоди (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Н. Жигайло, П. Зінченко, І. Кон, О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Мерлін, В. Москалець, І. Пасічник, С. Рубінштейн, М. Савчин, А. Спіркін, В. Столін, М. Томчук, І. Чеснокова, В. Ядов та ін); вивчається професійна Я-концепція у контексті професійного самовизначення та професійного становлення особистості (В. Буткевич, Ж. Вірна, Н. Жигайло, Р. Каламаж, Г. Католик, В. Осьодло, І. Пасічник та ін.); досліджуються чинники, які впливають на внутрішню узгодженість та збалансованість структурних компонентів Я-концепції, характеризуючи рівень її інтегрованості й зрілості (В. Агапов, І. Баришнікова, О. Іващенко, Є. Карпенко, М. Розенберг, Є. Соколова, В. Ніколаєва та ін.).

Водночас, дослідники підкреслюють, що найважливішою функцією Я-концепції є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, відносної стійкості її поведінки (М. Боришевський, О. Гуменюк, Р. Каламаж та ін.), що може суттєво ускладнюватися при сформованій особистісній безпорадності, теоретичне осмислення якої як стійкої інтегральної особистісної властивості ще тільки починається у вітчизняній психології (В. Горбунова,

Т. Дучимінська, І. Зарубінська, Л. Малімон, В. Попов, Д. Приходько та ін.). Таким чином, хоча зв'язок феномена безпорадності з Я-концепцією особистості (образом Я) як запорукою внутрішньої цілісності й адаптивності людини експліцитно не декларується, він імпліцитно простежується в низці досліджень з цієї проблематики (Я. Гошовський, Т. Дучимінська, В. Ротенберг, Д. Цирінг та ін.), що визначає необхідність ґрунтовного теоретичного осмислення й емпіричного вивчення безпорадності як системоутворюючого чинника у побудові негативної Я-концепції особистості.

Монографія складається з передмови, трьох розділів, висновку та списку використаних джерел.

У ***першому розділі*** монографії «Теоретико-методологічні засади дослідження Я-концепції та безпорадності особистості» здійснено категоріально-понятійний аналіз Я-концепції та безпорадності, узагальнено структурно-змістові та процесуально-динамічні особливості Я-концепції, теоретично обґрунтовано дестабілізуючу роль безпорадності в побудові гармонійної Я-концепції особистості.

Показано, що складність та багатогранність вивчення Я-концепції обумовлюється її сутністю, змістом, структурою та методами дослідження, а також різними уявленнями науковців щодо характеру співвідношення Я-концепції зі спорідненими поняттями «самосвідомість», «Я», «образ Я», «самосприйняття», «самоставлення», «самооцінка» тощо, що призводить до термінологічної плутанини, невизначеності й суперечливості навіть в межах одного напряму досліджень.

Психологічний феномен безпорадності розглянуто в контексті психологічних теорій, які пояснюють її виникнення, формування та вплив на розвиток особистості в руслі психоаналітичного, біхевіористичного, екзистенційно-гуманістичного підходів, філософсько-антропологічної концепції існування людства; через поняття прищепленої (завченої, набутої, вивченої) безпорадності, її

структури (мотиваційного, емоційного, когнітивного дефіциту); генералізації набутої безпорадності на інші сфери діяльності та її трансформації із ситуативної в особистісну, з якою пов'язаний певний рівень самостійності й, відповідно, суб'єктності індивіда.

Теоретично обґрунтовано взаємозв'язок характеристик особистісної безпорадності та Я-концепції, який визначається не лише внутрішньою організацією і взаємозв'язками їх структурних компонентів (когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового), але й тим, що особистісна безпорадність (або самостійність як її протилежна якість), визначаючи рівень суб'єктності, задає ключові характеристики суб'єкта, виконуючи, таким чином, системоутворювальну функцію у побудові Я-концепції особистості.

У ***другому розділі*** «Методологічні передумови й емпіричне вивчення безпорадності у структурі Я-концепції особистості» викладено організаційні засади та процедуру дослідження, здійснено методологічне обґрунтування емпіричних референтів та методик діагностики безпорадності та Я-концепції особистості, наведено результати кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Виокремлення у структурі Я-концепції когнітивного, емоційно-оцінного і поведінкового (поведінково-регулятивного й поведінково-результативного) компонентів дало змогу узагальнити й обґрунтувати ключові емпіричні референти (репрезентативні одиниці) Я-концепції, які необхідно було врахувати при організації емпіричного дослідження.

Розгляд особистісної безпорадності як складного інтегрального особистісного утворення дозволив виокремити широкий симптомокомплекс її проявів на когнітивному, емоційному та мотиваційному рівнях.

У ***третьому розділі*** монографії «Концептуальне узагальнення базових ознак безпорадності в осіб з різним

рівнем зрілості Я-концепції» презентовано результати виявлених відмінностей у сформованості структурних компонентів Я-концепції в осіб з різним (високим та низьким) рівнями безпорадності; описано структурно-функціональну організацію Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів; здійснено прогностичне узагальнення інтегральних ознак безпорадності в осіб з різними рівнями зрілості Я-концепції.

Узагальнені теоретико-емпіричні результати, викладені в монографії, пройшли апробацію в процесі викладання навчальних курсів «Психологія особистості», «Методика роботи психолога», «Основи психодіагностики», «Теорія та практика психокорекції». Пакет психодіагностичних методик, що використовувався для отримання об'єктивної інформації про безпорадність у структурі Я-концепції особистості застосовується на практичних та лабораторних заняттях, при написанні курсових та випускних кваліфікаційних робіт.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА БЕЗПОРАДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Я-концепція як продукт розвитку самосвідомості

Динамічне сьогодення висуває підвищені вимоги до психологічної зрілості людини та її здатності вирішувати складні, а часто й стресогенні проблеми, якими наповнення сучасне життя. Водночас, процес становлення зрілої особистості нероздільно пов'язаний із формуванням її свідомості й самосвідомості. Це актуалізує увагу дослідників до проблеми розвитку Я-концепції як продукту самосвідомості, яка, будучи ядром особистості, здійснює регулюючий вплив на всі сторони життєдіяльності людини. Спроможність до самосвідомості і самопізнання є винятковим надбанням людини, яка у своїй самосвідомості усвідомлює саму себе як суб'єкта свідомості, спілкування і діяльності.

Водночас, сутність Я-концепції неможливо зрозуміти поза її співвідношенням з поняттям самосвідомості, оскільки у багатьох випадках дослідники ототожнюють Я-концепцію і самосвідомість, а часто розводять ці поняття, розглядаючи Я-концепцію як складову або продукт самосвідомості як динамічної системи уявлень особистості про саму себе. Як вважає Р. Каламаж, «…характер співвідношення понять «Я-концепція» та «самосвідомість» у психології не визначено. Виділяють два найпоширеніші підходи:

1) зведення самосвідомості до системи уявлень людини про саму себе (Я-концепція) чи вживання цих понять як синонімів;

2) погляд на Я-концепцію як на результат, підсумковий продукт процесів самосвідомості [95, с.80].

Також не всі автори використовують термін «Я-концепція», часто для позначення цієї змістовної сфери самосвідомості застосовуються терміни «образ Я», «когнітивний компонент самосвідомості», «самосприйняття», «самоставлення» тощо. Таким чином, існує необхідність узагальнення й систематизації існуючих поглядів щодо вивчення свідомості й самосвідомості як складного психічного процесу, внаслідок якого формується гармонійна/дисгармонійна Я-концепція особистості.

Історія досліджень самосвідомості до сьогодні характеризується багатовекторністю й неоднозначністю тлумачення основних понять, через які визначають цей психологічний феномен. Із зарубіжних психологів найбільший внесок у розвиток цієї проблематики зробили Р. Бернс [18], У. Джеймс [77], Е. Еріксон [243], К. Юнг [245], А. Маслоу [134], Г. Олпорт [153], К. Роджерс [179], В. Франкл [213], З. Фрейд [215], К. Хорні [223] та ін. У радянській психології вивченню самосвідомості присвячена велика кількість робіт таких видатних психологів, як Б. Ананьєв [18], О. Бодальов [20], Л. Божович [21], Л. Виготський [44], І. Кон [115], С. Рубінштейн [187], В. Столін [205], І. Чеснокова [236] та ін. Українські психологи (М. Боришевський [23], В. Васютинський [35], І. Бех [19], С. Васьківська [34], Я. Гошовський [53], В. Роменець [184], Т. Титаренко [210], П. Чамата [234], О. Шевченко [237] та ін.) у своїх наукових працях розглядають різноманітні аспекти проблеми самосвідомості та Я-концепції, її структурних компонентів та факторів розвитку.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що самосвідомість особистості як один із проявів її внутрішнього світу завжди була у центрі уваги філософів та психологів. Для Платона, Сократа і Аристотеля поняття самосвідомості було тотожне самопізнанню. В період середньовіччя філософ Августин

вважав, що абсолютно достовірне сприйняття людиною власного життя повинне нерозривно пов'язуватися з усвідомленням своїх обов'язків перед самим собою, своїми близькими і «внутрішнім вчителем», що втілює в собі незмінну єдність етичних цінностей [86].

У класичній західноєвропейській гносеології найбільший вплив на хід осмислення питання про самосвідомість здійснив французький мислитель Рене Декарт, який розглядав самосвідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту власного внутрішнього світу, яке пов'язувалося філософом, перш за все, з поняттям рефлексії, що забезпечує співвіднесення нового знання з уже наявним інтелектуальним досвідом, а значить, і розумом як суб'єктом мислення, що гарантує єдність самосвідомості [61]. Повний відрив психічного (безпосередньої субстанції) від об'єктивного світу і самого суб'єкта здійснив основоположний вплив на всі наступні вчення про свідомість, в руслі яких самосвідомість розглядалася як здатність суб'єкта мати знання про власні психічні стани. Так, англійський філософ Дж. Локк, вважаючи одним із джерел пізнання рефлексію, вказує, що вона «… доставляє тільки такі ідеї, які купуються розумом за допомогою роздумів про свою власну діяльність всередині себе» [128, с.78]. Очевидно, що з погляду цих підходів єдино можливим для розкриття сутності самосвідомості була інтроспекція. Вихідний принцип безпосередності психічного Декарта, рефлексія Локка залишили значний слід в історії емпіричної психології аж до сьогоднішнього дня.

В класичній німецькій філософії категорія самосвідомості незмінно пов'язується з моральністю. Так, І. Кант розглядав самосвідомість як необхідну передумову моральності і моральної відповідальності [99] й започаткував уявлення про структуру самосвідомості. Обговорюючи це питання, філософ писав, що людське Я характеризується подвійно: з одного боку, воно як частина чуттєвого світу підкоряється причинній закономірності,

необхідності; з іншого, – воно як носій духовного начала належить до надприродного світу вищих цінностей і є законодавцем морального світу волі і абсолютних цінностей. І. Кант сформулював ідею, згідно з якою людина реалізує себе як особистість завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварини і дає можливість вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону. Таким чином, поняття самосвідомості, сформоване в європейській культурі, розглядалося лише як іманентна, яка йде з глибини духу внутрішня активність суб'єкта, як рефлексія пізнання суб'єктом самого себе, тобто усвідомлення власних психічних якостей і станів [99].

Друга лінія розвитку концепції самосвідомості пов'язана з визначенням її соціальної детермінації. Одна з перших спроб виокремити соціальний чинник самосвідомості належить американському психологу У. Джеймсу. Науковець запропонував чіткі психологічні терміни для розмежування «Я, яке пізнає» і «емпіричного Я». В структурі «емпіричного Я» У. Джеймс виокремлює матеріальне «Я», соціальне «Я» та духовне «Я» – духовні здібності індивіда і процеси свідомості. Головними компонентами самосвідомості в У. Джеймса є соціальне і духовне Я. Водночас, У.Джеймс вважав, що не існує такого Я, яке було б відмінним від сукупності або потоку переживань. Він стверджував, що кожний момент свідомості привласнює кожний попередній момент, і тому той, хто пізнає, якось включений в Я, яке пізнається [78].

Г. Олпорт в аналізі проблеми самосвідомості застосовує поняття «пропріум» (від лат. – особиста власність) як сукупність всіх сторін особистості, її внутрішню єдність. Характеризуючи розвиток «пропріума» впродовж усього життя індивіда, вчений зазначає, що кінцевим результатом його розвитку стає сформоване зріле «Я» як об'єкт суб'єктивного пізнання і відчуття. Серед функцій «пропріума» він виокремлює такі: відчуття тіла – «тілесне Я», самототожність або відчуття себе собою – відчуття, яке

зростає поступово, розширення Его, раціональний суб'єкт, образ себе, особистісне прагнення або мотивація і остання функція – суб'єкт пізнання, яка синтезує всі «пропріативні функції» й полягає в тому, що людина пізнає не лише об'єкти матерії, але і саму себе. Перші функції розвиваються в ранньому дитинстві, наступні залежать від індивідуальних особливостей людини, її життєвого шляху. Г. Олпорт підкреслює, що на будь-якій стадії становлення особистості розвивається не одна, а цілий сплав «пропріативних функцій». Так, наприклад, в ситуації досягнення зрілою особою саморозуміння (самооб'єктивізації) активізується аспект, що пізнає, раціональний суб'єкт «пропріума», особисте прагнення, розширення Его і образ себе [153].

К. Юнг поряд з «Я» («Его») як суб'єктом свідомості виокремлює «самість» як об'єкт «тотальної психіки», що включає свідоме й несвідоме. Науковець вводить поняття «колективного несвідомого», підкреслюючи багаторівневість структури особистості, її самосвідомості, «самості». Природжені тенденції усередині колективного несвідомого, що отримали назву архетипів (персона, аніма і анімус, тінь і «Я»), є внутрішніми детермінантами психічного життя людини. Найважливішим з цих архетипів К. Юнг вважав «Я». Поєднуючи і гармонізуючи всі ці аспекти несвідомого, «Я» утворює єдність і стабільність особистості. Таким чином, завдання «Я» – інтеграція різних підсистем особистості [145].

В радянській психології можна виокремити декілька напрямів дослідження самосвідомості, зокрема:

1) становлення самосвідомості в загальнотеоретичному й методологічному аспектах (Л. Божович [21], Б. Ананьєв [5], Л. Виготський [44], О. Леонтьєв [125], С. Рубінштейн [187], та ін);

2) вивчення структури самосвідомості як особливого особистісного утворення й аналізу окремих її складових, в тому числі самооцінки (І.Чеснокова [236], Б. Братусь [27], Е. Шорохова [240], В. Мухіна [147], Л. Бороздіна [25] та ін.);

3) розгляд самосвідомості як соціально-психологічної і філософської проблеми існування й розвитку особистості (А. Бодальов [20], Г. Розен [180], І. Кон [114], В. Столін [205] та ін.)

Зокрема, О. Леонтьєв називав проблему самосвідомості проблемою «високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості», однак розцінював її загалом як нерозв'язану, «таку, що вислизає з наукового психологічного аналізу» і вважав, що наявність тієї або іншої межі самосвідомості забезпечується шляхом емоційно-когнітивного узагальнення ситуацій, в яких у особистості виникають проблеми, а також мотивів, щодо яких вони виникають [125, с.153].

С. Рубінштейн вважав питання про самосвідомість одним із важливих питань, які постають щодо психологічного вивчення особистості, про особистість як «Я», яка в якості суб'єкта свідомо привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі її вчинки і свідомо переймає на себе за них відповідальність як їх автор і творець [187]. Вчений писав: «Я» – це не свідомість, не психічний суб'єкт, а суб'єкт – людина, яка володіє свідомістю, наділена свідомістю, точніше людина як свідома істота, яка усвідомлює світ, інших людей, саму себе. Самосвідомість – це не усвідомлення свідомості, а усвідомлення самої себе як істоти, усвідомлюючи світ і змінюючи його – як суб'єкта в процесі його діяльності, практичної і теоретичної, діяльності усвідомлення в тому числі» [187, с.322].

Є. Клімов визначав самосвідомість не просто як різновид знань людини про себе, а як психічну цілісність, яка відносно стійко характеризує людину і змінюється у процесі її вчинків [111]. На думку О. Спіркіна, «самосвідомість – це усвідомлення і оцінка людиною своїх дій і їх результатів, думок, почуттів, моральної подоби та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самої себе і свого місця в житті. Самосвідомість – конституююча

ознака особистості, що формується, разом із становленням останньої» [202, с.149]. І. Чеснокова розглядає самосвідомість як сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе в якості суб'єкта діяльності, а його уявлення про самого себе складаються в певний «образ Я» [236].

В багатьох концепціях сутність самосвідомості визначається через її структуру. Зокрема, Л. Виготський вказує на те, що передумовою появи самосвідомості як вищого етапу в розвитку свідомості є розвиток процесів відокремлення себе від світу, здатності розмежовувати зовнішню і внутрішню реальність. На думку вченого, самосвідомість як самопізнання пов'язана з когнітивним розвитком і створює можливості для саморозвитку (свідомого розміркованого управління власним розвитком), «самооформлення». З позицій культурно-історичної концепції Л. Виготського, структура, тип і характер розвитку самосвідомості розкриваються через вплив соціального середовища і тому самосвідомість – це соціальна свідомість, перенесена всередину. Структуру самосвідомості Л. Виготський характеризує через: накопичення знань про себе, зростання їх зв'язності і обґрунтованості; поглиблення знань про себе, психологізація (поступове входження в образ уявлень про власний внутрішній світ); інтеграція (усвідомлення себе єдиним цілим); усвідомлення власної індивідуальності; розвиток внутрішніх моральних критеріїв при оцінюванні себе, своєї особистості, які запозичуються з об'єктивної культури; розвиток індивідуальних особливостей процесів самосвідомості [44].

На думку В. Мухіної [147] структура самосвідомості містить ланки, що складають вміст ключових переживань особистості й виступають внутрішніми чинниками рефлексії, ставлення особистості до самої себе і навколишнього світу. Первинно закладаються ті складові самосвідомості, які забезпечують емоційно позитивне ставлення індивіда до себе (воно формується людьми,

особливо близькими, на ранніх етапах онтогенезу). Це початкові ланки структури самосвідомості, які можна визначити як домагання на: визнання свого «Я» як свого ім'я, своїх зовнішніх фізичних даних і своєї внутрішньої психічної сутності; соціальне визнання; статева ідентифікація. Це сфера споконвічних основ самосвідомості. Пізніше в онтогенезі особистості формуються ще дві ланки структури самосвідомості: психологічний час особистості (минуле, сьогодення і майбутнє) і сфера її соціального простору, яка визначає розвитку морального обов'язку людини (зобов'язання перед людьми і собою, а також формування права особи на все те, на що вона має право в сучасному світі) [147].

В. Мерлін, виокремлюючи чотири компоненти самосвідомості (свідомість свого «Я» як активного початку, свідомість тотожності своєї особистості, усвідомлення своїх психічних властивостей, соціально-етична самооцінка), підкреслює їх генетичний і функціональний взаємозв'язок. Дослідник вказує, що об'єктом генетично первинної наочної свідомості є реальна дійсність, а об'єктом самосвідомості є власна особа як суб'єкт діяльності, тому основні функції самосвідомості – розвиток і удосконалення себе – здійснюються суб'єктом не ізольовано, а в поєднанні із пізнанням зовнішнього світу [138].

Сучасна психологія визначає термін самосвідомість як процес усвідомлення особистістю самої себе в усій багатогранності своїх індивідуальних особливостей, усвідомлення своєї сутності й місця в системі численних суспільних зв'язків. У процесі самоусвідомлення формується і виокремлюється Я-особистість як утворення певної цілісності, єдності внутрішнього й зовнішнього буття [172].

Т. Титаренко, визначаючи самосвідомість як здатність безпосередньо відображати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати щодо своїх можливостей, підкреслює, що вона є складною інтегративною властивістю психічної діяльності людини, яка забезпечує усвідомлення своїх схильностей,

вибір діяльності, формування індивідуального стилю життя, наближення до своєї сутності. Об'єктом свідомості є власна особистість у її життєвому світі, яка одночасно пізнає і пізнається, оцінює й оцінюється [172].

Таким чином, з позицій психологічного аналізу самосвідомість є складним психічним процесом, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – поняття власного Я. Внаслідок розгортання актів самосвідомості в часі воно стає все складнішим і в міру збільшення кількості образів, які інтегруються в уявленнях і поняттях людини про саму себе, формується більш досконалий, глибокий і адекватний образ власного Я. Так загалом розвивається і формується самосвідомість, яка у структурному плані є єдністю трьох складових:

1) пізнавальної (самопізнання),

2) емоційно-ціннісної (самоставлення),

3) регулятивної (саморегуляція), які взаємопов'язані з діяльністю людини і взаємообумовлені нею.

В. Столін запропонував концепцію рівневої будови самосвідомості, яка заснована на обліку характеру активності людини, в межах якої формується образ Я і діє самосвідомість [205]. За вихідну ознаку дослідник приймає відмінність змісту Я-образу (знання або уявлення про себе, в тому числі і у формі оцінки вираження тих чи інших рис) і самоставлення. Останнє – це переживання, відносно стійке відчуття, що пронизує самосприйняття і Я-образ. У змісті Я-образу В. Столін виокремлює найважливіші утворення:

1) знання про ті загальні риси і характеристики, які об'єднують суб'єкта з іншими людьми, – приєднуючи складову Я-концепції, або систему само ідентичності;

2) знання, які виділяють «Я» суб'єкта порівняно з іншими людьми, – диференціюючи складову Я-концепції. Останнє надає суб'єкту відчуття своєї унікальності та

неповторності. Вертикальна будова самосвідомості розкривається як рівнева будова. В. Столін визначає рівні самосвідомості рівнями активності людини, що одночасно є біологічним індивідом (організмом), соціальним індивідом і особистістю [205].

Водночас, виокремлюючи «Я» в структурі психіки, вчені по-різному характеризують його як: неповторність особистості, наслідок виокремлення людиною себе із навколишнього середовища, «потенційний регулятор» психічної діяльності особистості, певний «морально-світоглядний стрижень особи тощо. Водночас, усі дослідники, починаючи з праць І. Канта, наголошують на тому, що самосвідомість містить в собі подвійне Я:

1) Я як суб'єкт мислення, «рефлексивне Я», що виконує роль активного, діючого, екзистенціального Я; та

2) Я як об'єкт сприйняття і внутрішнього почуття, яке є феноменальним, категоріальним Я або ж «образом Я», Я-концепцією [99].

Це поєднання у визначенні самосвідомості подвійності Я – як об'єкта і як суб'єкта – розглядається багатьма дослідниками як найважливіша феноменологічна ознака самосвідомості.

На необхідності розмежовування поняття «Я-концепція» і «самосвідомість» наголошують російські дослідники О. Іващенко, В. Агапов, І. Баришнікова, вважаючи, що Я-концепція є продуктом свідомості, самосвідомості та несвідомого. Поняття «самосвідомість», «образ Я», «самоставлення» і «самооцінка» дослідники розглядають як різні компоненти структури Я-концепції, водночас наголошуючи на тому, що «…в реальності вони злиті і розділити їх можна лише абстрактно, в аналізі, щоб зрозуміти природу та сутнісну характеристику Я-концепції» [92, с. 4].

Розглядаючи самосвідомість особистості як складне утворення, структура якого складається із взаємопов'язаних самооцінки, рівня домагань, соціально-психологічних

очікувань та образу Я, український дослідник М. Боришевський визначає «Я образ» як інтегральну форму самосвідомості людини. Вчений вважає, що Я-концепція виникає на певному рівні розвитку самосвідомості і є своєрідним еталоном фіксації особистісного розвитку, усвідомленням себе у системі життєсенсових цінностей, своєрідною моделлю бажаного майбутнього [24]. Аналізуючи структуру особистості, автор зазначає, що образ Я є тим своєрідним каркасом, який сприяє становленню різноманітних якостей людини (внутрішньої супідрядності, відносно інтегрованої спрямованості тощо) та є кермом особистості для вибору нею певної лінії поведінки, виступаючи загалом глобальним механізмом її саморегуляції, що сприяє зародженню почуття ідентичності, самототожності. Саме це дозволяє людині усвідомлювати необхідні межі між «Я» і «не Я» (сфера саморегуляції, тобто особистісна відповідальність, почуття обов'язку, соціальної причетності, розуміння власних бажань та інтересів оточуючих) [23].

Дослідниця Я-концепції Р. Каламаж вважає, що відправними точками для розмежування понять «Я-концепція» та «самосвідомість» має слугувати двовимірність Я: Я-усвідомлююче і Я – як об'єкт… оскільки саме Я – як об'єкт складає предметне поле дослідження феномена Я-концепції [95].

Таким чином, погляди щодо розмежування понять «Я-концепція» та «самосвідомість» лежать в основі багатьох концепцій, які розглядають Я-концепцію як сукупність всіх уявлень індивіда про самого себе на основі самооцінки, тобто визначають *Я-концепцію як результат (продукт) розвитку самосвідомості.*

Однак, теоретичний аналіз феномену Я-концепції як наукової категорії засвідчує про складність та багатогранність її вивчення, що обумовлюється різними підходами науковців до розуміння її сутності, змісту, структури та методів дослідження [18, 78].

1.2. Структурно-змістові характеристики Я-концепції особистості

Складність проблеми у визначенні Я-концепції підкреслюється багатьма дослідниками. Суть її в занадто загальному характері того, що ми визначаємо як «Я». Відомий радянський вчений І. Кон писав: «Навіть такий простий матеріальний об'єкт, як склянка, можна визначити по-різному, залежно від практичного або теоретичного контексту. Тим більше це вірно щодо таких понять, як «особистість», «свідомість» або «самосвідомість». Справа не стільки в термінологічній неточності гуманітарних наук, скільки в тому, що різні дослідники розглядають різні аспекти проблеми особистості і людського «Я» [114, с.4]. Зокрема, Ф. Михайлова хвилює питання, яким є джерело творчих здібностей людини, діалектика творця і створеного [141]. А. Спіркіна «Я» цікавить як носій і одночасно елемент самосвідомості [202]. Д. Дубровський підходить до «Я» як до центрального інтегруючого і активуючого фактору суб'єктивної реальності [79]. Психологи (Б. Ананьєв, А. Леонтьєв, В. Мерлін, В. Столін, І. Чеснокова, Є. Шорохова та інші) розглядають «Я» то як внутрішнє ядро особистості, то як її свідоме начало, то як згусток індивідуальної самосвідомості, систему уявлень людини про саму себе» [114, с 7].

Практично всі дослідники наголошують на відсутності єдиного підходу до вивчення Я-концепції, визначення її сутності, змісту цього поняття, виділення структурних компонентів, обґрунтування рівнів розвитку, що, як зазначає Р. Каламаж, «…часто проявляється в ототожненні понять «самосвідомість» і «Я-концепція», «Я-образ» і «Я-концепція», «самооцінка» і «Я-концепція», «самість» і «Я-концепція», «Я», «Его» і «Я-концепція» [95, с.81].

Про надзвичайну строкатість термінології у цій сфері говорить В. Пушкар, вважаючи, що часто для позначення одного й того ж поняття у теоретико-експериментальних

дослідженнях Я-концепції використовуються різні терміни або, навпаки, різні за змістом явища позначаються одним терміном [173]. Дослідниця вказує, що «…до нашого часу категоріальний статус поняття «Я» – одного з фундаментальних філософсько-психологічних понять – залишається недостатньо чітко визначеним. Такі терміни, як «самість», «ідентичність», «его», «образ себе», «ставлення до себе», «самооцінка», «образ Я», «самосвідомість», «Я-концепція», «Я-система», «уявлення про себе», «Я-уявлення», «Я-репрезентація», «Я-схема», «Я-маска» тощо, вживаються в найрізноманітніших значеннях» [174, с.133].

В низці робіт здійснюються спроби впорядкувати цей термінологічний ряд, зіставивши ці поняття [127, 205, 173, 94].

Водночас, найбільша термінологічна плутанина спостерігається у наукових джерелах стосовно вживання понять Я-концепція та Я-образ. Розглядаючи Я-концепцію чи Я-образ як продукт діяльності самосвідомості, дослідники по різному підходять до їх визначення й розуміння характеру співвідношення між ними. В сучасній психології дуже часто поняття Я-образ та Я-концепція вживаються як синоніми. Зокрема, такий підхід спостерігаємо у Х. Ремшмідта [176], І. Кона [115] та Ф. Райса [175], які ототожнюють поняття Я-концепції та Я- образу і вважають, що змістовно їх неможливо відокремити.

Інший підхід до проблеми співвідношення понять Я-концепція та Я-образ зустрічаємо у Р.Бернса [18], який вважає, що термін Я-образ чи картинка Я, які досить часто зустрічаються в психологічній літературі як синоніми Я-концепції, недостатньо передають динамічний, оцінний, емоційний характер уявлень про себе (тобто Я-концепцію індивіда). Р. Бернс пропонує вживати терміни «образ Я» та «картинка Я» для позначення лише когнітивної складової Я-концепції.

На думку В. Століна Я-образ та Я-концепція не є повністю синонімічними термінами, проте вони не містять

фіксованих термінологічних відмінностей. Він вважає, що самосвідомість та Я-образ чи Я-концепція є нерозривними та взаємопов'язаними. Дослідник вважає, що зміст Я-концепції складають знання, накопичені людиною упродовж життя в процесі самопізнання. Проте самій людині знання про себе не є байдужими, тому зміст таких знань стає об'єктом її емоцій, оцінок, а також предметом її більш-менш стійкого самоставлення. Деякі аспекти Я-образу є неусвідомленими, оскільки не все можна реально осягнути в собі самому й у ставленні до себе. Дослідник вважає, що Я-концепція є складовою частиною афективно-когнітивної структури особистості і «обслуговує» як внутрішньоособистісні процеси, так і міжособову взаємодію [205].

В працях українських дослідників також можна виокремити різні підходи як в розумінні сутності Я-концепції та Я-образу, так і у співвідношенні цих понять.

Як вважає Л. Співак, проблему співвідношення між поняттями Я-концепція та Я-образ можна вирішити, звернувшись до змістовного наповнення самих понять «концепція» та «образ». Термін «концепція», що в перекладі з латинської означає розуміння, система, вказує на певний спосіб розуміння, трактування будь-яких явищ, конструктивний принцип різноманітних видів діяльності, а «образ» розглядається як результат та ідеальна форма відображення предметів та явищ матеріального світу в свідомості людини. На чуттєвому рівні пізнання під «образом» розуміють відчуття, сприймання, уявлення [203].

На основі такого аналізу змісту понять «концепція» та «образ», дослідниця робить висновок, що «…поняття «концепція», яке трактується як система, є значно ширшим і фундаментальнішим за поняття «образ», що вказує, зокрема, на самі уявлення. Тому «концепція» як система охоплює і уявлення, і їх оцінку, і поведінкову реакцію, що зумовлено цими уявленнями разом з їх оцінкою [203, с. 9].

І. Андрійчук розглядає Я-концепцію як відносно стабільну, більш чи менш усвідомлену, таку, що переживається як неповторна, систему уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. При цьому «Образ Я» визначається лише як когнітивна складова «Я-концепції» [7]. О. Васильченко визначає Я-концепцію як поліфункціональну систему, яка може бути представлена як набір когнітивних репрезентацій самості, що формують дві підсистеми – соціальну і особистісну ідентичності. «Я-концепція» не є тотожною поняттю «Я-образ», але не достатньо визначає зміст останнього [31].

Водночас, в працях багатьох українських дослідників поняття Я-концепція і Я-образ ототожнюються, або розглядаються як синонімічні [209, 121, 136].

Така різноманітність підходів до розуміння Я-концепції особистості зумовила значну кількість визначень цього поняття. Зокрема, в сучасній психології Я-концепція розглядається як природно-генетичне джерело усіх психофізичних, психофізіологічних, психічних процесів, станів та властивостей особистості [54, с.186]; як системне інтегральне психічне утворення, що реалізується практично в усіх сферах функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності [118, 131, 210]; як механізм забезпечення її ідентичності при зміні станів розвитку, взаємодії особистості із світом [179,130]; як джерело активності, ініціації енергії і як основа різноманітних рівнів психічної організації, що дозволяє розглядати образ Я як епіцентр особистісної системи [17, 115]. О. Петровський, М. Ярошевський [162] вважають, що Я-концепція включена в структуру особистості і як вершинне утворення особистості резонує із самою сутністю людини, з її самістю, духовністю.

У «Великому психологічному словнику» Б. Мещерякова і В. Зінченка вказується на те, що поняття «Я-концепція» народилося в 1950-і роки в руслі феноменологічної,

гуманістичної психології, представники якої (А. Маслоу, К. Роджерс), на відміну від біхевіористів і фрейдистів, прагнули до розгляду цілісного людського Я як фундаментального фактора поведінки і розвитку особистості [22].

Як зазначає Р. Бернс, в дослідженнях, які присвячені Я-концепції, можна виокремити два її розгорнутих визначення. Перше визначення належить Роджерсу (1951). Він стверджує, що Я-концепція складається з уявлень про власні характеристики і здібності індивіда, уявлень про можливості його взаємодії з іншими людьми і з навколишнім світом, ціннісних уявлень, пов'язаних з об'єктами і діями, й уявлень про цілі або ідеї, які можуть мати позитивну або негативну спрямованість [178]. Таким чином, Я-концепція – це складна структурована картина, яка існує в свідомості індивіда як самостійна фігура або фон і включає як власне Я, так і відносини, в які воно може вступати, а також позитивні та негативні цінності, пов'язані з тими, що сприймаються, якостями і відносинами Я – в минулому, сьогоденні, і майбутньому.

В іншому визначенні, що належить Д. Стейнсу, Я-концепція формулюється як існуюча в свідомості індивіда система уявлень, образів і оцінок, що відносяться до самого індивіда. Вона включає оцінні уявлення, що виникають внаслідок реакцій індивіда на самого себе, а також уявлення про те, як він виглядає в очах інших людей; на основі останніх формуються й уявлення про те, яким він хотів би бути і як він повинен себе вести [272]. На думку Ф. Райса, Я-концепцію можна визначити як свідоме когнітивне сприйняття й оцінку індивідом самого себе, тобто думки про себе. Я-концепцію можна також назвати самопередбачуваною, гіпотетичною ідентичністю [175].

Водночас, як зазначає Н. Бамбурак, у вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі існує велика різноманітність концепцій щодо вивчення проблеми Я, а саме: інтроспективні (характеризують розмежування «Я» та

самосвідомості), психоаналітичні (зорієнтовані на з'ясування неусвідомленої мотивації), персонологічні, трансперсональні та онтологічні (зазначають роботу з особистісними переживаннями, почуттями та стосунками), поведінкові та когнітивні (розкривають раціоналістичний зміст психічної діяльності), інтеракціоністичні, функціональні та гуманістичні (вказують на те, що Я-концепція особистості виникає в процесі соціальної взаємодії як обов'язковий і завжди унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке та самостійне набуття, що накладає відбиток на всі життєві прояви людини з самого дитинства і до глибокої старості) [11].

Н. Бамбурак виокремлює дві базові позиції у дослідженні проблеми образу «Я»: взаємозв'язок теорій особистості з самосвідомістю (Л. Божович, Т. Єрмолова, І. Кон, В. Столін, І. Чеснокова, В. Ядов та ін.) і розгляд Я-концепції як результату розвитку самосвідомості в онтогенезі, а саме обґрунтування складових, модальностей Я від емпіричного, феноменологічного до змістовно-логічного аналізу (М. Розенберг, К. Роджерс, Р. Бернс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Е. Еріксон, В. Петровський, Т. Яценко, З. Карпенко, У. Джеймс, Л. Терлецька, В. Юрченко, Т. Шибутані та ін.) [11].

Залежно від базових теоретичних та методологічних позицій дослідження вчені по різному визначають проблему «Я». Наприклад, в контексті теорій особистості «Я», зазвичай, розглядається як певна структурна єдність, цілісність, основною функцією якої є регулятивна; в контексті теорії свідомості наголошується на когнітивних особливостях процесів самосвідомості, адекватності самооцінок тощо.

Водночас, можна виокремити основні концептуальні підходи, які ввели в науковий обіг категоріально-понятійний ряд, в межах якого сьогодні вивчається Я-концепція. Це основоположний підхід У. Джеймса [77]; символічний інтеракціонізм Ч. Кулі, Дж. Міда [122, 140]; соціально-когнітивний підхід А. Бандури, У. Мішела [253];

уявлення про ідентичність Е. Еріксона й феноменалістична психологія К. Роджерса та А. Маслоу [243, 179, 135].

Вперше проблема Я-концепції як особливого психічного утворення в структурі самосвідомості була виокремлена й охарактеризована У. Джеймсом. Вчений розглядав особистість як об'єднувальну цілісність, яка формується під час постійної взаємодії інстинктів, звичок та її власного вибору. Особистісна неперервність якраз і є основою для усвідомлення «Я» цієї особистості, творчою «Я-тотожністю». Таке глобальне, особистісне «Я» (Self) У. Джеймс розглядав як подвійне утворення, в якому водночас поєднуються «Я-що усвідомлює» (чисте «Я» – чистий досвід) і «Я-як об'єкт» – (досвідне «Я» – зміст цього досвіду) [78]. На думку У. Джеймса, чисте «Я» включає в себе те, що людина переживає як саму себе, а досвідне «Я» – це все те, що людина може назвати своїм. У сфері досвідного «Я» він виділив чотири складові і розташував їх за порядком значущості: духовне Я (об'єднання окремих станів свідомості, а саме сукупність психічних здібностей та задатків), матеріальне Я (одяг, потреба у житлі тощо), фізичне Я (відчуття власного тіла), соціальне Я (визначає значущість особистості серед інших представників людського роду, прагнення індивіда належати до тих чи інших соціальних груп) [78].

Досвідне «Я» спочатку усвідомлюється індивідом в уявленнях чуттєвого «Я-образу», а пізніше, в ході онтогенезу, соціалізації, інкультурації й персоналізації, вже особистістю в уявленнях і поняттях. Надалі, цю другу половину глобального «Я» один із родоначальників феноменологічно-гуманістичної психології К. Роджерс запропонував називати «Я-концепцією» особистості. Водночас, саме в працях У. Джеймса містяться постулати про дескриптивну, оцінну та емоційну категорії «Я», які вплинули на подальші дослідження Я-концепції.

На початку 20-го сторіччя в руслі соціологічних досліджень стала відомою концепція символічного

інтеракціонізму Ч. Кулі і Дж. Міда [122, 140], в основі якої лежать три основні постулати: 1) люди реагують на навколишнє середовище залежно від того значення, яке вони надають елементам свого оточення; 2) це значення є продуктом соціальної взаємодії; 3) ці соціокультурні значення змінюються внаслідок індивідуального сприйняття в межах такої взаємодії. Отже, «Я» та «Інші» утворюють єдине ціле, оскільки суспільство, яке є сумою поведінки його членів, накладає соціальні обмеження на поведінку індивіда. Ч. Кулі і Дж. Мід акцентували увагу на соціальній взаємодії як джерелі розвитку Я-концепції й вважали, що головним орієнтиром для уявлень людини про саму себе є «Я» іншої людини, тобто уявлення індивіда про те, що про нього думають інші. Ч. Кулі в 1912 році висунув теорію «дзеркального Я», першим підкреслюючи значення зворотного зв'язку, який людина отримує від інших людей і який нею суб'єктивно інтерпретується. Дж. Мід показав, як через соціальну взаємодію внаслідок інтеріоризації установок, тобто смислів і цінностей, що належать «Іншим» відбувається формування того, що У. Джеймс називав «Я-як об'єкт» [77]. Дослідники вважають, що Я-концепція розвивається методом спроб та помилок і таким чином відбувається становлення цінностей, установок та соціальних ролей особистості. Відповідно до цих положень становлення «Я» як цілісного психічного явища – це складний соціальний процес, який сприяє виникненню «Я – суб'єкта» та «Я – об'єкта», які виділив У. Джеймс.

Один із аспектів «Я», а саме – усвідомлення людиною своєї самоефективності, став стержневим для побудови соціально-когнітивної концепції А. Бандури і У. Мішела, які, на відміну від представників радикального біхевіоризму, вважали, що когнітивні процеси обов'язково повинні вивчатися за допомогою конкретизованих самозвітів, які одержані у вільних від зовнішньої оцінки умовах. Самоефективність дослідники розглядали як уявлення людини про свої здібності успішно діяти в конкретних

ситуаціях [12]. А. Бандура визначає п'ять основних здібностей, які є основоположними в соціально-когнітивному підході. Символічні здібності, в термінах яких реалізуються можливості людини обмірковувати і кодувати ознаки оточуючого світу із використання *мови* як основного засобу символічної системи; «вікаріус» – здатність у процесі соціального навчання здобувати знання і навички через спостереження за поведінкою інших людей; здатність до антиципації майбутніх результатів і планування стратегій їх досягнення; здатність до саморегуляції – тобто до здійснення контролю над власними вчинками і емоціями шляхом моніторингу досвіду, оцінки дій у відповідності з певними стандартами і цілями на майбутнє. І, врешті-решт, здатність до саморефлексії – спроможність усвідомлювати не тільки оточуючий світ, але й себе як суб'єкта активності. Одним з результатів цієї здатності є формування впевненості у власній ефективності, тобто спроможності досягати цілі діяльності [151].

Ідеї *суб'єктної ефективності* і *впевненості в суб'єктній ефективності* лягли в основу запропонованої А. Бандурою когнітивної системи, що відома яка *система самоефективності*, або впевненості у самоефективності, яку особа може перенести на іншу поведінку, що приведе до бажаних нею результатів [254]. Впевненість у самоефективності є важливим каузальним фактором, який спрямовує поведінку в різноманітних сферах діяльності людини.

На відміну від біхевіоризму, представники психоаналітичного напряму виокремлюють «Я» як частину особистості, яка координує (узгоджує) вимоги соціуму й потаємні бажання, інстинкти, задоволення яких сприяє досягненню рівноваги. У психоаналітичній концепції З. Фрейда свідомість і самосвідомість постають як певна сфера життя, відмінна від несвідомого. Через трирівневу структуру психіки: «Воно» (вроджені інстинкти, несвідомі прагнення), «Я» (центр, що забезпечує зв'язок з реальністю,

адаптацію) і «Над-Я» (совість, мораль, табу, цензура) З. Фрейд обґрунтовував другорядність свідомості і самосвідомості відносно несвідомої сфери, котра реально керує ними [215, 216]. Учениця З. Фрейда К. Хорні виокремлює «реальне Я» й підкреслює роль його усвідомлення у виході із невротичного конфлікту [224]. «Реальне Я» дослідниця характеризує як те, що має на увазі суб'єкт, коли говорить, що хоче знати себе, тобто хоче знати, яким він є. Ідеалізоване «Я» – це те, чим суб'єкт є або чим повинен бути у своїй уяві. Згідно з К. Хорні, велика розбіжність між реальним й ідеалізованим «Я» досить часто призводить до депресії, зумовленої недосяжністю ідеалу.

Багато дослідників після З. Фрейда намагалися переглянути психоаналіз, щоб показати значення процесів, які пов'язані із «Я», і простежити їх розвиток. Найвидатнішим з его-психологів був Е. Еріксон, який, як і інші постфрейдисти, розглядав «Я» і його адаптивні здібності у зв'язку з проблемою розвитку людини. Однак, вчений наполягав на тому, що будь-який психологічний феномен може бути зрозумілий в контексті узгодженої взаємодії біологічних, поведінкових, емпіричних і соціальних факторів. Е. Еріксон доводив, що «Я» – це автономна система, що взаємодіє з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги і пам'яті. Приділяючи особливу увагу адаптивним функціям «Я», Еріксон вважав, що людина, взаємодіючи з оточенням в процесі свого розвитку, стає все більш компетентнішою. Розглядаючи проблематику Я-концепції через призму генетичної теорії формування Его-ідентичності, Е. Еріксон наголошував на соціокультурному контексті становлення усвідомленого «Я» індивіда [243].

Представники гуманістичної психології (Р. Бернс[17], А. Маслоу [134], Г. Олпорт [153], К. Роджерс [179] та інші), на відміну від біхевіористів і фрейдистів, прагнули до розгляду цілісного людського «Я» і його особистісного самовизначення в мікросоціумі. Феноменологічний підхід, в

якому теорія «Я-концепції» стала сполучним інтегративним принципом, інтерпретує поведінку мовою феноменального поля суб'єкта як суб'єктивно сприйняту й усвідомлювану реальність індивіда (К. Левін [124]), а не на мові аналітичних категорій, які конструюються зовнішнім спостерігачем. Загалом теорія «Я-концепції», розроблена в межах феноменологічного підходу, зводиться до таких положень:

1. Поведінка є продуктом сприйняття індивіда, яке за своєю природою феноменологічне: психологічна реальність індивіда – це не об'єктивна реальність як така, а продукт його суб'єктивного сприйняття в момент поведінки.

2. Центральною, інтегруючою точкою феноменального поля індивіда є Я-концепція, навколо якої організовуються всі образи сприйняття.

3. Я-концепція – це одночасно і продукт сприйняття, і сукупність уявлень, в якій містяться цінності, привнесені із соціокультурного середовища.

4. Із формуванням Я-концепції поведінка загалом починає регулюватися нею.

5. Я-концепція узгоджена в часі і ситуативних контекстах, в цьому полягає її прогностична цінність.

6. Потреба у позитивному ставленні інших людей виникає одночасно з формуванням Я-концепції. Потреба у своєму позитивному ставленні до себе (потреба у позитивній самооцінці) виникає через засвоєння досвіду позитивної оцінки себе іншими людьми.

7. Для зняття розбіжностей між даними поточного життєвого досвіду і Я-концепцією використовуються різні захисні стратегії.

8. Існує одне головне мотиваційне спонукання людини – потреба в самоактуалізації, у підтриманні та підвищенні цінності своєї Я-концепції.

А. Маслоу, ввівши поняття самоактуалізації, вбачає внутрішню суперечність у невідповідності реального рівня самоактуалізації індивіда його можливому рівню, внаслідок чого суб'єкт шукає нові способи поведінки, що дають змогу

йому більше самоактуалізуватися. В своїх концепціях самоактуалізації особистості як прагнення до самовияву Маслоу дає опис вимог, яким повинен відповідати індивід [135].

К. Роджерс будує свою теорію в термінах самості, розглядаючи це поняття як взаємозамінне з «Я-концепцією», і визначає його як організований, послідовний концептуальний гештальт, що формується із сприйняття «Я», або «Мене» і сприймань взаємовідносин «Я» або «Мене» з іншими людьми або аспектами життя, а також цінності, які пов'язані з цими сприйняттями. Це гештальт, який доступний для усвідомлення, хоча й не обов'язково усвідомлюваний [178]. Я-концепція – це диференційована частина феноменального поля, або поля сприйняття людини, яка містить набір сприйнять, що відображає численні специфічні ролі, які людина грає в різних життєвих контекстах. «Я» – це те, якими ми хотіли б бути, тому одним із компонентів Я є Я-ідеальне, тобто Я, яке людина найбільше цінує і до якого прагне [179].

Подальший розвиток теорії Я-концепції здійснювався в напрямі уніфікації концептуально-термінологічного апарату для опису змісту Я-концепції і пошуків надійних емпіричних референтів для її вимірювання. Зокрема, Р. Бернс спробував впорядкувати термінологію, через яку характеризується Я-концепція. Вчений писав: «Я-концепція – це сукупність всіх уявлень індивіда про себе, поєднана з їх оцінкою. Описову Я-складову концепції часто називають образом Я або картиною Я. Складову, пов'язану зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою або прийняттям себе. Я-концепція, в сутності, визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльне начало і можливості розвитку в майбутньому [17].

Зупинимось детальніше на висновках цього вченого, оскільки вони мають основоположне значення для розуміння нами структурно-змістових особливостей Я-

концепції особистості. Визначаючи Я-концепцію як сукупність, або структуру установок індивіда на самого себе, Р. Бернс запропонував розглядати модель Я-концепції як ієрархічну структуру, на вершині якої знаходиться «глобальна Я-концепція, куди входять різноманітні межі індивідуальної самосвідомості», а за нею містяться два елементи, які виокремлені У. Джеймсом: Я – що усвідомлює (процес) і Я – як-об'єкт (зміст). З них дослідник виводить самооцінку або прийняття себе і образ Я, які розділяються досить умовно – концептуально, у той час як «в психологічному плані вони нерозривно пов'язані між собою і … спонукають індивіда до певної поведінки» [17, с.61]. Як відзначає Р. Бернс, три головні елементи установки можна конкретизувати таким чином:

1) когнітивна складова установки – образ Я – уявлення індивіда про самого себе, набір характеристик, якими, як йому здається, він володіє. Ці переконання можуть мати різну значущість для індивіда. Ця ієрархія не постійна і може змінюватися в залежності від контексту або з плином часу. Поєднання і значущість характеристик на той чи інший момент значною мірою обумовлюють установки індивіда, його очікування щодо себе [17]. Поряд з іншим, когнітивна компонента Я-концепції представлена у свідомості індивіда у вигляді соціальних ролей і статусів;

2) емоційно-оцінна складова – самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може володіти різною інтенсивністю, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або осудом. Важливу роль у формуванні цієї оцінки відіграють: співвіднесення уявлень про себе з «Ідеальним Я»; співвіднесення уявлень про себе з соціальними очікуваннями; оцінка ефективності своєї діяльності з позиції своєї ідентичності [17];

3) потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані синтезом образу Я і самооцінкою [17, с.10].

Р. Бернс виділяє такі основні ракурси або модальності самоустановок: реальне Я (установки, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленнями про те, який він насправді); соціальне (дзеркальне) Я (установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його бачать інші люди); ідеальне Я (установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів би стати) [17, с.32]. Водночас, ці модальності містять різні аспекти Я: фізичне, соціальне, розумове, емоційне. Описову складову Я-концепції він називає «образом-Я» або «картиною-Я», що включає в себе ставлення до себе, самооцінку, прийняття себе. Отже, Я-концепція особистості може бути представлена як когнітивна система, що виконує функцію регуляції поведінки у відповідних умовах. Водночас, на відміну від ситуативних образів Я, Я-концепція є відносно стійкою, більш чи менш усвідомленою системою уявлень індивіда про самого себе. Вона створює в людини відчуття власної постійної визначеності, самототожності; на її основі індивід будує свою взаємодію з іншим людьми. Тому, образи Я виступають як окремі види суб'єктивного знання про себе, або елементи цілісної «Я-концепції» [17].

Подібний підхід до визначення Я-концепції пропонується у психологічному словнику за редакцією А. Петровського та М. Ярошевського. Я-концепція розглядається як відносно стала, меншою чи більшою мірою усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе. На основі цієї системи індивідом складаються взаємини з іншими людьми та ставлення до себе. Я-концепція виступає цілісним, не без внутрішніх суперечностей, образом власного Я, що є установкою щодо себе самого [165].

Проблема подвійності «Я» постає у багатьох відомих дослідженнях. Зокрема, І. Кон, розглядаючи поняття «Я» як активно-творче, інтегративне начало, що дає змогу індивіду не тільки усвідомлювати себе, а й свідомо спрямовувати й регулювати свою діяльність, відзначає подвійність цього

поняття, оскільки самоусвідомлення містить в собі двояке «Я»: 1) «Я» як суб'єкт мислення, рефлексивне «Я» – активне, діюче, суб'єктне, екзистенціальне «Я» або «Его»; 2) «Я» як об'єкт сприйняття і внутрішнього почуття – об'єктне, рефлексивне, феноменальне, категоріальне «Я» або образ «Я», «поняття Я», «Я-концепція». Рефлексивне «Я» – свого роду когнітивна схема, що лежить в основі імпліцитної теорії особистості, в світлі якої індивід структурує свою соціальну перцепцію та уявлення про інших людей. У психологічній впорядкованості уявлень суб'єкта про себе і свої диспозиції провідну роль відіграють вищі диспозиціональні утворення – зокрема система ціннісних орієнтацій [115].

І. Кон піднімає питання про те, чи може індивід адекватно сприймати і оцінювати себе у зв'язку із проблемою співвідношення головних функцій самосвідомості – регуляторно-організуючою і Его-захисної. Щоб успішно спрямовувати свою поведінку, суб'єкт повинен володіти адекватною інформацією як про середовище, так і про стани, і властивості своєї особистості. Навпаки, Его-захисна функція орієнтована переважно на підтримання самоповаги і стабільності образу «Я» навіть ціною спотворення інформації. Залежно від цього один і той же суб'єкт може давати як адекватні, так і помилкові самооцінки. Занижена самоповага невротика – це мотив і одночасно самовиправдання відходу з діяльності, тоді як самокритика творчої особистості – стимул до самовдосконалення і подолання нових рубежів [115].

У багатьох дослідженнях виокремлюються різні структурні складові Я-концепції (або Я-образу). Зокрема, М. Розенберг вважає, що «образ Я» складається з низки партикулярних образів, серед яких найбільш суттєвим є «теперішнє Я» (яким індивід бачить себе в даний момент), «динамічне Я» (яким індивід хоче стати), «фантастичне Я» (яким варто бути), «можливе Я» (яким може стати), «ідеалізоване Я» (яким прийнято бачити себе), а також низку

«зображуваних Я» (маски, за якими індивід ховає своє «реальне Я») [268].

О. Налчаждян, описуючи структуру самосвідомості, центром особистості вважає «Я», як організуючу, інтегруючу та регулюючу інстанцію психіки, основний результат онтогенетичного психічного розвитку особи. Дослідник вважає, що «Я» виконує свої функції на несвідомо-свідомому етапі, причому його структура зазвичай не досягає усвідомленості. «Я» володіє самосвідомістю або Я-концепцією (сукупністю уявлень, знань про себе), яка утворюється з взаємопов'язаних підструктурних одиниць чи образів «Я» («актуальне Я», «реальне Я», «ідеальне Я», «динамічне Я», «фантастичне Я», «майбутнє Я», «ідеалізоване Я», «уявлюване Я», «фальшиве Я» тощо) [149].

Таким чином, в різних дослідженнях відповідно до теоретичних уявлень вчених виокремлюються різні за змістом образи Я, які можуть відноситися до різних аспектів психіки людини, або виокремлюватися за різними критеріями. Так, У. Джеймс, К. Роджерс, М. Розенберг і ін. виокремлюють різні форми уявлень про себе, які диференціюються або за сферою проявів людини («соціальне Я», «духовне Я», «фізичне Я», «інтимне Я», «публічне Я»,«моральне Я», «сімейне Я» і т. і.), або як реальність і ідеал («реальне Я», «ідеальне Я»), або на тимчасовому континуумі (Я-минуле – Я-теперішнє – Я-майбутнє), або за іншою суттєвою ознакою [42]. Окрім того, Я-концепція описується з погляду змісту і характеру уявлень про себе, важкості і диференціації цих уявлень, їх суб'єктивного значення для особистості, а також внутрішньої цінності і послідовності [269, 201]. Виділяють також динамічне Я (як, за моїми уявленнями, я змінююсь, розвиваюсь, яким прагну стати), «уявне Я», «Я-маска», «фантастичне Я» і т.д. У.Джеймс пропонує розрізняти «матеріальне Я» і «соціальне Я».

Найвідомішим розрізненням образів «Я» є розрізнення «Я-реального» і «Я-ідеального», яке так чи інакше присутнє вже в роботах У. Джеймса, З. Фрейда, К. Левіна,

К. Роджерса і багатьох інших. Олпорт вважає, що ідеальне Я відображає цілі, які індивід пов'язує зі своїм майбутнім. Комбс і Соупер розглядають ідеальне Я як образ людини, якою індивід хоче або сподівається стати, тобто як набір рис власної особистості, які необхідні, на його погляд, для досягнення адекватності, а іноді й досконалості. Багато авторів пов'язують ідеальне Я із засвоєнням культурних ідеалів, уявлень і норм поведінки, які стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення, такого роду ідеали властиві кожному індивіду [17]. Розбіжності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» слугують важливим джерелом розвитку, однак суттєві протиріччя між ними можуть стати джерелом внутрішньо-особистісних конфліктів і негативних переживань.

Підкреслюючи важливість соціокультурних факторів формування і розвитку Я-концепції, дослідники Х. Маркус і П. Нуріус [263] вводять поняття «робочої Я-концепції», визначаючи її як Я-концепцію у поточному часі і в заданому суспільному контексті, яка взаємодіє як частина публічного репертуару Я, що визначена на мікро та макросоціальному рівнях. При цьому деякі робочі Я-концепції актуалізуються частіше, деякі – рідше, і це актуалізує питання про вірогідність появи тих чи інших приватних Я-концепцій в ситуації конкретної соціальної взаємодії. Саме ця ідея «вірогідності» уможливила появу «можливого Я», яке є екстраполяцією поточної робочої Я-концепції. На думку дослідників, «можливих Я» може бути необмежена кількість, так само, як і робочих Я-концепцій; також очевидно, що вони можуть бути як негативними, так і позитивними, оскільки це наші уявлення про те, чим ми станемо в майбутньому (як «хороші», так і «погані»), що мають мотивуючу функцію – образ себе успішного в майбутньому або уявлення про себе як про потенційного невдаху «творить» реальний успіх чи невдачу. Окрім того, сильні відмінності між поточною «робочою Я-концепцією» і

«можливим Я» є джерелом тривожних або депресивних станів [263].

Відзначимо, що практично будь-який з «образів-Я» має складну, неоднозначну за своїм походженням будову, а кількість таких образів Я і їх зміст визначаються, зазвичай, на основі теоретичних міркувань вчених.

Найпоширенішим є уявлення про структуру «Образу-Я» як єдність когнітивного (образ своїх якостей, здібностей, зовнішності та ін), емоційного (самоповага, самознищення і т. д.) і оцінно-вольового (прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу та ін.) компонентів [162].

М. Боришевський розглядає «образ Я» як результат самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення людини до себе; як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань в процесі життєдіяльності; як рівень самосвідомості, при якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності власної особистості [23].

На думку Я. Гошовського «образ Я» є результатом (чи продуктом) суб'єктивного відображення людиною самої себе. До структури цього феномену він відносить такі три компоненти:

1) когнітивний – система уявлень і знань індивіда про себе;

2) емоційно-оцінний – емоційна оцінка особистістю власних уявлень і знань про себе, емоційне самоставлення;

3) поведінковий (регулятивний) – поведінкова реакція. Я-концепція розглядається науковцем як складова «Я», що засвідчує єдність і цілісність особистості з її суб'єктивного внутрішнього боку. Я. Гошовський вважає, що «Я-концепція – це уявлення людини про себе як об'єкта спостереження, і водночас, «Я-образ», «Я» та «Я-концепція» є похідними від соціального досвіду й онтогенезу особистості та залежать від її ідентифікації з певною соціальною групою [53].

З. Карпенко, аналізуючи види его-ідентичностей в контексті феноменології суб'єктності В. Петровського, який

виокремив іманентне, ідеальне, трансцендентальне, трансфінітне Я, здійснює надбудову над порівневими суб'єктними репрезентаціями Я, додаючи абсолютно суб'єктний представник Я – ноуменальне (апріорне, вище) Я, котре змістово втілює собою повноту людського потенціалу і представляє тип кругової (взаємної) детермінації [104].

Як «…систему, що безпосередньо відображає специфічні, сутнісні властивості людини» розглядає Я-концепцію Р. Каламаж [94]; як «…відносно стійку, більшою чи меншою мірою усвідомлену, таку, що переживається як неповторна, систему уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими і формує ставлення до себе» – О. Васильченко [31, с.83], як «…неповторну систему поглядів, когнітивно- емоційний конструкт розуміння себе, ставлення до себе і світу, сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пропущених через фільтр самооцінки» – В. Пушкар [173, с.7]; як «… систему організованих уявлень, думок, ставлень, переконань стосовно себе… яка визначає самопочуття, настрій, мотивацію, успіх, вибір професії, щоденні діяння чи виважені вчинки індивіда» – У. Кірєєва [109, с.117]. Розглядаючи Я-концепцію як складне психологічне утворення, дослідниця підкреслює нерозривну єдність її трьох складових: когнітивної (самопізнавальної), емоційної (ставлення до себе) та регулятивної [110].

Здійснений аналіз існуючих досліджень дає змогу констатувати, що в процесі розвитку психологічної думки відбувалася трансформація підходів до розуміння сутності Я-концепції, її структури, функцій тощо. Унітарний підхід, який простежується у філософських працях Р. Декарта [61], Е. Канта [99], в психологічних теоріях К. Роджерса [178] і А. Маслоу [135], де Я-концепція розглядається як самоідентичність і самосвідомість, тобто підкреслюється єдність Я-концепції, доповнився уявленнями про багатоаспектність Я-концепції, в структурі якої дослідники

виокремлюють різні складові (образи Я) відповідно до власних методологічних позицій і дослідницьких задач.

Зокрема, О. Кочубейник виокремлює п'ять етапів процесу трансформації уявлень про «Я-концепцію». В межах першого підходу розглядається екзистенційне та рефлексивне Я, відбувається зіставлення окремих аспектів «Я», зокрема самоповаги та самооцінки з комплексною поведінкою індивіда. Другий етап пов'язаний з уявленнями про «Я» як про складну структуру, появою понять «Я-образ», «Я-схема», «Я-концепція»; розумінням «Я» як стабільного в часі, сталого за змістом, недиференційованого утворення; розглядом «Я-концепції» як мультивимірної і динамічної системи, яка впливає на перебіг як інтраперсональних, так і інтерперсональних психічних процесів і виконує роль адаптації до соціального середовища. Інші етапи пов'язані з пошуками пан-культурної моделі «Я-концепції» за допомогою конвергентної, а пізніше дивергентної стратегії [119].

1.3. Процесуально-динамічні характеристики та параметри сформованості Я-концепції особистості

Здійснений аналіз структурно-змістових характеристик Я-концепції засвідчує, що в наукових джерелах це поняття визначається як системне, інтегральне й самоорганізуюче утворення психіки; складна, багаторівнева і багатокомпонентна система вираження ставлення особистості до себе і до зовнішнього світу.

Водночас, дослідники наголошують на процесуально-динамічних характеристиках цього цілісного психологічного утворення, з яким узгоджуються почуття й емоції, вчинки і поведінка, дії й очікування, успіх у діяльності тощо [17, 219, 55]. Зокрема, Р. Бернс динамічним, процесуальним компонентом Я-концепції вважав емоційно-оцінний компонент, що відображає афективну оцінку уявлень

людини про себе, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або осудом [17].

Р. Каламаж зазначає, що у психологічній літературі вживаються різні терміни для позначення цього компонента Я-концепції: емоційний (А. Деркач, Є. Селезньова), емоційно-оцінковий (О. Гуменюк), емоційно-ціннісний (В. Моросанова, І. Чеснокова), емоційно-вольовий (В. Янчук) і наголошує на тому, що «… найчастіше емоційний компонент Я-концепції розкривається через самооцінку та самоставлення, … оскільки саме в них відображаються різні емоційні стани та переживання особистості стосовно себе» [96, с. 72].

Водночас, термінологічна неточність часто сприяє ототожненню, або навпаки, протиставленню понять самооцінки і самоставлення, породженню великої кількості синонімічних понять: самоповага, самоприйняття, емоційно-ціннісне ставлення до себе, самовпевненість, відчуття власної гідності, аутосимпатія тощо, які розглядаються в контексті емоційно-оцінного компонента Я-концепції [234, 236].

С. Рубінштейн, Б. Ананьєв пов'язували категорію «ставлення» зі становленням особистості, розглядаючи міру його сформованості і визначеності як міру зрілості особистості [18, 5].

В низці досліджень самоставлення розглядається як: загальна або глобальна самооцінка (Р. Бернс [17], У. Джеймс [77], І. Кон [116], М. Розенберг [268]); емоційно-ціннісне ставлення до себе, один з внутрішніх процесів самосвідомості, що відображає єдність моменту самопізнання і системи переживань (І. Чеснокова [236]); переживання, відносно стійке відчуття, що пронизує самосприйняття та «Я-образ» (В. Столін [205]); складова самооцінки (А. Захарова [91]); результат самооцінки з рисами заперечення чи неприйняття себе

(Л. Бороздіна [25]); міра прийняття чи неприйняття індивідом самого себе (І. Кон [115]); стиль ставлення до себе суб'єкта, його загальна життєва установка, яка формується в процесі онтогенезу і шляхом свідомих зусиль (А Деркач [76]); результат діяльності самосвідомості і водночас одна із фундаментальних її властивостей, що значно впливає на створення змістової структури та форми вияву системи інших психічних особливостей особистості (Л. Терлецька [209]).

Як зазначає І. І. Чеснокова, ставлення особистості до себе, формуючись внаслідок діяльності самосвідомості, є водночас однією із фундаментальних її властивостей, що значно впливає на формування змістовної структури і форми прояву цілої системи інших психічних властивостей особистості. Адекватно усвідомлене і послідовне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе є центральною ланкою її внутрішнього психічного світу, що створює його єдність і цілісність, погоджуючи і впорядковуючи внутрішні цінності особистості, прийняті нею щодо самої себе [236].

Різновекторністю тлумачень характеризується також поняття самооцінки, яка у фундаментальних працях І. Чеснокової [236] розглядається як форма саморегуляції, що об'єднує три складові самосвідомості – самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення людини до самої себе і саморегулювання. Зміст самооцінки, на думку дослідниці, характеризується багатоаспектністю і охоплює світ «моральних цінностей, ставлення, можливостей» особистості.

Як складне утворення людської психіки розглядав самооцінку Б. Ананьєв, вважаючи, що вона виникає на основі узагальнення процесів самосвідомості і характеризується різними рівнями розвитку в ході становлення самої особистості. Самооцінка постійно змінюється, удосконалюється і цей процес є безкінечним, оскільки сама особистість постійно розвивається, а отже, змінюються і її уявлення про себе, що впливає на ставлення до себе. Джерелом оцінних уявлень індивіда про себе є його

соціокультурне оточення, у тому числі соціальні реакції на якісь прояви його особистості, а також результати самоспостереження [5, с.18].

Диференціація процесів самоставлення і самооцінки не є поширеною в наукових дослідженнях самосвідомості і Я-концепції. Більшість авторів схильні змішувати ці поняття, часто ототожнюючи їх [202, 114, 122, 17, 91, 171, 142].

Водночас, С. Пантелеєв [158], аналізуючи механізми здійснення самоставлення і самооцінки, розмежовує ці процеси, оскільки вважає, що спочатку самооцінювання реалізується внаслідок інтеріоризації ставлення і оцінок інших людей і першочергово значущих інших. Після засвоєння людиною соціальних норм, цінностей і оцінок вони починають використовуватися як певні зразки, з якими проводиться порівняння власних фізичних і особистісних характеристик і за допомогою яких людина порівнює себе з оточуючими і таким чином формує приватні оцінки різних сторін свого «Я», що інтегруються згодом в загальну самооцінку з урахуванням їх суб'єктивної значущості [5, 114, 17]. Самоставлення, на думку С. Пантелеєва, також реалізується на основі порівняння, але не себе з іншими людьми через систему норм і цінностей, а на основі порівняння себе за допомогою прийому аутокомунікації (внутрішнього діалогу) з собою в різних ситуаціях життєдіяльності, коли ті чи інші особистісні утворення сприяли або ж перешкоджали досягненню провідних мотивів особистості. Простежується тісний зв'язок самоставлення з ієрархією мотивів і діяльностей особистості. Залучаючись в різноманітні соціальні відносини, особистість формує унікальну ієрархію мотивів і діяльностей, в якій виділяються провідні мотиви і діяльності, що мають особистісний сенс для самого суб'єкта. Оскільки досягнення провідних мотивів і успішна реалізація провідних діяльностей дозволяє людині задовольняти потребу в самореалізації, то власні особистісні властивості, риси, якості починають оцінюватися особистістю по

відношенню до цих мотивів і діяльностей. Внаслідок цього залежно від ієрархії мотивів і діяльностей всі компоненти емоційно-ціннісного ставлення до себе: аутосимпатія, самоповага, самоінтерес і їх похідні, вибудовуються в певну унікальну ієрархію, яка характеризує емоційно-оцінний компонент Я-концепції особистості [158]. Таким чином, емоційно-оцінний компонент Я-концепції є, водночас, ціннісним ставленням до різних сторін свого «Я», до різних образів «Я» і проявляється у переживанні своєї успішності або неуспішності, в прийнятті або відкиданні себе, у почутті самовпевненості або невпевненості в собі тощо.

Р. Каламаж, опираючись на праці інших дослідників (Л. Бороздіна, А. Деркач, О. Колишко та ін.) також схильна розмежовувати самооцінку та самоповагу в структурі емоційного компонента Я-концепції як утворень, що мають власну специфіку [96]. Відповідно до досліджень Л. Бороздіної за результатами самооцінки формується те чи інше ставлення до себе, позитивне чи негативне, з рисами заперечення чи неприйняття [25]. Таким чином, стверджує Р. Каламаж, самооцінка (матеріалом для якої є знання про себе), у свою чергу, задає модус самоставлення, що підтверджує, що Я-образ, самооцінка та самоставлення – це різні підструктури Я-концепції [96].

Таким чином, формування адекватної самооцінки сприяє розвитку позитивного самоставлення й забезпечує цілісність Я-концепції особистості. Водночас, протиріччя між когнітивно-оцінними складовими або окремими модальностями Я-образу руйнують їх відносну стійкість, впорядкованість і збалансованість взаємодії, зумовлюючи «розмитість», «нечіткість», дезінтегрованість Я-концепції особистості. Особливо це стосується осіб із високим рівнем сформованої завченої (набутої, прищепленої) безпорадності, яка внаслідок генералізації на інші сфери діяльності проявляється на особистісному рівні як інтегральна особистісна властивість і регулює поведінку, сприйняття, ставлення до дійсності, діяльності, обумовлюючи зниження

її успішності, що проявляється в життєдіяльності суб'єкта пасивністю поведінки, нездатністю використовувати наявні можливості бажаного перетворення ситуації, труднощами у взаємостосунках з оточуючими тощо [14, 84, 232].

Такі зміни у структурі Я-концепції особистості певною мірою узгоджуються з теорією «конфліктних смислів «Я»» В. Століна [205], який вважав, що конфліктність «Я» виникає при зіткненні різних життєвих відносин суб'єкта, його мотивів і діяльності. У процесі розвитку особистості, її самосвідомості відбувається розвиток її потреб, і на вищому рівні розвитку особистості основою активності індивіда стає потреба в самореалізації, яка задовольняється завдяки внутрішнім резервам: здібностям, адекватній оцінці можливостей, мотивації, розвинутій саморегуляції, внаслідок якої долаються всілякі внутрішні перепони (самозвинувачення, очікування санкцій, слабовілля тощо). Це стимулює процеси самовизначення і самоставлення до себе як до успішної, здатної на досягнення особистості, що, у свою чергу, базується на узгодженій, гармонійній Я-концепції. Неузгодженість, конфліктність структурних компонентів Я-концепції: когнітивного, емоційно-оцінного і поведінкового, запускає процеси породження безлічі конфліктних смислів «Я», що виявляються у негативному ставленні до себе. Негативне ставлення до себе стимулює процеси емоційних переживань з приводу власної недосконалості, неспроможності досягнень, низької самоцінності тощо.

Водночас, варто зазначити, що когнітивний і емоційно-оцінний компоненти Я-концепції настільки тісно взаємопов'язані, що їх розмежування до певної міри можна вважати науковою абстракцією. Дійсно, знання про себе важко відділити від ставлення до себе, тому що в їх основі лежать загальні внутрішні механізми інтеріоризації та порівняння, а невід'ємною умовою формування і розвитку обох компонентів є розвиток особистості у процесі діяльності та спілкування.

Поведінковий компонент структури Я-концепції є найсуперечливішим і маловивченим, оскільки в науковій літературі, присвяченій проблематиці самосвідомості, до сьогодні відсутнє задовільне пояснення механізмів зв'язку Я-концепції і конкретної поведінки й діяльності особистості, хоча регуляторна функція самосвідомості визнається однією з основних. Згідно відомому у психології принципу єдності свідомості і діяльності [5, 125, 187] свідомість, а, отже, і самосвідомість як свідомість, яка спрямована на себе [138, 202, 236, 114], формується і розвивається в діяльності, але, сформувавшись, водночас, починає істотно впливати на діяльність і поведінку людини. Безперечним і загальновизнаним є твердження, що «… Я-концепція людини знаходить своє вираження в її поведінці і діяльності, … однак механізми зв'язку самосвідомості з конкретною поведінкою та діяльністю залишаються нерозкритими [142, с.46].

Істотні розбіжності спостерігаються вже з моменту відокремлення поведінкового компонента в самостійну підструктуру самосвідомості. Тільки частина дослідників визнають це доцільним [236, 114, 205, 17], інші ж вважають за краще розглядати взаємозв'язок самосвідомості і поведінки не через структурні компоненти самосвідомості, а через її функції: регулятивну [138, 202, 78, 193] і адаптаційну [149].

В окремих дослідженнях поведінковий компонент самосвідомості розглядається як процес саморегуляції, що реалізується двояко: як саморегуляція поведінки і діяльності, яка спрямована на інших людей, і як саморегуляція поведінки і діяльності, яка спрямована на себе [15]. Такі погляди на процес саморегулювання відстежуються в І. Чеснокової, яка в цьому процесі виділяє дві системи: «Я та інші», з одного боку, та «Я і Я» – з іншого [236, с. 138]. В межах системи «Я та інші» метою саморегулювання стає загальна адаптація людини до інших людей і суспільства через «самоконтроль дій, вчинків, що

опирається на власну оцінку зовнішніх проявів цих дій, їх внутрішню мотивацію і громадську оцінку досягнутого ступеня ефективності дій, їх соціальну цінність» [236, с. 139]. Метою саморегулювання в системі «Я і Я» є перетворення особистістю самої себе на підставі інформації про себе, яка одержується у процесі дії першої системи. Причому перша система виконує стимулюючу функцію по відношенню до другої. Поведінковий компонент самосвідомості в системі «Я-інші» забезпечує реалізацію Я-концепції індивіда в діяльності і спілкуванні, на підставі якої здійснюється управління своєю поведінкою і самоконтроль [202, 236, 171].

Таким чином, можна вважати, що поведінковий компонент самосвідомості складається з поведінки й діяльності, спрямованих на інших людей (в системі «Я-інші»), і поведінки й діяльності, спрямованих на себе (в системі «Я-Я»), і реалізується у формі самозахисту або само перетворення [15].

В будь-якому поведінковому акті завжди присутній зворотний зв'язок, що інформує про успішність або ж неуспішності обраної лінії поведінки. Ця інформація, зазвичай, зачіпає Я-концепцію індивіда (образ Я, самооцінку), або підкріплюючи її, або розхитуючи внаслідок формування психологічно суперечливих знань про себе. Так людина входить в стан конфлікту, який Л. Фестінгер [212] називає когнітивним дисонансом. Вирішити внутрішній конфлікт можна декількома способами: або змінити себе і свою поведінку, узгодивши Я-концепцію з новою реальністю, або уникнути небажаної інформації, застосовуючи психологічні захисти [212, 149]. В процесі захисної поведінки індивід специфічно переробляє інформацію, що надходить ззовні, блокуючи або видозмінюючи її, що дозволяє йому підтримувати стабільність і стійкість власної Я-концепції [222, 216]. З іншого боку, індивід має можливість вибору іншого шляху подолання когнітивного дисонансу через зміну своїх

особистісних властивостей і якостей в процесі самоперетворення [138, 236, 193, 149]. В. Мерлін писав: «Керуючись своєю самосвідомістю, ми формуємо своїми діями і вчинками нові властивості особистості. Залежно від рівня самосвідомості ми в змозі створювати свою особистість своїми діями і вчинками» [139, с.166].

Отже, Я-концепція проявляється в поведінці особистості, при чому конкретна поведінка і діяльність людини завжди особистісно забарвлені, тому що залежать від її психологічних особливостей, ієрархії мотивів і значущих цілей. Якщо результат поведінки і діяльності містить у собі інформацію, яка може суперечити існуючій системі знань про себе, самоставленню і самооцінці, виникають когнітивні дисонанси і конфліктні смисли «Я», які спрямовують активність суб'єкта на себе з метою відновлення несуперечливої Я-концепції. В людини з'являється вибір: або перетворити (мінімізувати, знецінити, доповнити тощо) інформацію, яка надходить, або перетворити (змінити) себе. У першому випадку включаються механізми психологічних захистів, що дозволяють уникнути незгоди з наявною Я-концепцією, яка, залишаючись незмінною, продовжує реалізовуватися в поведінці, діяльності і спілкуванні людини, знову і знову детермінуючи неуспіх. У другому випадку зворотний зв'язок стає стимулом для запуску процесів самопізнання, самооцінювання і самоставлення, що в кінцевому підсумку призводить до саморозвитку, самокорекції і самовдосконалення. При цьому уточнюється і стає більш диференційованою система «Я» образів людини, змінюється її самосприйняття, ставлення до себе, тобто перетворюється Я-концепція загалом, відповідно до якої людина вже по іншому проявляє себе в поведінці і діяльності.

Розглядаючи Я-концепцію у контексті розвитку особистості, дослідники О. Іващенко, В. Агапов, І. Баришнікова виокремлюють такі її рівні: екзистенційний (інтеграція Я-концепції відбувається у процесах

самоактуалізації, в творчості, у самореалізації); феноменальний (характеризується певним світоглядом та образом Я); рефлексивний (передбачає самовизначення, ідентифікацію зі своїм Я; відбувається пошук смислу життя, набуття та пізнання особистісного, індивідуального смислу; дисонанс чи згода з культурними, соціальними смислами); духовний (відображає прояв творчої інтуїції, совісті, любові; визначається людяністю, сердечністю, добротою, відкритістю для інших людей) [171, с.128].

Є. Соколова і В. Ніколаєва основний мірилом інтегрованості Я-концепції, утвердження себе і своєї позиції вважають визнання і прийняття усіх аспектів свого автентичного «Я» на противагу «умовному самоприйняттю». Значну роль у цьому процесі відіграє внутрішній діалог, в ході якого відбувається прояснення і затвердження самоідентичності, а його конкретні форми, причини виникнення та мотиви вказують на ступінь гармонійності / суперечливості, зрілості самосвідомості. Характеризуючи особливості особистості при прикордонних розладах і соматичних захворюваннях, дослідниці вказують на те, що психологічні конфлікти можуть перешкоджати особистісному зростанню і самоактуалізації у випадку, коли переривається, «розщеплюється» взаємодія, порушується діалог компонентів Я, які, як істотна частина Я-концепції, намагаються «заявити про себе», «бути почутими», але не приймаються як свої, відкидаються або захисно трансформуються [200].

Характеризуючи ступінь психологічної диференціації Я-концепції, Є. Соколова і В. Ніколаєва представляють його як вимір, полюсами якого, з одного боку, є висока ступінь чіткості (артикульованності) і автономності підструктур Я-концепції (окремих самооцінок і Я-утворюючих), їх ієрархізованість і відносна стійкість, впорядкованість і збалансованість їх взаємодії, а з іншого – «розмитість, «нечіткість», «синкретизм», низька спеціалізація, відсутність ієрархічних зв'язків і збалансованих взаємодій [200]. Низька

психологічна диференційованість Я-концепції призводить, в першу чергу, до низької розчленованості афективного і когнітивного компонентів, високого рівня упередженості образу Я і його можливого суб'єктивного спотворення; по друге – до надзалежності від інтерферуючих впливів емоційного ставлення і оцінок значущих інших, стресодоступності і вразливості Я-концепції щодо емоційно-травмуючого досвіду; і насамкінець – до «вузькості» і «ущільнення» системи індивідуальних значень, які репрезентують образ Я [там само]. Таким чином, низька ступінь диференційованості Я-концепції є фактором, що створює найбільший ризик дестабілізації самоставлення, і внаслідок цього недостатню автономність когнітивних і афективних процесів, що збільшує стресодоступність усієї цілісної системи [201].

Визначаючи рівень розвитку самосвідомості, американський психолог М. Розенберг [269] виокремив певні параметри, з якими можна співвіднести рівень зрілості Я-концепції відповідно до запропонованих вченим характеристик її структурних компонентів:

1. Міра когнітивної складності та диференційованості образу «Я». Вона вимірюється кількістю і характером усвідомлюваних особистістю власних якостей: чим більше своїх якостей особистість усвідомлює, і чим складніші й більш узагальнені ці якості, тим вищий рівень її самосвідомості. Однак, міра когнітивної диференційованості образу «Я» визначається також емоційним ставленням і характером зв'язку з усвідомлюваними якостями. Низька диференційованість (за Є. Соколовою) характеризується «зчепленням», «злитістю» якості і її оцінки, що робить образ «Я» надмірно «упередженим», обумовлює легкість його дестабілізації і спотворення під впливом різних чинників. Рівень когнітивної диференційованості Я-концепції також визначає, наскільки людина «залежна від поля», зокрема, від прямих і очікуваних оцінок значущих інших, чи здатна її

самооцінка відбудовуватися, емансипуватися від оцінок інших, якою мірою самооцінка є тією системою еталонів, яка визначає ставлення до життєвого досвіду і саморегуляцію поведінки.

2. Ступінь виразності, опуклості образу Я, його суб'єктивної значущості для особистості. Цей параметр характеризує як рівень розвиненості рефлексії, так і зміст образу Я залежно від суб'єктивної значущості тих чи інших якостей. Варто зауважити, що цінність і суб'єктивна значущість якостей та їх відображення в образі Я і самооцінці можуть маскуватися дією захисних механізмів, і бути, наприклад, компенсаторно завищеними.

3. Ступінь внутрішньої цілісності, послідовності образу «Я», як наслідок розбіжності реального та ідеального образу Я, суперечливості чи несумісності окремих якостей. Оскільки людина бачить себе під різними кутами зору, її самосвідомість завжди суперечлива. Наприклад, «ідеальне Я» ніколи не співпадає з «реальним», і це протиріччя є головною рушійною силою саморозвитку. Однак ці протиріччя часто мають різний характер. Одні протиріччя можуть пов'язуватись з усвідомленням розбіжностей щодо розвитку певних властивостей (людина знає, що у неї недостатньо розвинені окремі необхідні якості і намагається їх розвинути), зовсім інші – з усвідомленням, що притаманні їй властивості в принципі не сумісні (наприклад, високий рівень домагань, бажання завжди бути першою важко поєднувати з низькою оцінкою своїх здібностей у важливій для особистості сфері діяльності). Суперечливість, непослідовність «образу Я» викликає внутрішню напруженість, сумніви і вагання.

4. Ступінь стійкості, стабільності образу «Я» у часі. В одних людей окремі самооцінки і загальні уявлення про себе залишаються більш-менш стабільними, незмінними, а в інших вони дуже нестійкі, схильні до значних коливань, що не може не позначатися на поведінці людини і її відносинах з оточуючими. Зріла Я-концепція, при всіх протиріччях і

конфліктах буття людини, забезпечує її внутрішню єдність (поведінкову, мотиваційну, самосвідому), яка дозволяє їй більш-менш самостійно інтерпретувати будь-яку ситуацію і реагувати на неї вибірково, по своєму.

5. Ступінь самоприйняття, позитивне або негативне ставлення до себе, емоційна оцінка себе [269].

Водночас, рівень зрілості Я-концепції, який ми співвідносимо з психологічною зрілістю особистості, проявляється не тільки в особливостях когнітивного компонента, а й в характеристиках її емоційного компонента: самооцінки і самоставлення. Водночас, як вважає Є.Соколова, важливим є не стільки рівень самооцінки (неадекватно занижена, адекватна або підвищена), скільки така її характеристика, як стійкість, яка формується на основі фіксованого, більш-менш стійкого уявлення про себе [201].

Р. Каламаж, опираючись на праці інших дослідників (В. Столін, Д. Райгородський, Е. Еріксон, Дж. Марсіа, Л. Божович, М. Гінзбург), визначає таку важливу системну ознаку Я-концепції, як її одночасну *унікальність та категоріальність*, вважаючи, що «…власна унікальність, що пов'язана із індивідуальними критеріями оцінювання, уявленнями про свої атрибутивні особливості, відмінності від інших людей, континуумом «Я-реальне» – «Я-ідеальне» забезпечує потребу в самовизначенні та самореалізації. Категоріальність, що пов'язана з системою соціальних критеріїв оцінок, уявленнями про схожість з іншими людьми, забезпечує потребу людини в приналежності до спільноти, прагнення бути в ній, вдосконалювати її» [97, с.426].

Здійснений теоретичний аналіз процесуально-динамічних характеристик Я-концепції дає змогу розглядати її зрілість в ознаках диференційованості (автономності), узгодженості (інтегрованості), ієрархізованості, відносної стійкості тощо. Зокрема, ***суперечливість*** Я-концепції відображається в тому, що Я-

образ містить протилежні і навіть взаємовиключні якості, або існують виражені розбіжності між різними варіантами Я-образів, наприклад, між «Я» наодинці із собою і «Я» в компанії друзів. Для більш ***зрілої*** Я-концепції властиве не лише певне згладжування протиріч, але й їх інтеграція: суперечливі якості виступають не як щось взаємовиключне, але скоріше як різні аспекти складного, але цілісного Я-образу. ***Стійкість*** Я-концепції демонструє те, що Я-образ і самооцінка не надто залежать від думки оточуючих, зберігають свою постійність у різних ситуаціях соціальної взаємодії незалежно від отриманого схвалення або осуду, досягнення успіху або невдачі. Про ***нестійкість*** Я-концепції свідчить те, що Я-образ і самооцінка можуть радикально змінитися після розмови або навіть єдиної репліки значущого іншого, після одиничного успіху або невдачі тощо.

Отже, **зрілість Я-концепції** визначається розвитком її структурних компонентів: когнітивного – пізнанням Я на основі співвіднесення себе з собою, тобто зі своїми цінностями, смислами, значущими мотивами (процесуальний аспект) та образом Я, що відрізняється диференційованістю, виразністю, цілісністю і стабільністю (структурний аспект); емоційного – стійкою самооцінкою на основі сформованості ієрархії смислових шкал, усвідомленої рольової і ціннісної домінанти, диференційованості смислів; поведінкового, що проявляється у високій саморегуляції, розвиненому самоконтролі, а також у самоефективності й саморозвитку, які відображають внутрішню цілісність, узгодженість й гармонійність Я-концепції особистості.

Таким чином, опираючись на праці дослідників, можна сформулювати таке визначення Я-концепції особистості: це цілісна, динамічна, відносно (достатньо) стійка (стабільна), більшою чи меншою мірою усвідомлювана система узагальнених уявлень особистості про себе у поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою і поведінковою реакцією,

чинником якої є синтез уявлень про себе та їх оцінки [18, 115, 109, 92, 53, 95, 174, 219].

Водночас, можна узагальнити результати багатьох досліджень щодо того, що Я-концепція формується в процесі соціальної взаємодії людини як неминучий і завжди унікальний результат її психічного розвитку, як відносно стійке і водночас піддатливе внутрішнім змінам психічне утворення, яке забезпечує внутрішню гармонізацію (суперечливі уявлення та почуття призводять до дегармонізації особистості, до виникнення психологічного дискомфорту, внутрішнього дисбалансу); є інтерпретацією досвіду і сукупністю очікувань в близькому та далекому майбутньому.

1.4. Безпорадність як деструктивний чинник становлення Я-концепції особистості

Отже, здійснений теоретичний аналіз основних досліджень Я-концепції особистості дає змогу розглядати її як динамічне, активне і здатне до змін утворення, яке визначає й організовує діяльність та переживання особистості, реалізовує мотиваційні функції, забезпечує плани, правила і сценарії поведінки, визначає адекватність реакцій на соціальні зміни. Таким чином, Я-концепція опосередковує найважливіші внутріособистісні процеси (переробку інформації, мотивацію, емоції) і більшість міжособистісних взаємодій (соціальну перцепцію, ситуацію вибору партнера, стратегію взаємодії з ним тощо) [234].

Водночас, Я-концепція може бути позитивною або негативною. Позитивну Я-концепцію прийнято пов’язувати із позитивним ставленням до себе, самоповагою, прийняттям себе, адекватною самооцінкою, відчуттям власної цінності. Якщо виявлено негативне самоставлення, неадекватна (значною мірою завищена або занижена) самооцінка, неприйняття себе, відчуття власної

неповноцінності, низька самоповага, висока тривожність і т. ін., то мова йде про негативну Я-концепцію [203].

Однак, матеріалом для побудови Я-концепції служать не лише ролі, соціальна ідентичність і результати порівнянь індивідом себе з іншими людьми, але й повсякденний досвід, засвоєння якого призводить до відчуття компетентності й самоефективності, або, навпаки, власної неспроможності. Поставити перед собою важкі, але досяжні цілі і виконати намічене – значить відчути себе більш компетентним. Робити максимум можливого і досягати поставлених цілей – значить відчувати себе більш впевненим у собі і самодостатнім.

К. Роджерс, застосовуючи терміни «Я» і «Я-концепція» як синоніми, визначає їх як «постійне ціле», «організований постійний концептуальний гештальт», утворений «у результаті сприйняття Я або мене», як «усвідомлення стосунків власного Я з іншими у ставленні до різних аспектів життя, а також цінностей». Немовля, зазначає К. Роджерс, не відчуває різниці між тим, що є «Я» і «не Я». Як наслідок подальшої диференціації формується структура «Я», розвитком якої рухає базова потреба отримувати повагу, симпатію, любов і водночас віддавати їх оточуючим людям [179].

Саме у такій взаємодії, де панує принцип «взаємного позитивного ставлення», постає цілісна Я-концепція. Водночас, якщо набутий досвід особистості не відповідає її Я-концепції, то виникає тривожність як емоційна реакція загрози щодо себе. При цьому психологічні механізми захисту можуть деякий час підтримувати цілісність Я. Поступово індивід починає включати у свою Я-концепцію не притаманні йому цінності, пристосовувати своє Я до вимог оточуючих, витісняючи внутрішньоособистісний конфлікт у підсвідомість. Цей процес нерідко набуває навіть психотичних ознак перебігу, настільки глибокими виявляються дисгармонійні стани розвитку Я-концепції.

За даними дослідження Г. Гесс (G. Hess) та Г. Зінгл (H. Zingle), особистості, які мають позитивну Я-концепцію, отримують задоволення від почуття особистісного контролю над середовищем і мають низький рівень тривожності. Коли вони діють, то впевнені у своїй здатності контролювати ситуацію. Вони не відчувають вразливості і значно менш чутливі до суджень про них з боку оточуючих їх людей або суспільства загалом. Натомість, особистості з негативною Я-концепцією недостатньо реалізують свої потенційні можливості внаслідок суб'єктивного відчуття непідконтрольованості подій і неможливості на них впливати.

Такі ознаки осіб з негативною Я-концепцією можуть свідчити про сформованість у них завченої (або особистісної) безпорадності – серед предикторів якої, окрім функціонального дефіциту контролю над дією (орієнтація на стан, а не на дію), також виділяють занижену самооцінку, а загалом і негативну Я-концепцію [232, 84]. Втрата самоконтролю веде до розсіювання уваги, відволікання від поставленого завдання і фокусуванні її на власній неспроможності і тривозі. Негативна Я-концепція реалізується надалі в неефективних життєвих сценаріях, неадаптивних копінг-стратегіях, переважанні пасивної бездіяльності над активною дією, орієнтації в мотивації досягнень не на успіх, а на уникнення невдачі (М. Мікулінцер, Т. Каспі, Х. Хеккаузен) [265, 220].

У сучасних наукових психологічних джерелах вже склалась традиція розглядати безпорадність у контексті прищепленої (завченої, набутої, вивченої) безпорадності, лабораторні дослідження якої розпочались з відомих експериментів М. Селігмана [195] й продовжились в руслі когнітивного підходу С. Майєром [24], Д. Хірото [260], Дж. Гіргусом [258] та ін.

Однак, спроби пояснити виникнення і формування безпорадності та особливості її впливу на розвиток особистості тривають вже досить давно й відстежуються у

багатьох відомих дослідженнях. Зокрема, вже в ранньому психоаналізі (З. Фрейд, К. Хорні, Ж. Лакан) дослідники акцентували увагу на вроджених детермінантах безпорадності, пов'язуючи її виникнення із об'єктивною нездатністю новонародженого до впорядкованих і ефективних дій, тобто з рухової безпорадністю [215, 223, 123]. З. Фрейд вважав, що саме цей біологічний фактор, коли «… навколишній світ безпорадний по відношенню до внутрішніх труднощів дитини», викликає довгий період безпорадності і залежності, що може призвести до розвитку психічної безпорадності внаслідок посилення «внутрішніх небезпек» – втрати (відлучення від грудей) або розлуки з матір'ю [216, с.192].

А. Адлер пояснює виникнення безпорадності об'єктивною ситуацією дитинства, в якій дитина відчуває свою неспроможність у світі дорослих і потребує підтримки, любові і ласки. Водночас, вроджені (ранні) фізичні вади підсилюють відчуття безсилля, внаслідок чого виникає залежність і «… зростаюче почуття своєї меншовартості і слабкості, яке призводить до заперечення агресивних проявів, а звідси – до занепокоєння і тривоги» [3, с. 276]. Так початкове відчуття безсилля трансформується у безпорадність, в етіології якої велике значення має відсутність батьківської проникливості до дитини, неувага до неї, або, навпаки, надмірна опіка. Динаміку безпорадності можна простежити в підході А. Адлера до неврозів. Невроз призводить до відриву від реальності, а нереалістичні життєві цілі, формування яких починається в ранньому дитинстві як компенсація почуття неповноцінності й незахищеності, підтримують безпорадність. Якщо почуття неповноцінності або безпорадності занадто сильне, то життєві цілі можуть бути невротично перебільшені, неадаптивні і свідчити про недостатній розвиток соціального інтересу [4, с. 95-105].

В низці досліджень постолюється думка, що етіологію безпорадності як невротичної поведінки варто шукати в

ранньому дитинстві – депривації (покинутість, втрата матері) або деформованих стосунках між дитиною і батьками [26, 39, 120, 241]. Зокрема, Д. Віннікот вважає, що відсутність безпечного середовища, зокрема блокування матір'ю вміння дитини справлятися зі зростаючою напругою, обумовлює особистісну безпорадність, яка пов'язана з розвитком «хибне Я». Внутрішня напруженість, тривожність, конфліктність образу Я, відчуття неповноцінності і непотрібності блокує формування базової здатності людини – бути самотньою, що є проявом афективного компоненту безпорадності. У цій ситуації дитина не відчуває своєї ефективності і, відчуваючи безпорадність, починає пристосовуватися до потреб матері, щоб отримати ілюзію потрібності, захисту. Так формується «хибне Я». У процесі дорослішання дитина перевіряє свої бажання і дії, орієнтуючись на реакції інших людей, що ще більше підтримує безпорадність [39].

Ще однією причиною безпорадності в ранньому дитячому віці може бути надмірна гіперопіка матері з відстороненням батька, яка призводить до надлишкового збудження і надстимуляції дитини, оскільки дитина стає своєрідною «емоційною милицею матері», перебуваючи з нею в симбіотичному зв'язку. Дж. МакДугалл вказує на те, що депресивна мати ненароком, поволі може прищеплювати своїй дитині наркотичну залежність від її присутності, тотальну безпорадність внаслідок того, що постійно знаходиться з дитиною, тому що без неї сама відчуває безпорадність, порожнечу і самотність [264].

Таким чином, негативний досвід відсутності надійних і теплих емоційних стосунків з матір'ю може слугувати фундаментом майбутньої безпорадності дорослої людини протягом усього життя і бути причиною труднощів в налагодженні контактів, оскільки безпорадній людині важко висловлювати свої почуття іншим через пережитий в дитинстві острах відкидання, відштовхування [216, 224]. Водночас, Е. Еріксон вважає, що успішне протистояння і

подолання переживання безпорадності в дитинстві може полегшити надалі розвиток самостійності, відповідальності, індивідуальності, а неуспішне – призвести до ізоляції від суспільства, розвитку невпевненості, сумніву і сорому [242].

Спроби подолання безпорадності, на думку З. Фрейда [216] і А. Фрейд [214], при негативному досвіді соціалізації сприяють розвитку примітивних механізмів психологічного захисту – заперечення, витіснення, придушення, реакційних утворень, які, незважаючи на свою неконструктивність, є адаптивними, оскільки на певний час дають можливість «перепочинку», «рятують від напору неприємних відчуттів» [216, с.154]. Також безпорадність може виявитися наслідком травми – дезінтеграції або зриву, що виникає за умови занадто сильних зовнішніх або внутрішніх впливів, з яким психічний апарат не може впоратися [216, 4, 256, 2].

І. Ізард, Р. Герріг і Ф. Зімбардо вважають, що безпорадність буде з'являтися в контексті емоційних або значущих відносин і тимчасово руйнувати або сильно ускладнювати соціальне спілкування і міжособистісні контакти, оскільки люди зазвичай сильно лякаються і соромляться своєї безпорадності, що може провокувати неконструктивні стратегії взаємодії – презирство до інших і замкнутість [93, 46]. К. Хорні пояснює це динамікою внутрішньоособистісного конфлікту, який провокує базальну тривогу, невпевненість і ненависть до себе внаслідок неспроможності його конструктивного вирішення [224]. П. Ганнушкін стверджує, що страх і захисні механізми не просто супроводжують безпорадність, але і її обумовлюють, що призводить до переживання тривалої афективної напруги і формування синдрому, оскільки безпорадність має не стаціонарну, а динамічну форму як результат накопичення деструктивних реакцій на різноманітні впливи, кожний з яких абсолютно недостатній для викликання стійкого реактивного стану безпорадності [45].

В межах екзистенційно-гуманістичного підходу безпорадність розглядається в контексті дефіциту індивідуальної відповідальності, моральності, пошуку і усвідомлення сенсу життя, що робить особистість вразливою до безпорадності на різних етапах онтогенезу. Екзистенційні психологи підкреслюють, що в умовах відчуженості сучасної людини від світу і від самої себе, поза усвідомленням цільового аспекту поведінки люди стають слабкими, безпорадними і схильними до різних видів саморуйнівної поведінки [178, 213, 222, 148]. Л. Бінсвангер ввів поняття «екзистенціальна безпорадність», вважаючи, що «…людина не автономна у світі, відгороджується від основи свого існування, не приймає існування на себе, а довіряється чужим силам, роблячи їх, а не себе, відповідальними за свою долю» [222, с.269]; Н. Абаньяно вбачає джерела безпорадності в гріховності людини – незібраності, несерйозності, розслабленості, зануренні в життя таке, яке воно є, нездатності його координувати, панувати над собою [1, с.109]; Р. Мей в якості зовнішніх умов безпорадності називає характерне для останніх десятиліть руйнування міфів як культурної основи [148]; В. Франкл розглядає здатність людини до осмислення складних життєвих обставин в контексті надання їм нових цінностей, унікального смислу внаслідок віри в себе і в бога як противагу розвитку безпорадності [213].

Як бар’єр на шляху до самоактуалізації і самореалізації особистості розглядають безпорадність представники гуманістичного напряму. Зокрема, К. Роджерс вважає причиною безпорадності значну дистанцію між «реальним Я» і «Я ідеальним», і стверджує, що дитина буде переживати безпорадність при невдалих спробах відповідати «ідеальному Я». І чим сильнішим буде прагнення до «ідеального Я», до недосяжних ідеалів, тим вразливішою вона стає до невдач і безпорадності. За умови, коли Я-концепція піддається тимчасовій критиці, індивід схильний до страху або до прийняття оборонної позиції, що може

викликати тимчасовий стан безпорадності. Часта критика Я-концепції швидко призводить до стійкої безпорадності. К. Роджерс вважає, що боязнь прийняття рішень призводить до хаосу – неконтрольованості життя і безпорадності [179].

Е. Фромм, аналізуючи безпорадність з позицій філософсько-антропологічної концепції існування людства, історії і культури загалом, стверджує, що в процесі еволюції люди втратили єдність з природою і один з одним, розвинувши здатність мислення, уяви і передбачення, що породило почуття самотності та ізоляції і призвело до усвідомлення свого незнання, своєї безпорадності в світі і, нарешті, до розуміння кінцівки свого буття, неминучості смерті [218]. Дослідник вважає, що відчуття безпорадності може бути однаково притаманне і дітям, і батькам, і проявлятися в маніпулятивних діях внаслідок патологічних рис характеру (мазохістських, нарцисичних тощо).

А. Маслоу вважає, що «…існують об'єктивні сили, які підштовхують людину в бік здоров'я, але також діє і регресивний вплив, який тягне індивіда в протилежну сторону – до хвороб і безсилля» (цит. за: [217, с. 502]. У цьому контексті безпорадність розуміється як психологічна розладнаність, яка є дефіцитарною хворобою поряд із залежністю. Також дослідник наголошує на соціокультурних умовах безпорадності – тиску групи і соціальній пропаганді, що обмежують ті можливості розвитку особистості, які сприяють прояву самостійності [135].

Як засвоєну внаслідок поразок, неефективну форму поведінки розглядають безпорадність представники біхевіоризму (А. Бандура, Б. Скіннер) [12], стверджуючи, що вона може розвиватися під впливом навчання підкріплення.. У контексті аналізу цільової структури поведінки і рівня домагань безпорадність опосередковано вивчалася К. Левіним [124], у контексті цілеспрямованих дій Е. Толменом, як наслідок когнітивного дисонансу Л. Фестінгером [212]. На думку А. Бандури [253], важливою

є здатність до передбачення подій: люди, які вважають себе нездатними домогтися успіху, схильні до уявного моделювання невдалого сценарію в складних обставинах, а впевненість у власній неспроможності послаблює мотивацію і заважає вибудовувати адаптивну поведінку. Низький рівень самоефективності, поєднуючись з несприятливим середовищем, призводить до того, що людина відчуває апатію і безпорадність, схильна і далі миритися зі своїм становищем. На формування низького рівня самоефективності і саморегуляції впливають невдачі, пережиті в дитинстві, коли людина ще не має стійких уявлень про власну компетентність, тобто може навчитися безпорадності або, навпаки, впевненості. Опосередковані переживання і спостереження за безпорадністю інших теж впливають на виникнення безпорадності [217].

Однак, найповніше в наукових джерелах висвітлені експериментальні підходи до виявлення завченої (набутої, вивченої, прищепленої) безпорадності, які ґрунтуються на вивченні локусу контролю і атрибутивних стилів, і беруть свій початок з відомих експериментів М. Селігмана [271], який спостерігав стан набутої пасивності у тварин, що тривалий час в лабораторних умовах перебували у вимушеній ситуації неконтрольованості подій і неможливості їх змінити. Стан пасивності і відмови собак від пошуку виходу із загрозливої експериментальної ситуації дослідники М. Селігман і С. Майер позначили як стан завченої безпорадності [261]. Головним фактором, що викликає завчену безпорадність, було визначено попередній досвід негативного впливу, який не піддається контролю [259, 270]. Вчений дійшов висновку, що очікування того, що результати не залежать від реакції організму, тягне за собою такі наслідки (пізніше відомі як «дефіцити» безпорадності):

1) некеровані події знижують мотивацію до пошуку інших реакцій, які зможуть взяти ситуацію під контроль;

2) внаслідок неконтрольованості первинних подій виникають труднощі у засвоєнні того, що власні реакції можуть впливати на інші події;

3) повторний досвід переживання неконтрольованості подій поступово призводить до емоційного стану, який у людини нагадує стан депресії [270, 259].

Подальші дослідження в західній психології (Л. Абрамсон, Л. Еллой, М. Вісінтайнер, С. Майєр, Г. Металскі, Дж. Овермайер, К. Петерсон, А. Стоун, Дж. Тісдейл, Д. Хірото, Х. Хекхаузен [250, 251, 261, 266, 267, 260, 221] та ін.) дали змогу виявити подібні стани у людей, зумовлені тим, що в індивіда, котрий пережив непідконтрольні життєві ситуації, тобто не зумів вплинути власними діями на їхній позитивний результат, формується порушення мотиваційних, емоційних і когнітивних процесів [221, 196, 159, 265]. Базуючись на проведених дослідженнях, основоположник теорії М. Селігман визначав безпорадність як психологічний стан, що формується внаслідок тривалого усвідомлення непідконтрольності подій і проявляється специфічними дефіцитами: когнітивним (нездатність сприймати сприятливі можливості для контрольованості результатів), емоційним (зневіра, знижена самоповага, депресія, тривожність через відсутність результату) і мотиваційним (низька ініціативність та наполегливість, відмова від втручання в ситуацію) [270].

Більше того, виявилося, що безпорадність переноситься або поширюється з ситуації одного типу на ситуацію іншого типу, що дало змогу стверджувати про генералізацію безпорадності з однієї життєвої сфери на інші (К. Петерсон, М. Селігман, Л. Абрамсон, Л. Еллой та ін.) [251].

У вдосконаленій теорії завченої безпорадності за основу був узятий тип атрибуції, яка пояснювала б появу безпорадності [258]. Виявилося, що оптимістична атрибуція попереджає безпорадність, а песимістична її обумовлює. Таким чином була виявлена обумовленість безпорадності песимістичним атрибутивним стилем (Л. Абрамсон,

М. Селігман і Дж Тісдейл, К. Уортман та ін.) [250], а також її супровід невротичними реакціями (М. Селігман, Д. Хірото, Л. Абрамсон, Дж. Тісдейл, Х. Хекхаузен та ін.). Д. Хірото відкрив, що особистісна змінна – екстернальність, діє подібно до штучно створеної ситуативної змінної безвиході, що формується в експерименті [259].

У 80-х роках минулого століття дослідження безпорадності розпочались у російській і, частково, українській психології. Такі російські дослідники як М. Батурін [14], Т. Гордєєва [48], О. Давидова [56], І. Дев'ятовська [60], Б. Карвасарський [100], Д. Цирінг [227], В. Шиповська [239], К. Вєдєнєєва [38], Е. Забєліна [88], Л. Рудіна [188], Ю. Яковлєва [247] займалися вивченням феномену психологічної безпорадності та її структури в контексті різних життєвих ситуацій, зазначаючи, що в основі безпорадності лежать когнітивні особливості сприйняття та інтерпретації інформації (песимістичний атрибутивний стиль), а також низка пов'язаних з ними емоційних, мотиваційних і поведінкових порушень. Зокрема, М. Батурін вивчав завчену безпорадність в контексті психології успіху і невдачі [14]; О. Давидова – в структурі інтегральної індивідуальності [56]; І. Девятовська, Є. Симанюк – в контексті професійної, зокрема педагогічної, діяльності [60, 206]. Н. Михайлова, Л. Бурлачук, Ф. Василюк, Б. Карвасарский, А. Дьомін, В. Шиповська, А. Прохоров, розглядали безпорадність як наслідок життєвих криз і складних життєвих ситуацій (інвалідність, безробіття, материнська депривація, еміграція тощо) [28, 33, 100, 62, 238, 167]; О. Бодальов, М. Решетніков пов'язували розвиток безпорадності з емоційною та фізичною травматизацією особистості в екстремальних ситуаціях [20, 177]; Г. Вайзер – з втратою або спотворенням сенсу життя [30]. В. Аршавский, І. Коростельова, В. Ротенберг, вказували на фактори стійкості до безпорадності, пов'язані з минулим досвідом, в межах концепції пошукової активності і

адаптації [186, 117]. В окремих дослідженнях безпорадність вивчалась в контексті інших особистісних властивостей, зокрема впевненості в собі (В. Ромек) [182], компетентності (Є. Вахромов) [36], оптимізму (Т. Гордєєва) [48], мотивації (О. Веденєєва) [37], комунікативної активності (О. Забеліна) [88], відповідальності і сформованих стратегій подолання перешкод (К. Муздибаєв) [145] .

Розвиток безпорадності під впливом атрибуції і атрибутивного стилю в навчальній та педагогічній діяльності розкрито в працях М. Далгатова [58], взаємозв'язок стилю каузальної атрибуції досягнень з індивідуально-психологічними особливостями особистості – в дослідженнях Н. Магомедової [129**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Найширше проблема безпорадності розкривається в працях Д. Цирінг, яка, на основі аналізу досліджень завченої безпорадності, запропонувала концепцію особистісної безпорадності, розглядаючи останню як стійке специфічне утворення особистісного рівня, яке поєднує певні особистісні властивості, песимістичний атрибутивний стиль і стійкі невротичні порушення [232]. Базуючись на позиціях суб'єктного підходу, дослідниця вважає, що з особистісною безпорадністю пов'язаний низький рівень суб'єктності, водночас високий рівень пов'язаний з протилежним явищем – самостійністю [228].

М. Батурін та Д. Цирінг виділяють два види безпорадності: ситуативну й особистісну [14, 226]. В основі ситуативної безпорадності лежить стан, який розвивається в конкретній ситуації і є тимчасовою реакцією на травмуючі непідконтрольні особистості події [231]. Цей вид безпорадності може виникати в будь-якої людини і залежить від інтенсивності (величини) невдачі (або серії невдач) або негативних подій [229]. Другим фактором, який сприяє виникненню ситуативної безпорадності є адаптивність людини до невдач (поріг толерантності). Ймовірність виникнення стану безпорадності з'являється

при високій інтенсивності негативної події чи невдачі, та низькій толерантності до них. Розвитку проявів ситуативної безпорадності у суб'єкта сприяють: атрибуції причин негативних подій, негативна оцінка власних дій і досягнутого результату, і прагнення до уникнення невдачі, що призводить до відмови від нових спроб вирішити ситуацію, бездіяльності й апатії. М. Батурін вказує на те, що включення людиною механізмів несвідомої і свідомої саморегуляції сприяє подоланню проявів ситуативної безпорадності [13].

Водночас особистісну безпорадність М. Батурін визначає як поєднання стійких (особистісних) стильових особливостей: оцінювання, атрибуції та спонукання. При особистісній безпорадності стиль оцінювання характеризується поєднанням полярності оцінок, ригідності й неадекватності оцінювання. Для атрибутивного стилю характерним є поєднання постійності, генералізації та персоналізації атрибутування причин при невдачі і протилежних за змістом параметрів в ситуації успіху. Поєднання прагнення до розрядки напруги, уникнення негативних переживань та екстратенсивної мотивації є характерним для стилю спонукань особи з особистісною безпорадністю. Окрім того, поява ознак особистісної безпорадності, починаючи з раннього дитинства, пов'язана з глобальним ставленням особистості до світу і до себе. Під її впливом відбувається закріплення та інтеграція відповідних стильових властивостей [14].

В українській психології проблема безпорадності представлена дослідженнями В. Горбунової, Т. Дучимінської, І. Зарубінської, Л. Малімон, В. Попова, Д. Приходька та ін. [47, 84, 90, 133, 165, 166]. Зокрема:

– В. Горбунова вивчала прояви завченої безпорадності в навчальній діяльності здобувачів, що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС;

– Т. Дучимінська і Л. Малімон розглядали питання подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів [84, 133];

– І. Зарубінська стверджує про важливість профілактики синдрому набутої безпорадності в студентів у процесі викладання іноземної мови [90];

– В. Попов досліджував прояви набутої безпорадності у працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій [165];

– Д. Приходько аналізує й узагальнює психологічні особливості набутої безпорадності [166].

В працях Т. Дучимінської, Л. Малімон особистісна безпорадність розглядається «… як стійке багатокомпонентне психологічне утворення особистісного рівня, що проявляється у симптомокомплексі певних особистісних характеристик і визначається стійкою тенденцією до переоцінки розбіжностей особистісних ресурсів і вимог ситуації» [133, с.146]. Теоретично узагальнюючи існуючі дослідження з проблеми, автори обґрунтовують структуру особистісної безпорадності, яка включає складові когнітивного, мотиваційного та емоційного компонентів, що проявляються в поведінці індивіда, регулюючи сприйняття, ставлення до дійсності, діяльності. На основі здійснених емпіричних досліджень та результатів факторного аналізу отриманих даних на вибірці здобувачів виокремлено основні фактори особистісної безпорадності: емоційно-песимістичне сприйняття, інтернально-тривожну підпорядкованість, мотивацію уникнення суб'єктивного контролю з найбільшим факторним навантаженням за фактором емоційно-песимістичного сприйняття, який об'єднав складові емоційного (підозрілість, розслабленість, емоційна нестійкість, замкнутість) та когнітивного (песимістичний атрибутивний стиль, радикалізм, розвинута уява

(мрійливість) компонентів особистісної безпорадності [84, 133].

В. Попов, визначаючи види набутої безпорадності (ситуативна та особистісна), що виникають у працівників ДСНС України під впливом особливостей професійної діяльності, стверджує, що «…розвитку ситуативної набутої безпорадності сприяє ліберальний та недемократичний стилі управління, знижені самооцінка та нервово-психічна стійкість; особистісної – авторитарний стиль управління, незадоволеність роботою, низька адаптивність, погана орієнтація в часі, низька креативність та автономність, нездатність планувати вирішення проблеми та негативна оцінка себе і своїх вчинків» [165, с.92]. Ситуативна набута безпорадність більшою мірою властива працівникам, які нездатні планувати вирішення проблеми, потребують соціальної підтримки та мають стаж служби до п’яти років; особистісна набута безпорадність формується у працівників, стаж служби яких складає понад п’ять років [165].

В низці досліджень обґрунтовуються напрями, механізми та методи превенції і подолання сформованої безпорадності шляхом психоконсультування, психокорекції та психотерапії [84, 90, 133, 165]

У працях Я. Гошовського безпорадність розглядається у контексті концептуальних досліджень феномену психічної депривації, її видів (соціальна, сімейна, сенсорна, материнська, комунікативна, афективна, сексуальна, організмічна, культурологічна, матеріальна та ін.), причин, ознак та наслідків. Зокрема, вчений стверджує, що «… нагромадження різноманітних видів депривації призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості. Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через утрату (ненабуття) сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, який обмежує особистісний потенціал депривованої

людини. Депривація призводить до амбівалентності й розщеплення, тому одним із домінантних станів можна назвати маргінальність як межове перебування в когнітивному дисонансі, на зламі двох або кількох культурних (субкультурних) систем. Це породжує кризу ідентичності й ускладнює набуття статевих, соціально-статусних ролей і пояснюється хронічною фрустрованістю різного виду потреб, браком саморефлексії, тривалою залежністю від інших, несформованістю власних засобів досягнення депривованими людьми бажаного, тобто пригніченням «екзистенційного самоствердження» як наслідку «завченої безпорадності» [50, с.144].

Д. Клайн вважав, що виникнення завченої безпорадності залежить від самооцінки, рівень якої може змінюватися у процесі вирішення різних завдань. Завчена безпорадність є наслідком очікування невдачі, що пов'язане з уявленням про відсутність здібностей. Таким чином, самооцінка будь-яких компонентів структури особистості буде розвиватися через призму завченої безпорадності [146, с18].

Отже, здійснений аналіз основних напрямів дослідження безпорадності в наукових джерелах дає змогу розглядати її як системну особистісну характеристику, яка регулює поведінку індивіда, його сприйняття себе, інших, обумовлює ставлення до дійсності, тобто пронизує усі сфери Я-концепції [2]. Водночас, як підкреслюють дослідники [23, 54, 95 та ін.], найважливішою функцією Я-концепції є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, відносної стійкості її поведінки, що може суттєво ускладнюватися при сформованій особистісній безпорадності.

Таким чином, хоча зв'язок феномена безпорадності з Я концепцією особистості (образом Я) як запорукою внутрішньої цілісності й адаптивності людини експліцитно не декларувався, він імпліцитно простежується у низці досліджень з цієї проблематики [51, 84, 185, 227 та ін.].

Водночас, підкреслюючи двосторонність зв'язку між завченою безпорадністю і складовими Я-концепції (зокрема самооцінкою, самосприйняттям і специфікою Я-образу) дослідники передбачають іманентну взаємодетермінацію цих психічних явищ.

При вивченні психологічних особливостей взаємозв'язку особистісної безпорадності і Я-концепції особистості ми виходили з розуміння того, що уразливість до виникнення завченої безпорадності може бути пояснена, виходячи з характеристик цілісної системи, якою є Я-концепція особистості. Водночас, ті особистісні характеристики, що представляють собою особистісну безпорадність, визначають специфіку структурно-динамічних характеристик Я-концепції. Окрім того, вивчаючи компоненти особистісної безпорадності і Я-концепції, ми виходили з необхідності враховувати системний, цілісний характер психіки людини і розглядати виокремлені компоненти в їх взаємозв'язку як складові єдиної системи. У дослідженнях особистісної безпорадності чітко демонструється, що феномен особистісної безпорадності, по суті, є системною характеристикою суб'єкта, тобто виступає фактором, що визначає центральну якісну характеристику суб'єкта як системи – рівень його суб'єктності. Особистісна безпорадність, визначаючи низький рівень суб'єктності, водночас є підсистемою, що відрізняється структурною організацією компонентів та особливостями їх взаємодії.

Водночас, системність особистісної безпорадності в структурі Я-концепції визначається не лише внутрішньою організацією і взаємозв'язками структурних компонентів (когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового), але й тим, що особистісна безпорадність (або самостійність як її протилежна якість), визначаючи рівень суб'єктності, що реалізується в діяльності, поведінці і взаєминах з оточуючими, задає ключові характеристики суб'єкта, виконуючи, таким чином, системоутворювальну функцію у

побудові Я-концепції особистості. Особистісна безпорадність (або самостійність), водночас, є підсистемою Я-концепції суб'єкта.

В основі дослідження лежить також принцип детермінізму С. Рубінштейна. Середовище зумовлює психічні явища опосередковано, заломлюючись через особистісні властивості суб'єкта. Переломлення зовнішнього через внутрішнє передбачає опосередковування зовнішніх впливів всією історією розвитку особистості. Щоб говорити про вплив зовнішніх чинників, необхідно знати внутрішні. Стан безпорадності виникає під впливом травмуючих подій у людей, що мають внутрішні передумови (песимістичний атрибутивний стиль, високу тривожність, низьку самооцінку, зовнішній локус контролю тощо). Сукупність таких характеристик не може не впливати на становлення Я-концепції як цілісної, достатньо стабільної системи узагальнених уявлень особистості про себе.

Взаємозв'язок характеристик особистісної безпорадності та Я-концепції, який визначається не лише внутрішньою організацією і взаємозв'язками їх структурних компонентів (когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового), але й тим, що особистісна безпорадність (або самостійність як її протилежна якість), визначаючи рівень суб'єктності, задає ключові характеристики суб'єкта, виконуючи, таким чином, системоутворювальну функцію в побудові Я-концепції особистості.

Таким чином, розуміння Я-концепції як функціональної системи, а особистісної безпорадності – як характеристики, що задає особливості цієї системи, дає змогу розглядати безпорадність як дестабілізуючий чинник у побудові гармонійної Я-концепції особистості.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ БЕЗПОРАДНОСТІ У СТРУКТУРІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Методологічне обґрунтування емпіричних референтів і методів дослідження безпорадності та Я-концепції особистості

Теоретичне узагальнення існуючих досліджень самосвідомості та Я-концепції особистості дало змогу дійти висновку, що, розглядаючи останню як найвище утворення самосвідомості і результат (продукт) її розвитку, зарубіжні та вітчизняні дослідники, починаючи з праць Р. Бернса [17], виокремлюють в її структурі такі взаємопов'язані і взаємодоповнювані складові: когнітивну, емоційно-оцінну та поведінкову [18, 95, 76, 54, 142, 248, 175].

Когнітивний компонент Я-концепції пов'язаний із самопізнанням, результатом якого є вироблення особистістю системи уявлень про саму себе або «образ Я». Уявлення людини про себе становлять певну структуру і базуються на самоусвідомленні, самоідентифікації, аналізі своїх якостей, властивостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо. Водночас, уявлення про себе ніколи не існують безвідносно до емоційно забарвленої їх оцінки. Навіть такі нейтральні, на перший погляд, характеристики, – місце проживання, фізичні дані, стать, містять у собі приховану емоційну оцінку, оскільки людина наповнює їх зміст своїм суб'єктивним поясненням реакцій на них інших людей, сприймаючи їх крізь призму засвоєних упродовж життя загальнокультурних, групових та індивідуальних цінностей.

Емоційно-оцінний компонент відображає ставлення людини до себе загалом (Я-ставлення) або до окремих

сторін своєї особистості і проявляється через систему самооцінки. Джерелами становлення самооцінки є власні судження індивіда про себе та його оцінка іншими людьми. Формування загальної цілісної самооцінки ґрунтується на основі самоаналізу, узагальнення найбільш значущих для особистості окремих самооцінок, їх синтезу і вироблення певних цінностей самооцінки, в яких виявляється розуміння себе особистістю. Тому в самооцінці завжди є раціональний (вибудуваний на основі самоаналізу) й емоційний (прояв емоційно забарвленого ставлення до себе) компоненти, співвідношення яких впливає на характер самооцінки: переважання раціонального формує реальну, адекватну самооцінку, розуміння своїх сильних і слабких сторін; переважання емоційного – провокує дисбаланс між оцінними судженнями людини про себе і тим, якою вона є насправді, тобто зумовлює неадекватну, нестійку, залежну від настрою, оцінки інших людей або ситуації (наприклад, успіху в діяльності або невдачі) самооцінку.

Самооцінка породжує такі підструктурні складові як самоставлення (тобто позитивне чи негативне ставлення індивіда до себе самого); самоповагу чи самозневагу, почуття власної цінності чи комплекс неповноцінності тощо. Адекватність і зрілість самооцінки особистості визначається рівнем самоповаги, самокритичності, самоцінності і самоприйняття як позитивного ставлення до себе незалежно від особистих досягнень і оцінювання з боку інших. Самооцінка тісно пов’язана з рівнем домагань, який виявляється в ступені складності цілей і завдань, які людина ставить перед собою. Таким чином, рівень домагань можна розглядати як реалізацію самооцінки людини в діяльності і у взаєминах з іншими.

Емоційно-оцінне ставлення особистості до себе може характеризуватися різними ступенями усвідомлення, найвищим рівнем якого є чітко та повною мірою усвідомлене ставлення до себе, пов’язане з переконаннями особистості, що не суперечать її оцінці з боку інших людей;

до найнижчого рівня належать нечіткі емоційні реакції з «розмитою» оцінкою і мотивацією власної поведінки.

Поведінковий компонент характеризує прояви когнітивного та оцінного компонентів у поведінці людини (Я-поведінка, Я-вчинок). Водночас, на наш погляд, у поведінковому компоненті Я-концепції варто виокремити два аспекти: з одного боку, саморегуляцію і самоконтроль, що більшою мірою відображає регулятивну функцію й пов'язується із емоційною стійкістю, самовладанням, і забезпечує адаптацію особистості в соціумі, відповідність поведінки внутрішнім (особистісним) і зовнішнім (соціальним) вимогам, нормам і правилам (система «Я та інші»), а з іншого – саморегуляцію як самоперетворення (система «Я і Я»), що відображається в показниках особистісної самореалізації й самоактуалізації, які характеризують результативний аспект поведінкового компоненту і є одночасно показниками (критеріями) зрілості Я-концепції.

Саморегуляцію більшість дослідників розглядають як процес організації особистістю своєї поведінки на основі узагальнення самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення на всіх етапах процесу поведінки, розпочинаючи з її мотивів і завершуючи оцінкою результативності. Водночас, дослідники виокремлюють два рівні саморегулювання. На першому рівні відбувається безпосереднє управління особистістю процесом поведінки – від мотивуючих детермінант до кінцевого результату та його оцінки. На другому рівні саморегулювання розпочинається складна дія самоконтролю, а саме, простеження особистістю всіх ланок регуляції поведінки, зв'язків між ними, внутрішньої логіки, постійний «звіт» особистості перед собою про співвідношення мети, мотиву дії та ходу самої дії; а також планування дії відповідно до певної мети поведінкового акту [203, 108,109].

В процесі саморегуляції поведінки індивідом в системі «Я та інші» відбувається самоконтроль дій, вчинків, що

опираються на власну оцінку зовнішніх проявів цих дій, їх внутрішню мотивацію і суспільну оцінку результату дій. У системі «Я і Я» саморегулювання трансформується в самоперетворення (самовиховання, саморозвиток) як специфічну вищу форму саморегуляції особистістю своєї поведінки і діяльності (поведінково-результативний компонент Я-концепції), що невіддільна від відповідного високого рівня зрілості процесів самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе, від адекватної і відносно стійкої самооцінки, що є свідченням зрілості, гармонійності Я-концепції особистості.

Таким чином, здійснений аналіз основних теоретико-методологічних підходів до змісту, структури й становлення Я-концепції особистості дав змогу виокремити й узагальнити ключові емпіричні референти (репрезентативні одиниці) Я-концепції, які необхідно врахувати при організації нашого емпіричного дослідження, а також обґрунтувати застосування конкретних методик, за допомогою яких буде здійснюватися вивчення Я-концепції у її структурній цілісності й динаміці розвитку (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Емпіричні референти та методики діагностики Я-концепції особистості

№ з/п	Структурні компоненти Я-концепції особистості	Емпіричні референти Я-концепції	Методики діагностики Я-концепції
1	Когнітивний компонент (Я образ)	самопізнання самоусвідомлення самоаналіз	1)тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва 2)методика оцінки індивідуальної якості життя (І. Мащенко)
2	Емоційно-оцінний компонент (Я ставлення)	самооцінка самоприйняття	3)Фрайбургський багатофакторний опитувальник особистості (FPI)

			4)тест-опитувальник самоставлення В. Століна, С. Пантелеєва
3	Поведінковий компонент: - поведінково-регулятивний компонент (Я-поведінка, Я-вчинок) - поведінково-результативний компонент (рівень зрілості Я-концепції)	саморегуляція самоконтроль саморозвиток самоактуалізація рівень особистісної зрілості	5)Методика «Стратегії подолання стресових ситуацій» (Strategic Approach To Coping Scale – SACS) 6)«Самоактуалізаційний тест особистості», (адаптований варіант методики Е. Шострома «Опросник личностных ориентаций» (Personal Orientation Inventory– POI) (адаптація Ю. Альошина, Л. Гозмана) 7)тест-опитувальник особистісної зрілості (Ю. Гільбуха)

Здійснений у першому розділі монографії теоретичний аналіз феномену особистісної безпорадності дає змогу дійти висновку, що в працях західних (М. Селігман, Л. Абрамсон, Л. Еллой, М. Вісінтайнер, С. Майєр, Г. Металскі, Дж. Овермайер, К. Петерсон, А. Стоун, Дж. Тісдейл, Д. Хірото, Х. Хекхаузен та ін.) [250, 251, 261, 266, 267, 260, 221], російських (М. Батурін, Т. Гордєєва, О. Давидова, І. Дев'ятовська, Б. Карвасарський, Д. Цирінг, В. Шиповська, К. Вєдєнєєва, Е. Забєліна, Л. Рудіна, Ю. Яковлєва та ін.) [14, 48, 56, 60, 100, 227, 239, 38, 88, 188, 247] та українських (В. Горбунова, Т. Дучимінська, І. Зарубінська, Л Малімон, В. Попов, Д. Приходько та ін.) [47, 84, 90, 133, 165, 166] дослідників сукупно вказується на те, що в основі безпорадності лежать когнітивні особливості сприйняття та інтерпретації інформації (песимістичний атрибутивний

стиль), а також низка пов'язаних з ними емоційних, мотиваційних і поведінкових порушень. Акцентуючи увагу на окремих проявах безпорадності, багато дослідників підкреслюють інтегральний характер цього феномену й виокремлюють різні діагностичні критерії його вивчення, зокрема такі, як песимістичний атрибутивний стиль, низька мотивація досягнення й самооцінка, концентрація особистості на власних негативних емоційних станах, низький рівень суб'єктивного контролю тощо. Узагальнення згаданих досліджень дало змогу виокремити емпіричні референти особистісної безпорадності й обґрунтувати методики діагностики цього особистісного утворення (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Емпіричні референти та методики діагностики особистісної безпорадності

№ з/п	Структурні компоненти особистісної безпорадності	Емпіричні референти особистісної безпорадності	Методики діагностики особистісної безпорадності
1	Когнітивний (раціональний) компонент	локус контролю стиль атрибуції	1) «Оцінка рівня суб'єктивного контролю» (РСК) 2) «Тест на оптимізм» Л. Рудіної (модифікований варіант методики «Attributional style questionnare» М. Селігмана)
2	Емоційний (афективний) компонент	домінуючі емоційні стани	3) «Самооцінка емоційних станів» А. Уессмана та Д. Рікса
3	Мотиваційний компонент	рівень домагань	4) «Оцінка рівня домагань» (В. Горбачевський)

Емпіричне дослідження безпорадності у структурі Я-концепції особистості здобувачів вищої освіти здійснювалося у три етапи:

1 етап – *розробка інструментарію дослідження відповідно до заявленої проблематики.* На цьому етапі (протягом 2014/2016 років) відбувалась організаційно-підготовча робота: вивчалися теоретичні, методологічні та методичні аспекти феномену особистісної безпорадності й Я-концепції особистості; формулювалися мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження; було розроблено архітектоніку дослідження, яка передбачала використання методів теоретичного аналізу та узагальнення літературних джерел, підбір діагностичних стандартизованих методик; визначено базу для проведення констатувального експерименту (Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини);

2 етап – *проведення емпіричного дослідження* (2016 р.) та первинний аналіз отриманих результатів (2017/2018 роки). Протягом другого етапу було проведено констатувальний експеримент, орієнтований на дослідження рівня сформованості особистісної безпорадності здобувачів вищої освіти та особливостей їх Я-концепції. Виокремлено групи здобувачів освіти з різним рівнем вираження безпорадності та її протилежної якості – самостійності (так звані «безпорадні» та «самостійні» здобувачі вищої освіти); здійснено аналіз взаємозв'язку показників безпорадності з емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного й поведінково-регулятивного компонентів Я-концепції.

3 етап – *узагальнення та інтерпретація отриманих результатів вивчення безпорадності у структурі Я-концепції особистості* (2018/2019 роки). Протягом третього етапу здійснено узагальнений аналіз особливостей Я-концепції у здобувачів вищої освіти з різним рівнем вираження безпорадності; виявлено та описано характеристики самоефективності й самореалізації «безпорадних» та «самостійних» здобувачів; виокремлено та обґрунтовано емпіричні предиктори особистісної

безпорадності в досліджуваних з низьким та середнім рівнями зрілості Я-концепції.

Констатувальний експеримент передбачав послідовність застосування відповідного психодіагностичного інструментарію вивчення безпорадності і Я-концепції особистості:

1) для діагностики полярності суб'єктивного контролю як одного з головних детермінант особистісної безпорадності нами використовувалась «Методика оцінки рівня суб'єктивного контролю (РСК)» (Е. Бажин, Е. Голинкіна, Л. Еткінд). Автори тесту РСК включили в методику діагностики локусу контролю низку субшкал: контроль в ситуації досягнень, невдач, в сферах сімейних, виробничих, міжособистісних відносин та у сфері здоров'я (шкала загальної інтернальності), шкала інтернальності в галузі досягнень, шкала інтернальності в галузі невдач, шкала інтернальності у сімейних стосунках, шкала інтернальності в галузі виробничих відносин, шкала інтернальності в галузі міжособистісних відносин, шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб.

Опитувальник складається із 44 тверджень, які «вимірюють» екстернальність-інтернальність досліджуваних. Отримані бали за допомогою таблиці переводяться у стени (від 1 до 10) та інтерпретуються: відхилення вправо (> 5,5 стенів) свідчить про інтернальний тип суб'єктивного контролю і, навпаки, відхилення вліво (<5,5 стенів) свідчить про екстернальний тип РСК.

2) для вивчення особливостей атрибутивного стилю здобувачів була застосована методика «Тест на оптимізм» Л. Рудіної. Методика є російськомовним адаптованим варіантом опитувальника визначення атрибутивних стилів – Attributional style questionnaire (ASQ), який ґрунтується на моделі завченої безпорадності М. Селігмана і був запропонований колективом дослідників в 1982 році. У 2002 році методика була перекладена та культурно адаптована російським психологом Л. Рудіною. В нашому

дослідженні використовувався адаптований Т. Дучимінською на українській вибірці варіант методики. Стиль атрибуції характеризується трьома основними параметрами: постійність, широта, персоналізація. Аналіз та інтерпретація результатів проводилася за 6-ма первинними шкалами: час невдач – визначає, наскільки постійними вважаються причини неприємностей, невдач; час успіху – визначає постійність у поясненні позитивних подій; широта невдач – пояснення невдачі конкретними причинами або поширення безпорадності на інші сфери діяльності; широта успіху – оцінка оптимізму з позиції широти для позитивних подій; Я-невдача – оцінка персоналізації в негативних умовах (визнання власної вини в невдачах); Я-успіх – персоналізація в позитивних умовах (констатація власних заслуг).

Сума за шкалами «час невдач», «широта невдач» та «Я-невдача» демонструвала ставлення респондента до негативних подій, а сума за трьома протилежними шкалами («час успіху», «широта успіху» та «Я-успіх») – ставлення до позитивних подій. Різниця між отриманими показниками вказувала на рівень вираженості оптимізму – песимізму, тобто атрибутивний стиль особистості [188, 84].

3) для визначення переважаючих емоційних станів респондентів ми застосували методику «Самооцінка емоційних станів», розроблену американськими психологами А. Уессманом та Д. Ріксом для діагностики домінуючих емоційних станів респондентів. Обрахунок результатів, отриманих за цією методикою, відбувався з використанням десятибальної шкали. Здобувачам вищої освіти пропонувалося чотири блоки тверджень для діагностики ступеня вираження показника на біполярній шкалі «спокій – тривога», «енергійність – втома», «піднесеність – пригніченість», «впевненість в собі – безпорадність». З кожного вибиралося твердження, яке найкраще відповідає стану досліджуваного. Показник П1-С (самооцінка) «спокій – тривога» (індивідуальна самооцінка

емоційного стану дорівнює номеру твердження, яке обрав досліджуваний з даного блоку). Аналогічно отримуються індивідуальні значення за ознаками П2-С «енергійність – втома», П3-С «піднесеність – пригніченість», П4-С «впевненість в собі – безпорадність»). П5-С – сумарна оцінка стану (П5=П1+П2+П3+П4) [168];

4) для визначення особистісних мотиваційних орієнтирів було використано методику «Оцінка рівня домагань» (автор В. Горбачевський). Вказана методика дає змогу отримати інформацію про актуальний рівень домагань (в діапазоні від низького до високого) кожного респондента за допомогою тверджень, відповіді на які:

– характеризують ситуації, що виступають у ролі факторів, які безпосередньо спонукають суб'єкта до того чи іншого способу дії та є рушійними силами розвитку діяльності;

– вказують на елементи, що знаходяться з мотиваційними у причинно-наслідкових відношеннях та виступають як необхідні умови діяльності, пов'язаної з досягненням досить складних цілей;

– відображають передбачуваний та запланований суб'єктом хід наступних подій: намічений рівень мобілізації зусиль, необхідних для досягнення результатів, очікуваний рівень результатів діяльності, розуміння суб'єктом причинних факторів розвитку взаємодії;

5) для дагностики когнітивного компонента Я-концепції було застосовано «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Д. Леонтьєва, який дає змогу проаналізувати рівень осмисленості власного життя, його продуктивність, усвідомлення власних цілей, часової перспективи та особливостей самореалізації. Методика є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) (адаптація Д. Леонтьєва) і характеризує досліджуваного за п'ятма основними субшкалами [168]:

1. *Мета в житті.* Бали за цією шкалою характеризують наявність або відсутність в житті випробовуваного цілей на

майбутнє, які надають життю смислу, спрямованості і тимчасової перспективи. Низькі бали за цією шкалою навіть при загальному високому рівні ОЖ будуть властиві людині, що живе сьогоднішнім або вчорашнім днем. Водночас, високі бали за цією шкалою можуть характеризувати не тільки цілеспрямовану людину, але й прожектера, плани якого не мають реальної опори в теперішньому часі і не підкріплюються особистісною відповідальністю за їх реалізацію.

2. *Процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя.* Бали за цим показником свідчать про те, що обстежуваний сприймає процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений сенсом. Низькі бали є ознаками незадоволеності своїм нинішнім життям. При цьому йому можуть додавати повноцінного змісту спогади про минуле або спрямованість у майбутнє. Високі бали за цією субшкалою, за умови низьких за іншими, характерні також гедоністу, котрий живе сьогоднішнім днем.

3. *Результативність життя* або задоволеність самореалізацією. Значення балів за цією субшкалою відображає самооцінку прожитого відрізка життя, відчуття продуктивності та осмисленості. Високі бали характерні для людини, яка доживає своє життя, у якої все пройшло, але минуле здатне надавати сенсу життю. Низькі бали – показник незадоволеності прожитою частиною життя.

4. *Локус-контроль Я* (Я – господар життя). Високі бали за цією субшкалою відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка має достатню волю вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про його сенс. Низькі бали – показник зневіри у власних силах, можливості контролювати події свого життя.

5. *Локус-контроль життя* або керованість життям. Високі бали характеризують переконаність обстежуваного в тому, що людина може контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх. Низькі бали – фаталізм, упевненість у тому, що життя людини не підвладне

свідомому контролю, що воля вибору ілюзорна і безглуздо щось загадувати на майбутнє.

6) ще одним діагностичним інструментом аналізу сформованості когнітивного компоненту Я-концепції особистості була обрана методика оцінки індивідуальної якості життя (автор-розробник І. Мащенко). Результати, отримані згідно вказаної анкети, дають змогу обрахувати індекси задоволеності минулим, теперішнім, майбутнім, індекс соціальної задоволеності та задоволеності власним здоров'ям, індекс суб'єктивного позитиву та суб'єктивного негативу, сумарний показник якості життя.

7) для діагностики емоційно-оцінного компоненту Я-концепції особистості застосовано Фрайбургський багатофакторний опитувальник особистості (FPI), призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Опитувальник дає змогу охарактеризувати досліджуваного за 12 шкалами, з яких перші дев'ять є основними (базовими), а наступні три – похідними, інтегруючими (складені на основі тверджень основних шкал). Виділяють такі шкали опитувальника: *невротичність* – характеризує рівень невротичності особистості, високі показники якої свідчать про вираження невротичного синдрому астенічного типу зі значними психосоматичними порушеннями; *спонтанна агресивність* – дає змогу виявити та оцінити психопатизацію інтротенсивного типу, високі показники якої створюють умови для імпульсивної поведінки; *депресивність* – дає можливість діагностувати ознаки, властиві для психопатологічного депресивного синдрому, високі оцінки якого свідчать про наявність цих ознак у емоційному стані особистості, в її поведінці, у відношенні до себе та оточуючих; *дратівливість* – дозволяє робити висновки щодо емоційної стабільності особистості, вираженість якої свідчить про нестійкий емоційний стан особистості зі схильністю до афективного реагування; *комунікативність* –

характеризує як потенційні, так і реальні прояви соціальної активності, що засвідчує виражену потребу у спілкуванні, постійну готовність до задоволення цієї потреби; *врівноваженість* – відображає стресостійкість особистості, її чутливість до впливу стрес-факторів звичних життєвих ситуацій, наявність таких якостей як впевненість у собі, оптимістичність, активність; *реактивна агресивність* – засвідчує наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу, що при високих оцінках за шкалою вказує на високий рівень психопатизації, що характеризується агресивним відношенням до соціального оточення та вираженим прагненням до домінування; *сором'язливість* – відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що здійснюється за пасивно-захисним типом і може свідчити про наявність тривожності, невпевненості, що призводить до виникнення труднощів у соціальних контактах; *відкритість* – характеризує ставлення до соціального оточення та рівень самокритичності, що при високій вираженості вказує на прагнення особистості до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими при високому рівні самокритичності. Три додаткові шкали: *екстраверсія-інтроверсія:* високі показники за шкалою відповідають вираженій екстраверсії особистості, а низькі – вираженій інтровертованості; *емоційна лабільність:* високі оцінки вказують на нестабільність емоційного стану особистості, що проявляється у частих змінах настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції; низькі оцінки свідчать про стабільність емоційного стану та вміння володіти собою; *маскулінність – фемінінність:* високі оцінки свідчать про перебіг психічної діяльності переважно за чоловічим типом, а низькі – за жіночим.

8) самоставлення як емпіричний референт емоційно-оцінного компоненту Я-концепції особистості вивчалось за тестом-опитувальником самоставлення В. Століна, С. Пантелеєва, що є багатомірним психодіагностичним інструментом. Його застосування базується на принципі

стандартизованого самозвіту та дозволяє виявити три рівні самоставлення, які відрізняються ступенем узагальнення:

1) глобальне самоставлення;

2) самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуванням ставлення до себе;

3) рівень конкретних дій (готовностей до них) у ставленні до свого «Я» (самовпевненість, ставлення до інших, самосприймання, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння).

Охарактеризуємо коротко шкали методики.

Шкала S відображає глобальне самоставлення, а саме внутрішнє недиференційоване відчуття «за» і «проти» власного «Я».

Шкала самоповаги відображає оцінку себе у порівнянні з певними соціально значущими критеріями, нормами та еталонами.

Шкала аутосимпатії відображає відчуття цінності власної особистості, що зумовлює прогностичну оцінку цінності власного «Я для інших.

Шкала очікування ставлення інших відображає уявлення досліджуваних щодо ставлення до них з боку інших людей – високі значення за даною шкалою свідчать про впевненість досліджуваних у тому, що вони здатні викликати у інших людей повагу, симпатію, схвалення та розуміння.

Шкала самоінтересу відображає ступінь близькості людини до самої себе, а саме інтерес до власних думок та почуттів, що свідчить про міру зацікавленості досліджуваних у власному «Я», що супроводжується розумінням власних думок та почуттів, а також прагненням до самопізнання та саморозвитку.

Шкала впевненості в собі відображає ставлення особистості до себе в контексті відповідності усталеним ідеалам та еталонам.

Шкала самоприйняття відображає відчуття симпатії до самого себе та прийняття себе таким яким «я» є, незважаючи на певні недоліки, схвалення власних планів та намірів.

Шкала самокерування передає уявлення досліджуваних про те, що основним джерелом активності та результатів діяльності є сама особистість, про що свідчать високі бали за шкалою.

Шкала самозвинувачення відображає схильність людини до звинувачення себе у можливих невдачах та негараздах, про негативні емоції по відношенню до власного «Я» та про наявність стійких афективних комплексів, що супроводжується тривожністю та підвищеною увагою до внутрішніх переживань, особливо негативних.

Шкала саморозуміння відображає ступінь усвідомлюваності власного «Я», а саме ступінь проникнення в себе та міру відкритості / закритості у самоставленні.

9) для діагностики поведінково-регулятивного компоненту Я-концепції особистості застосовувалась методика визначення стратегії та моделі долаючої поведінки «Стратегії подолання стресових ситуацій» (Strategic Approach To Coping Scale – SACS), яка призначена для вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки як типу реакції особистості на стресову ситуацію і найкраще визначає домінуючі стилі поведінки у стресових ситуаціях. Опитувальник запропонований С. Хобфоллом на основі багатовісьової моделі «поведінки подолання» стресу та містить 54 твердження, кожне з яких респондент повинен оцінити за 5-ти бальною шкалою. Результати вказують на домінування певної моделі копінг-поведінки (стратегії подолання стресу) із дев'яти запропонованих: асертивні дії, вступ у соціальний контакт, пошук соціальної підтримки, обережні дії, імпульсивні дії, уникнення, маніпулятивні (непрямі) дії, асоціальні дії, агресивні дії. Відповідно до

ключа підраховується сума балів за кожною діагностичною шкалою.

10) поведінково-результативний компонент Я-концепції особистості вивчався за характеристиками самоактуалізації, для діагностики яких було обрано «Самоактуалізаційний тест особистості», який є адаптованим варіантом методики Е. Шострома «Опросник личностных ориентаций» (Personal Orientation Inventory– POI) (адаптація Ю. Альошина, Л. Гозмана, М. Загіки, М. Креза). Тест містить 126 запитань та 14 шкал, кожна з яких відповідає певній характеристиці особистості, що самоактуалізується. Отож, отримані результати дозволяють виявити такі особливості самоактуалізації респондентів: компетентність в часі (max=17), підтримка (опора на себе) (max=90), ціннісні орієнтації (max=20), гнучкість поведінки (max=24), сенситивність до себе (max=13), спонтанність (max=14), самоповага (max=15), самоприйняття (max=21), уявлення про природу людини (max=10), шкала синергії (max=7), прийняття агресії (max=16), контактність (max=20), пізнавальні потреби (max=11), креативність (max=14);

11) ще однією діагностичною методикою, яка була застосована для діагностики поведінково-результативного компоненту Я-концепції особистості і одночасно рівня її зрілості став тест-опитувальник особистісної зрілості (Ю. Гільбух), який дає змогу констатувати базові характеристики рівня особистісної зрілості: мотивація досягнення, ставлення до власного «Я» (Я-концепція особистості), почуття громадянського обов'язку, життєва установка респондентів та здатність до психологічної близькості з іншими людьми.

Вибірку дослідження склали здобувачі вищої освіти 4-5 курсів (n=229) різних спеціальностей Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини. Віковий діапазон вибірки складав 20-22 роки – вік, який у психології розвитку відноситься до періоду ранньої зрілості й характеризується завершенням формування

самосвідомості, усвідомленням юнаками свого місця в житті, в праці, суспільстві, визначенням життєвого шляху, що дає змогу стверджувати про сформованість їхньої Я-концепції.

Під час формування вибіркової сукупності було дотримано вимог до її змістовності шляхом добору вибірки, яка за своїми базовими характеристиками відповідала предмету дослідження та висунутим дослідницьким гіпотезам; до репрезентативності та еквівалентності, тобто кількість обстежуваних була цілком представницькою, достатньою і різнорідною. Саме тому, за результатами емпіричного дослідження було отримано надзвичайно великий масив числових даних, що зумовило використання різносторонніх методів математичної статистики для їх аналізу та узагальнення. Серед них:

– *знаходження середніх величин* (для детального аналізу та візуалізації результатів за вказаними методиками; для створення бази даних для факторного та множинного регресійного аналізу);

– *відсотковий аналіз* (для співставлення, порівняння та візуалізації результатів);

– *кластерний аналіз* (ієрархічна кластеризація об'єктів методом міжгрупових зв'язків з визначенням Евклідових відстаней для диференціацій вибірки на підгрупи за результатами діагностики базових критеріїв особистісної безпорадності);

– *дисперсійний аналіз ANOVA* для порівняння середніх значень двох та більше груп (для встановлення кластерних профілів груп з різними рівнями прояву особистісної безпорадності);

– *дискримінантний аналіз* (для підтвердження та візуалізації результатів кластерного аналізу щодо диференціації вибірки на групи залежно від діагностованого рівня особистісної безпорадності);

– *критерій нормальності Колмогорова-Смирнова* (для визначення міри відповідності отриманого емпіричного

розподілу даних нормальному (теоретичному) розподілу з метою адекватного вибору подальших методів обробки результатів дослідження);

– *кореляційний аналіз* (для встановлення взаємозв'язку показників між інтегральними критеріями у структурі Я-концепції «безпорадних» здобувачів);

– *факторний аналіз* (для мінімізації кількості змінних та концентрації інформації у формі невеликого масиву даних щодо структурних компонентів Я-концепції респондентів з різними рівнями безпорадності);

– *непараметричний критерій Манна-Уітні* (для визначення міжгрупових відмінностей у характеристиках Я-концепції здобувачів з різними рівнями безпорадності);

– *множинний регресійний аналіз* (МРА) (для встановлення взаємозв'язків між залежною змінною (результуючою) та кількома іншими змінними (вихідними) з метою встановлення найбільш прогностичних детермінант особистісної безпорадності).

Математично-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою Microsoft Office Word (2007) та комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows (версія 13.0.).

2.2. Результати діагностики рівнів сформованості особистісної безпорадності здобувачів вищої освіти

Реалізація завдань дослідження передбачала проведення констатувального експерименту із використанням тематично-орієнтованого психодіагностичного інструментарію, що дав можливість емпірично перевірити та підтвердити основні складові та детермінанти формування особистісної безпорадності здобувачів вищої освіти. Такими діагностичними критеріями було визначено: локус контролю та атрибутивний стиль (когнітивна (раціональна) площина

безпорадності), переважаючі емоційні стани (афективна площина безпорадності) та особливості мотивації досягнення досліджуваних (мотиваційна площина безпорадності).

Отож, як було зазначено вище, одним із діагностичних критеріїв особистісної безпорадності є локус контролю [від лат. locus – місце, місце розташування та фр. contrôle – перевірка] – особистісна характеристика, що відображає схильність і здатність індивіда атрибутувати відповідальність за успіхи і невдачі своєї активності або зовнішнім обставинам, умовам і силам, або самому собі, своїм зусиллям, своїм недолікам; розглядати їх як власні досягнення або результати власних прорахунків. При цьому ця індивідуально-психологічна характеристика є досить стійкою, слабо піддається якісним особистісним змінам, незважаючи на те, що остаточно формується в процесі соціалізації.

Поняття «локус контролю» було запропоноване в 1954 році Дж. Роттером для пояснення інтерпретації людиною подій власного життя в межах біполярного континууму «інтернальність-екстернальність». Інтернальний локус контролю вказує на те, що особистість шукає причини поведінки в собі й бере відповідальність і контроль за своїм життям на себе. Екстернальний локус контролю властивий особистості, яка приписує відповідальність за результати власної діяльності зовнішнім силам (інші люди, фатум, обставини тощо) [9]. Різними авторами локус контролю розглядається як: суб'єктивна оцінка особистісного контролю над подіями життя, яким володіє людина (Д. Майерс), схильність індивіда атрибутувати відповідальність за успіхи й невдачі зовнішнім обставинам або розглядати їх як власні досягнення чи помилки (Є. Бажина, С. Голинкіна, В. Ільїн, М. Кондратьєв, С. Нартова-Бочавер); фактор впливу на метакогнітивний досвід, що обумовлює пізнавальну діяльність (Л. Виноградова, М. Холодна) тощо [208]. Водночас, локус

контролю не є результатом автоматичного узагальнення успішних чи неуспішних дій; він є наслідком осмислення навколишнього світу та власного місця в ньому, когнітивного процесу, інтегрованого у формування Я-концепції [208].

Тип локусу контролю обумовлює когнітивну оцінку складної ситуації, зміну ставлення до життєвих труднощів та успішність їх подолання. Водночас, інтернальність тісно пов'язана з багатьма психологічними процесами та рисами особистості, що дає змогу виокремити певні особистісні характеристики, які притаманні особам із внутрішнім і зовнішнім локусом контролю. Зокрема, виявлено зв'язок інтернальності з витривалістю, емоційною стійкістю, пошуковою активністю, високим рівнем мотивації досягнення, самостійністю тощо. Особи з екстернальним локусом контролю характеризуються як емоційно неврівноважені, з низьким самоконтролем і високою напруженістю. Експериментально Дж. Роттеру вдалося показати, що екстернали більш безпорадні, у них слабша мотивація, вони більш схильні до конформізму. За повідомленням Л. Х'єлл і Д. Зіглер, «… численні дослідження показують, що екстернали набагато сильніше піддаються соціальному впливу, ніж інтернали. Інтернали не тільки чинять опір сторонньому впливу, але також, коли трапляється нагода, намагаються контролювати поведінку інших… Інтернали, мабуть, більш впевнені у своїй здатності вирішувати проблеми, ніж екстернали, і тому незалежні від думки інших» [225]. Схильність до зовнішнього локусу контролю виявляється разом з такими рисами, як непевність у своїх можливостях, тривожність, підозріливість, гнів та агресивність. Суб'єктивне усвідомлення неможливості впливу на перебіг подій в осіб із зовнішнім локусом контролю призводить до формування завченої безпорадності та зниження пошукової активності, на відміну від осіб із внутрішнім локусом контролю. Саме тому в окремих дослідженнях екстернальний локус

контролю розглядається як один із діагностичних критеріїв особистісної безпорадності [133].

Водночас, варто зауважити, що більшості людей властива більш-менш широка варіабельність особливостей поведінки залежно від конкретних соціальних ситуацій. Особливості суб'єктивного контролю, зокрема, можуть змінюватися в однієї і тієї ж людини залежно від того, уявляється їй ситуація складною або простою, приємною або неприємною і т. д. Тому вимірювання локусу контролю, мабуть, більш перспективно будувати не як одновимірну характеристику, а як багатовимірний профіль, компоненти якого прив'язані до типів соціальних ситуацій різного ступеня узагальненості (Є. Бажин, О. Еткінд) [10].

Попередній аналіз узагальнених даних за результатами діагностики РСК продемонстрував, що за шкалою загальної інтернальності 13,5 % респондентів схильні до високого суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями (інтернальний контроль, інтернальна особистість). Такі здобувачі вважають, що переважна більшість подій у їх житті стали результатом їхніх конструктивних дій. Отож, вони відчувають власну відповідальність за ці події, усвідомлюють необхідність контролю за тим, як складається їхнє життя загалом. Інтернальним особистостям властиве позитивне ставлення до світу, чітка усвідомленість сенсу та цілей власного життя.

Натомість 84,6 % респондентів за шкалою загальної інтернальності демонструють низький рівень суб'єктивного контролю (екстернальний контроль, екстернальна особистість). Такі респонденти вважають себе не здатними контролювати розвиток подій у власному житті (демонструють схильність до безпорадності); ключові та важливі події в житті вони інтерпретують як результат випадку або дій інших людей. Таким здобувачам властива стурбованість, підвищена агресивність та тривожність, менша терпимість до інших.

Відображення рівня інтернальності в різних сферах діяльності та соціальної взаємодії респондентів вибірки відображено на рисунку 2.1.

Рис. 2.1. Узагальнені показники оцінки рівня суб'єктивного контролю респондентів

Отже, аналізуючи отримані результати, ми можемо констатувати, що респондентам з показниками інтернальності більше 5,5 стенів властивий високий рівень суб'єктивного контролю у галузі досягнень, у сферах сімейних та міжособистісних відносин. Проте, в сфері невдач, виробничих відносин та в сфері здоров'я особи із загальним високим рівнем РСК проявляють деяку схильність до екстернальності при інтерпретації подій власного життя. У цих же сферах респонденти з низьким рівнем суб'єктивного контролю демонструють цілковиту екстернальність, перекладаючи відповідальність за власне життя на інших осіб (групи осіб).

Стиль атрибуції, як певний спосіб раціональної інтерпретації індивідом поганих або хороших подій у власному житті, характеризується трьома основними параметрами – постійність, широта та персоналізація пояснення [208].

Для діагностики атрибутивного стилю досліджуваної вибірки ми скористалися методикою «*Тест на оптимізм*» Л. Рудіної, яка є модифікованим та валідизованим

варіантом методики «Attributional style questionnare» М. Селігмана. Результати діагностики подано у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати діагностики особливостей атрибутивного стилю здобувачів

Рівень вияву (у %) / **Показники**	Дуже оптиміс-тичний	Помірно оптиміс-тичний	Ситуати-вний песимізм	Доволі песиміс-тичний	Дуже песиміс-тичний
Час невдач	16,3	20	24	39,7	-
Час успіху	5,6	-	38,4	14	42
Широта невдач	30,7	38,8	-	30,5	-
Широта успіху	5,9	4,8	36,6	29,2	23,5
Я-невдача	-	20,7	29,2	24,4	25,7
Я-успіх	5,9	9,1	46,7	13,5	24,8
Результат за ставленням до негативних подій	11,5	4,8	35,3	27	21,4
Результат за ставленням до позитивних подій	5,8	28,2	5,6	36,6	23,8
Вираження песимізму-оптимізму	10,2	11,3	14,3	31,4	32,8

Отже, як видно з таблиці, 16,3 % респондентів є цілком оптимістичними за параметрами шкали «час невдач»; помірним та ситуативним оптимізмом характеризуються майже однакова кількість респондентів (20 % та 24 % відповідно); доволі песимістичними, тобто впевненими в постійності негативних подій та стабільності їх детермінант, і навпаки – в непостійності й тимчасовості позитивних подій, виявилось найбільше опитаних, а саме 39,7 %.

Результати за шкалою «час успіху», демонструють нам переважання у досліджуваних ситуативного (38,4 %) та глибокого (42 %) песимізму. Тобто респонденти не вірять у постійність хороших подій, адже оптимістично налаштованими є лише 5,6 % опитаних.

Шкали «широта невдач» та «широта успіху» характеризують широту узагальнення досвіду, що безпосередньо пов’язаний з сприятливими або

несприятливими подіями, які відбулися (відбуваються) у житті людини. За шкалою «широта невдач» абсолютна та помірна оптимістичність властиві 30,7 % та 38,8 % респондентів відповідно. Доволі песимістичними є 30,5 % опитаних здобувачів, що свідчить про їх схильність давати універсальні пояснення своїм невдачам, що, в подальшому, може генерувати набуту безпорадність. Таким чином, нераціональне надузагальнення негативного досвіду створює підґрунтя для песимістичного прогнозування подій, що детермінує відмову від певних дій або досягнення поставленої цілі. За шкалою «широта успіху» 5,9 % досліджуваних характеризуються вираженим оптимізмом; 4,8 % демонструють помірний оптимізм. Для оптимістичного стилю атрибуції характерний пошук конкретних причин негативних подій, які не передбачають узагальнень. Водночас, до ситуативного песимізму схильні 36,6 % опитаних, а до помірного та глибокого песимізму 29,2 % та 23,5 % респондентів відповідно.

Шкали «Я-невдача» та «Я-успіх» демонструють персоналізацію невдачі або успіху в межах Я-концепції особистості. Отримані результати дають змогу виявити схильність респондентів до пошуку зовнішніх або внутрішніх причин сприятливих або несприятливих подій. Отож, за шкалою «Я-невдача» жоден респондент не є цілком оптимістичним, а 20,7 % характеризуються помірним оптимізмом. Ситуативний оптимізм властивий 29,2 % респондентів, помірний песимізм – 24,4 % опитаних, а глибокий песимізм властивий 25,7 % здобувачів освіти. За шкалою «Я-успіх» переважна більшість опитаних демонструє ситуативну песимістичність (46,7 %) та глибокий песимізм (24,8 %). Отож, здобувачі вищої освіти з песимістичним стилем персоналізації приписують причини невдач собі, а гарні події детермінують виключно обставинами. Оптимістичному стилю пояснень властиві протилежні характеристики, проте цілком оптимістичними та помірно

оптимістичними виявилась незначна кількість опитаних (5,9 % та 9,1 % відповідно).

Сума оцінок за шкалами «час невдач», «широта невдач», «Я-невдача» демонструє узагальнене ставлення респондентів до негативних подій. Отримані результат свідчать, що цілком оптимістично до негативних подій ставляться 11,5 % здобувачів, помірно оптимістично 4,8 %, ситуативно – 35,3 %, помірно песимістично 27 %, а глибоко песимістично 21,4 % респондентів.

Сума оцінок за шкалами «час успіху», «широта успіху», «Я-успіх» свідчить про ставлення опитаних до позитивних подій. За цим критерієм завжди оптимістично сприймають успіх 5,8 % респондентів, помірно-оптимістично – 28,2 %, ситуативно-песимістично – 5,6 % опитаних. Водночас, 36,6 % здобувачів сприймають та трактують успішні події доволі песимістично та 23,8 % – глибоко песимістично. Тобто, переважна більшість вибірки позитивні, гарні, успішні події інтерпретують у негативному світлі та детермінують їх не власними зусиллями, а вдалим комбінуванням обставин.

Різниця оцінок між шкалами «Ставлення до негативних подій» та «Ставлення до позитивних подій» визначають узагальнену схильність особистості до оптимістичного або песимістичного стилю атрибуції. Отож, отримані результати засвідчують, що переважна більшість опитаних здобувачів схильні до глибокої (32,8 %) та помірної песимістичної атрибуції (31,4 %), що проявляється у «звичці» сприймати власні невдачі як постійні, незалежно від сфери життєдіяльності, а також брати на себе відповідальність за усі невдачі. Лише 10,2 % здобувачів вищої освіти властивий дуже оптимістичний та 11,3 % – помірно-оптимістичний атрибутивний стиль, який характеризується відсутністю акцентуації на негативних подіях.

Отож, специфіка суб'єктивного контролю та базові характеристики атрибутивного стилю респондентів демонструють нам раціональну (когнітивну) площину прояву особистісної безпорадності респондентів.

Водночас, згідно з результатами багатьох досліджень, беззаперечним діагностичним критерієм сформованості особистісної безпорадності є переважаючі емоційні стани досліджуваних: підвищена тривожність, пригніченість, втома, невпевненість в собі, депресивні прояви тощо [Батурін, Дучимінська, Малімон, Цирінг,], які визначають емоційну складову сформованої безпорадності. Діагностика емоційної компоненти особистісної безпорадності здійснювалась з використанням методики *«Самооцінка емоційних станів»* А. Уессмана та Д. Рікса. Вивчення актуальних емоційних станів респондентів відбувалося засобами оцінки чотирьох блоків біполярних тверджень («спокій – тривога», «енергійність – втома», «піднесеність – пригніченість», «впевненість в собі – безпорадність») та визначенням загального рівня самооцінки емоційних станів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати діагностики переважаючих емоційних станів та рівня самооцінки здобувачів вищої освіти

Діагностичні шкали	Відображення різних рівнів вираження емоційного стану (у %)		
	Високий	Середній	Низький
Спокій – тривога	25,6	64,5	9,9
Енергійність – втома	14,2	79,5	6,3
Піднесеність – пригніченість	18,7	75,5	5,8
Впевненість в собі – безпорадність	12,8	79,4	7,8
Загальна самооцінка емоційного стану	17,8	74,7	7,5

Як видно з таблиці, значна частина респондентів (25,6 %) характеризує свій емоційний стан як спокійний, впевнений та безтурботний. Проте, 9,9 % вибірки перебуває у стані підвищеної тривоги, занепокоєння та стурбованості.

За біполярною шкалою «енергійність – втома» 6,3 % респондентів демонструють стан втоми, апатичності, «в'ялості» та дефіциту енергії. Життєва сила, енергійність та продуктивна активність притаманна 14,2 % вибірки.

Шкала «піднесеність – пригніченість» виступає ще одним критерієм емоційного стану. Зокрема, 18,7 % респондентів відчуває себе життєрадісними, веселими, захопленими, перебувають у стані конструктивного збудження. Водночас, 5,8 % респондентів констатують власну пригніченість, сумовитість, демонструють ознаки депресивного стану.

Результати діагностики за шкалою «впевненість у собі – безпорадність» демонструють, що лише 12,8 % респондентів почуваються впевнено, компетентнісно, перспективно оцінюють власні здібності. Пригніченими, безпорадними, некомпетентними, слабкими, із значною кількістю недоліків оцінюють себе 7,8 % вибірки.

Узагальнення результатів за інтегральним показником емоційного стану засвідчило, що більшість респондентів (74,7 %) нейтрально оцінюють свій емоційний стан, 17,8 % досліджуваних схильні оцінювати його як переважно позитивний, водночас 7,5 % здобувачів вищої освіти вважають, що їх емоційні стани здебільшого є негативними й характеризуються такими емоційними проявами, як підвищений рівень тривожності, невпевненості, пригніченості та безпорадності. Аналізуючи подані характеристики як домінуючі емоційні стани, можемо припустити схильність цієї частини здобувачів до проявів особистісної безпорадності (зокрема її емоційного компоненту).

Для діагностики індивідуальних мотиваційних передумов діяльності здобувачів було застосовано методику «*Оцінка рівня домагань*» (автор – В. Горбачевський), яка дає змогу отримати інформацію про рівень домагань (в діапазоні від низького до високого) кожного респондента.

Результати діагностики відображено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Показники самооцінки рівня домагань здобувачів

Як видно з рисунка, переважній більшості респондентів притаманний середній (56,05 %) та низький (36,15 %) рівні домагань, що проявляється у схильності уникати складних цілей, недооцінці власного потенціалу, розосередженості зусиль у діяльності, відсутності ініціативності. Вказані характеристики негативно впливають на цілісність мотиваційного ядра особистості й можуть детермінувати особистісну безпорадність здобувача. Лише 7,8 % респондентів властивий високий рівень домагань, який відображається у розвитку внутрішніх, пізнавальних мотивів, бажанні ставити перед собою більш складні цілі, достатньою позитивною оцінкою власного діяльнісного потенціалу та активізацією вольових зусиль при виникненні перешкод на шляху до досягнення поставленої мети.

Отож, результати, що були отримані під час діагностики рівня суб'єктивного контролю респондентів, особливостей та характеристик їх атрибутивного стилю, самооцінки емоційних станів та оцінки рівня домагань дали змогу конкретизувати когнітивні, емоційні та діяльнісно-мотиваційні особливості прояву безпорадності й, водночас, закласти емпіричну основу для диференціації здобувачів

вищої освіти на групи залежно від специфіки поєднання та прояву визначених характеристик безпорадності. Правомірність виділення запропонованих диференційних критеріїв та емпіричне підтвердження теоретичних гіпотез щодо детермінант особистісної безпорадності вимагали застосування методів математико-статистичного аналізу, зокрема *кластерного аналізу*.

Отже, завдяки проведенню першого етапу констатувального експерименту отримано велику кількість емпіричних даних щодо особливостей виникнення та рівня прояву базових показників особистісної безпорадності здобувачів вищої освіти. Подальший їх аналіз передбачав групування та організацію даних у формі наочних структур, що вимагало застосування нами процедури кластерного аналізу. Кластерний аналіз – це сукупність методів, що дають змогу класифікувати багатомірні спостереження, кожне з яких описується набором вихідних змінних X_1, X_2.....X_n на основі попарного порівняння цих об'єктів за попередньо визначеними та виміряними критеріями. Перша згадка про кластерний аналіз як метод обробки даних з'являється у 1939 р., проте наукові дослідження з його використанням проводяться аж у 1963 р. у сфері біології [149]. Метою кластерного аналізу є утворення груп схожих між собою об'єктів, які називають кластерами (від англ. cluster – згусток, група). У здійсненому аналізі використано ієрархічний агломеративний метод кластеризації, що передбачає класифікацію шляхом послідовного (агломеративного) об'єднання об'єктів у групи. Алгоритм вказаного методу передбачає прийняття рішення про кількість кластерів на основі визначення різкого зменшення величини кореляції (згідно таблиці агломерації) між кластерами та встановлення суми кластерів, що слідують у наступному за цим зменшенням кроці. Зазначимо, що у процесі кластеризації був застосований метод міжгрупових зв'язків на основі визначення Евклідових відстаней між змінними.

Отже, взявши за основу критеріїв класифікації попередньо визначені діагностичні показники особистісної безпорадності (рівень суб'єктивного контролю, атрибутивний стиль, самооцінка емоційних станів, оцінка рівня домагань респондентів) здійснено процедуру кластеризації вихідних даних. Завдяки використанню такої функції кластеризації як послідовність агломерації було прослідковано динаміку збільшення різниці між кроками кластеризації та визначено крок, на якому відбувається різке збільшення різниці. Отримані результати продемонстрували диференціацію виокремлених змінних у три самостійні кластери, адже оптимальній кількості груп відповідає різниця між числом об'єктів та порядковим номером кроку, на якому відбувся перепад різниць.

Таким чином, можна стверджувати про доцільність виокремлення трьох груп з різними рівнями прояву та варіантами взаємодії встановлених критеріїв кластеризації. Ці групи (кластери) було ідентифіковано як: «безпорадні» (28,8 %) (кластер 1), «ситуативно-варіативні» (змішана група) (57,6 %) (кластер 2) та «самостійні» (13,5 %) (кластер 3).

Для подальшого встановлення взаємозв'язків між виділеними кластерами-групами був використаний метод порівняння середніх значень (дисперсійний аналіз ANOVA) для двох та більше груп. Оскільки виділені групи відчутно відрізняються за розмірами, здійснено перевірку гомогенності дисперсій за допомогою критерію Лівіня. Результати подано у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Результати обрахунку однорідності дисперсій виділених груп

	Статистика Лівіня	ст.св.1	ст.св.2	Знч.
Рівень суб'єктивного контролю	.142	2	226	.701
Атрибутивний стиль	.357	2	226	.611

Самооцінка емоційних станів	.359	2	226	.637
Оцінка рівня домагань	.250	2	226	.779

Як бачимо, статистична значущість отриманих даних є більшою за p>0,05, що свідчить про однорідність (гомогенність) дисперсій груп, які аналізуються. Подальше застосування ANOVA дало нам змогу конкретизувати кластерні профілі кожної з трьох груп (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Середні значення діагностичних критеріїв для виділених кластерів

Середній зв'язок (між групами)	**Кластер 1**	**Кластер 2**	**Кластер 3**
	Середнє	Середнє	Середнє
Рівень суб'єктивного контролю	3,62	4,13	7,57
Атрибутивний стиль	-2,78	1,33	5,06
Самооцінка емоційних станів	6,05	6,32	9,43
Оцінка рівня домагань	8,35	11,55	13,14

Отож, отримані результати свідчать, що респондентам, які входять до першого кластеру, характерний низький рівень суб'єктивного контролю (екстернальність), песимістичний атрибутивний стиль, самооцінка власних емоційних станів з позиції втоми, підвищеної тривожності, пригніченості та безпорадності, низький рівень домагань (переважання мотиву уникнення невдач, слабо виражені мотиви пізнавальної діяльності та мотиву змагання, невіра у позитивні результати діяльності). Таких здобувачів вищої освіти віднесено до групи «безпорадних». Представникам другого кластеру притаманні більш оптимістичні погляди на оточуючий світ та власне місце у ньому: раціонально зважений рівень домагань, достатній рівень суб'єктивного контролю, переважно адекватна самооцінка власних

емоційних станів, ситуативний стиль атрибуції (так звана «ситуативно-варіативна» група). До третьої, так званої групи «самостійних», увійшли здобувачі, які демонструють яскраво виражений оптимістичний атрибутивний стиль, інтернальний тип суб'єктивного контролю, самооцінку емоційних станів з позицій енергійності, впевненості в собі, спокою, піднесеного настрою. Математично-статистичну конкретизацію міжгрупових відмінностей середніх показників усіх діагностичних критеріїв у трьох диференційованих групах подано у Додатку Б. Встановлено, що середні показники різниці між групами за вказаними діагностичними критеріями статистично достовірні на рівні $p \leq 0,05$.

Для статистичного уточнення результатів кластеризації та візуалізації співвідношення і територіального розміщення виділених кластерів була використана процедура дискримінантного аналізу.

Дискримінантний аналіз – це різновид багатовимірного аналізу, призначеного для класифікації даних. Основне його завдання полягає у тому, щоб відповідно до значень дискримінантних змінних для об'єктів класифікації визначити класи, у які потрапляють ці об'єкти. Множину об'єктів у просторі Р-ознак можна представити як скупчення точок: чим більше об'єкти всередині кожного класу схожі між собою і відрізняються від об'єктів інших класів, тим менше перетинаються «території» виділених груп. В якості залежної змінної у дискримінантному аналізі виступає деяка номінативна шкала («Кластер»), яка класифікує респондентів на групи, що відповідають різним її градаціям; незалежними змінними є кількісні показники діагностичних критеріїв (дискримінантні змінні, що представлені у числовій шкалі) для усіх об'єктів класифікації.

Завдання класифікації з використанням цього методу реалізується за допомогою канонічних дискримінантних функцій. Канонічні функції – це ортогональні осі, що

максимально диференціюють центроїди класів (тобто типові ознаки класу) й дають змогу визначити відмінність між двома і більше сукупностями об'єктів на основі міри відмінностей між типовими характеристиками кожної групи. Аналіз отриманих канонічних функцій супроводжується отриманням важливих статистичних показників класифікації. Основними з них є власне значення канонічної функції (показник інформативності функції), λ-Уілкса (міра достовірності розрізнення класів) та x^2-тест (визначає статистичну значущість такого розрізнення) [150]. Процедуру дискримінантного аналізу було проведено з використанням покрокового методу. Основні результати розрахунків дискримінантного аналізу представлені у табл. 2.7, 2.8.

Таблиця 2.7

Власні значення канонічних функцій за результатами дискримінантного аналізу

Функція	Власне значення	% поясненої дисперсії	Кумулятив-ний %	Канонічна кореляція
1	1,342 (а)	85,0	85,0	.757
2	0,237 (а)	15,0	100,0	.437

Примітка: а – *в аналізі використовувалися перші 2 канонічні функції.*

Згідно отриманих результатів можна говорити про те, що перша канонічна функція володіє 85 % дискримінантних можливостей, а друга – 15 %, що в результуючій моделі аналізу забезпечує стовідсоткову інформативність власних значень виділених канонічних дискримінантних функцій.

Для визначення рівня статистичної значущості виділених канонічних функцій було обраховано показники λ-Уілкса та x^2 (табл. 2.8)

Таблиця 2.8

Показники λ-Уілкса та x^2 за результатами дискримінантного аналізу

Перевірка функції (й)	Лямбда Уілкса	Хі-квадрат	Ступінь свободи	Знч.
від 1 до 2	.345	238,759	8	.000
2	.809	47,682	3	.000

У першому рядку міститься значення λ=0,345 та статистична значущість p≤0,001 для усього набору канонічних функцій, а у другому рядку – дані дискримінантної здатності набору після виключення першої функції. Як бачимо, повний набір функцій володіє дуже високою дискримінантною здатністю, яка дещо зменшується, проте не виходить за межі p≤0,001 після виключення першої функції. Таким чином, отримані результати дозволяють подальшу роботу з результатами дискримінантного аналізу та їх інтерпретацію.

Отже, статистично достовірні показники та x^2-тест на рівні p≤0,001 підтверджують результати кластерного аналізу та розрізнення саме трьох кластерів. Візуалізація співвідношення між виділеними групами графічно представлена на рис. 2.3.

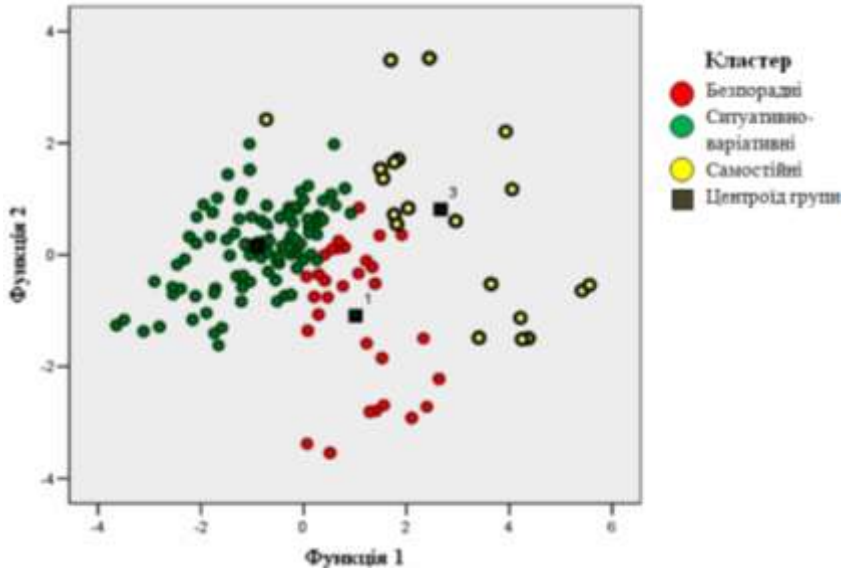

Рис. 2.3. Графічне відображення канонічних дискримінантних функцій

Щодо класифікації загалом, то відсоток співпадіння класифікації на основі даних констатувального експерименту та класифікації об'єктів за допомогою канонічних функцій за результатами дискримінантного аналізу становить майже 88 %. Решта 12 % об'єктів не піддаються чіткій класифікації, оскільки діагностичні показники цих респондентів дають змогу зарахувати їх одночасно і до групи «безпорадних» здобувачів вищої освіти, і до групи із «ситуативно-варіативним» рівнем безпорадності (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Результати класифікації об'єктів під час дискримінантного аналізу

Average Linkage (Between Groups)			Передбачення приналежності до групи			Разом
			1	2	3	
Вихідні дані	Частота	1	54	8	4	66
		2	0	129	3	132
		3	3	2	26	31
	%	1	81,8	12,1	6,1	100
		2	0,0	97,7	2,3	100
		3	9,7	6,5	83,8	100
87,7 % вихідних згрупованих спостережень класифіковано правильно.						

Вказана висока точність передбачення приналежності респондентів до груп за рівнем вираження безпорадності ґрунтується на поєднанні запропонованих діагностичних показників та підтверджує їх взаємозв'язок, об'єктивність класифікації та правильність обраних діагностичних критеріїв. Це, водночас, дає нам змогу визначити особливий психологічний феномен, який інтерпретується як дещо більше, ніж сума окремих показників, які до нього входять. Також, варто зауважити, що під час подальшої обробки емпіричних даних ми будемо акцентувати основну увагу на результатах респондентів з першої та третьої групи для максимально повної реалізації дослідницьких завдань.

2.3. Особливості взаємозв'язку діагностичних критеріїв сформованої безпорадності з емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового компонентів Я-концепції досліджуваних

Виокремлюючи у структурі Я-концепції особистості такі взаємопов'язані і взаємодоповнювані компоненти, як когнітивний, емоційно-оцінний та поведінковий у сукупності поведінково-регулятивного й поведінково-результативного, проаналізуємо їх сформованість у вибірці здобувачів вищої освіти загалом і у виокремлених групах з різними (високим та низьким) рівнями безпорадності зокрема.

Когнітивний компонент Я-концепції пов'язується дослідниками з образом «Я», який характеризується через зміст уявлень людини про себе, які вміщують уявлення про свої здібності, особистісні риси, соціальну значущість, сенс життя, базові принципи та цілі життєдіяльності. О. Бодальов і В. Столін, виділяючи в образі Я знання про себе і самоставлення, відзначають, що вирішення таких методологічних проблем при дослідженні образу Я, як соціальна бажаність описуваних рис, тактика самоподачі (самопрезентація), характер саморозкриття і ступінь обмежень відповідей досліджуваних на питання, пов'язане з розумінням психологічної суті самого процесу самосвідомості і його підсумкового продукту – Я-концепції [204]. Прагнення бачити і культивувати в собі соціально цінні якості – одне з реальних прагнень людини, яке, звичайно ж, відображається в її Я-концепції і обумовлює когнітивні критерії для оцінювання світу та себе. Тому, якщо Я-концепція визначається як образ самої себе, в який людина вірить, який вміщує риси, володіти якими людина прагне, і які свідомо в собі визнає, то високу соціальну бажаність рис, що приписуються її «Я», слід «вважати не

артефактом, а істинною характеристикою її Я-концепції [204]. А. Анастазі зазначає, що знання про себе володіють різною суєктивною значущістю [6]. І тому, один із шляхів підвищення достовірності висновків – це відбір найбільш універсальних і загальнозначущих параметрів «Я-концепції».

Саме тому для виявлення базових уявлень досліджуваних про себе було використано «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (адаптація Д. Леонтьева) та анкету для оцінки індивідуальної якості життя (розробник І. Мащенко). Результати діагностики за тестом СЖО подано на рис. 2.4.

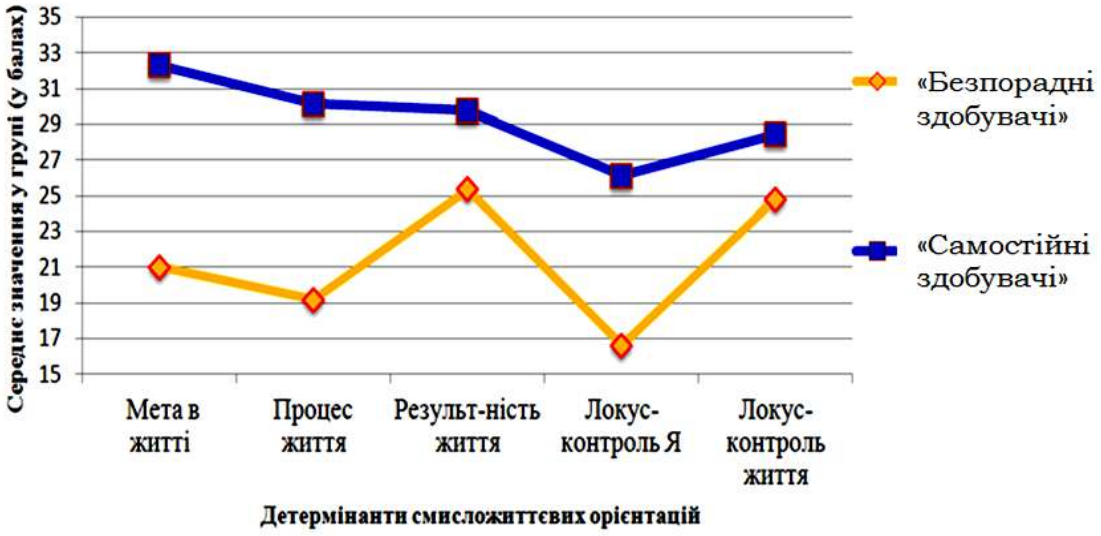

Рис. 2.4. Результати діагностики смисложиттєвих орієнтацій респондентів

Як видно з рисунку, ступінь вираження базових детермінант смисложиттєвих орієнтацій відрізняється у респондентів з різними рівнями безпорадності у структурі Я-концепції. Зокрема, найбільший розрив даних спостерігається за шкалами «мета в житті», «процес життя» та «локус контролю Я». «Безпорадні» здобувачі освіти демонструють низькі бали за шкалою «мета в житті», що свідчить про відсутність або латентність прояву визначальної життєвої мети, конкретної життєвої спрямованості та часової перспективи в їхній діяльності.

Водночас, здобувачі вищої освіти з низьким рівнем безпорадності за шкалою «процес життя» демонструють дуже високі показники (на відміну від «безпорадних» здобувачів), що свідчить про емоційно-яскраве сприйняття ними власного життя та відчуття наповненості його сенсом. Шкала «локус контролю Я» також засвідчує значну диференціацію результатів у здобувачів освіти з різними рівнями безпорадності: «самостійні» здобувачі вважають себе сильними особистостями, володіють достатньою свободою вибору, на відміну від осіб з високим рівнем безпорадності, які часто не вірять у власні сили та вважають себе нездатними контролювати події власного життя.

Проаналізовані результати дозволяють стверджувати важливість наявності конкретної мети у житті, здатності до контролю процесу та результату власної життєдіяльності. Вказані сенсоутворюючі феномени здатні впливати на якість життя кожного респондента. Для детальної оцінки індивідуальної якості життя у здобувачів з різними рівнями сформованої безпорадності було застосовано однойменну анкету. Результати відображено на рис. 2.5.

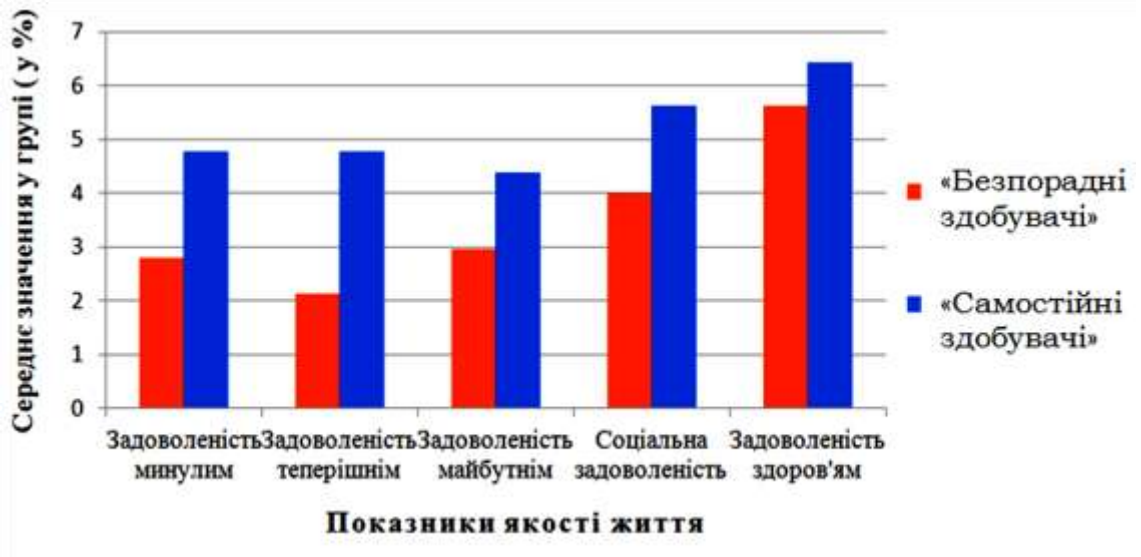

Рис. 2.5. Оцінка якості життя «самостійних» та «безпорадних» здобувачів

Варто зауважити, що результати діагностики дали змогу засвідчити високий рівень задоволеності минулим, теперішнім та майбутнім, соціальним статусом та власним здоров'ям у респондентів з низьким рівнем безпорадності (так званих «самостійних» здобувачів). Водночас, «безпорадні» здобувачі демонструють більшу задоволеність минулим, ніж теперішнім, деяку незадоволеність власною соціальною значущістю на противагу доволі високим показникам задоволеності власним здоров'ям. Проаналізовані п'ять індексів дають змогу визначити узагальнюючий показник суб'єктивного позитиву, суб'єктивного негативу та загальної якості життя респондентів з обох груп. Зокрема, здобувачам вищої освіти з високим рівнем безпорадності притаманні середні та вище середнього оцінки індексу суб'єктивного негативу та загальний рівень якості життя на середньому рівні (середньогруповий показник – 58,4 % зі 100 %). У здобувачів з низьким рівнем безпорадності переважає середній та високий рівень вираження суб'єктивного позитиву на фоні високої оцінки якості життя (середньогруповий показник – 77,1 % зі 100 %).

Емоційно-оцінний компонент Я-концепції визначається самооцінкою і самоставленням, при чому ставлення до себе позиціонується як глобальна самооцінка особистості (похідне від сукупності окремих самооцінок); воно виступає загальним знаменником, підсумковим виміром «Я», яке виражає ступінь прийняття себе [17]. Негативне самоставлення найчастіше супроводжується процесами, які спотворюють сприйняття суб'єктом власного досвіду й проявляються в афектах неадекватності, адиктивній або асоціальній поведінці. Особливо це стосується осіб із високим рівнем особистісної безпорадності, для яких властиві неконструктивні стратегії поведінки: відмова від діяльності або втрата інтересу до неї (особливо після невдачі), псевдоактивність, ступор або зміщення на псевдоціль [84,133]. Водночас, часто це є захисним

механізмом самосвідомості, який охороняє особистість від саморуйнування, втрати самоідентичності, забезпечує умовну цілісність її Я-концепції.

Варіативну специфіку особливостей самооцінки та самоставлення у здобувачів освіти з різним рівнем безпорадності можна конкретизувати за допомогою багатофакторних особистісних опитувальників. В дослідженні, зокрема, було застосовано Фрайбургський багатофакторний опитувальник особистості (FPI), призначений для діагностики станів і властивостей особистості, що відіграють першочергову роль у процесі соціального адаптогенезу та регуляції поведінки. Результати діагностики за вказаною методикою у групі так званих «самостійних» здобувачів подано на рис. 2.6.

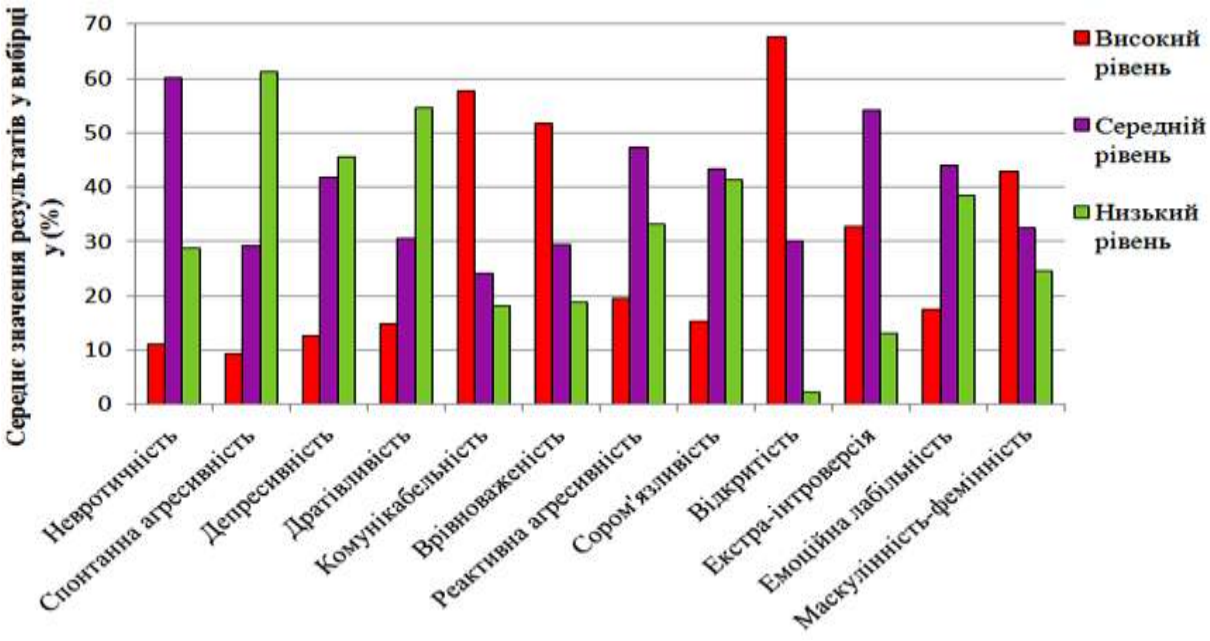

Рис. 2.6. Результати діагностики за методикою FPI у групі «самостійних» здобувачів

Як бачимо з рисунка 2.6, здобувачам з низьким рівнем безпорадності найбільш притаманні такі особистісні характеристики, як: відкритість (67,7 % респондентів), комунікабельність (57,6 %), врівноваженість (51,7 %), маскулінність (43 %). Вказані характеристики «самостійних» здобувачів детермінують довірливо-відкриту взаємодію з

навколишнім світом, високу соціальну активність, стійкість до впливу стресових факторів, визначають прагнення до самоствердження та деяку схильність до ризику тощо. Низьким рівнем вираження характеризуються такі особистісні якості «самостійних» здобувачів, як: спонтанна агресивність (61,3 %), дратівливість (57,7 %), депресивність (45,6 %) та сором'язливість (41,3 %). Низький рівень вияву вказаних якостей детермінує в «самостійних» здобувачів вищої освіти природну життєрадісність, енергійність, почуття відповідальності та стійкість життєвих принципів тощо. Решта діагностичних шкал характеризуються середнім рівнем вияву, що зумовлює ситуативність прояву вказаних особистісних якостей.

Наступний етап опрацювання емпіричних даних передбачав аналіз особистісних характеристик (за методикою FPI) та показників самоставлення у здобувачів з високим рівнем безпорадності (рис. 2.7).

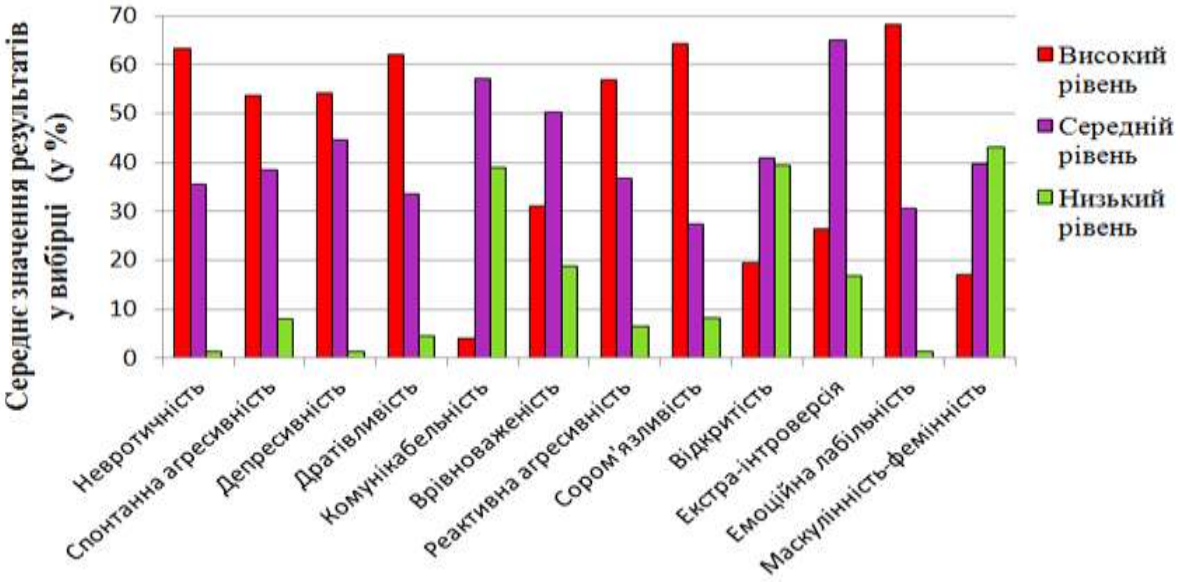

Рис. 2.7. Результати діагностики за методикою FPI в групі «безпорадних» здобувачів

Отже, рівень вираженості показників психічних станів, властивостей та особливостей міжособистісної комунікації у «безпорадних» здобувачів варіюється, переважно, між середнім та високим. Зокрема, високий рівень вираження демонструють такі характеристики, як: емоційна

лабільність (68,1 %), сором'язливість (64,2 %), невротичність 63,3 %), дратівливість (62 %), Переважно середній рівень вираження демонструють такі діагностовані характеристики: амбівертність (65,1 %) (як показник за шкалою екстра-інтраверсія), комунікабельність (57,2 %), врівноваженість (50,2 %). Передбачуваним є низький показник комунікативності, що детермінує невисоку соціальну активність та маловиражену потребу в спілкуванні «безпорадних» здобувачів. Отож, вказані якості (з урахуванням рівня їх вираження) детермінують у здобувачів з високим рівнем безпорадності високу тривожність, вузькість інтересів, труднощі у спілкуванні з оточуючими тощо.

На підставі подальшого опрацювання результатів, отриманих за методикою FPI, створено групові профілі психологічних характеристик особистості в групах здобувачів з низьким та з високим рівнем безпорадності (рис. 2.8).

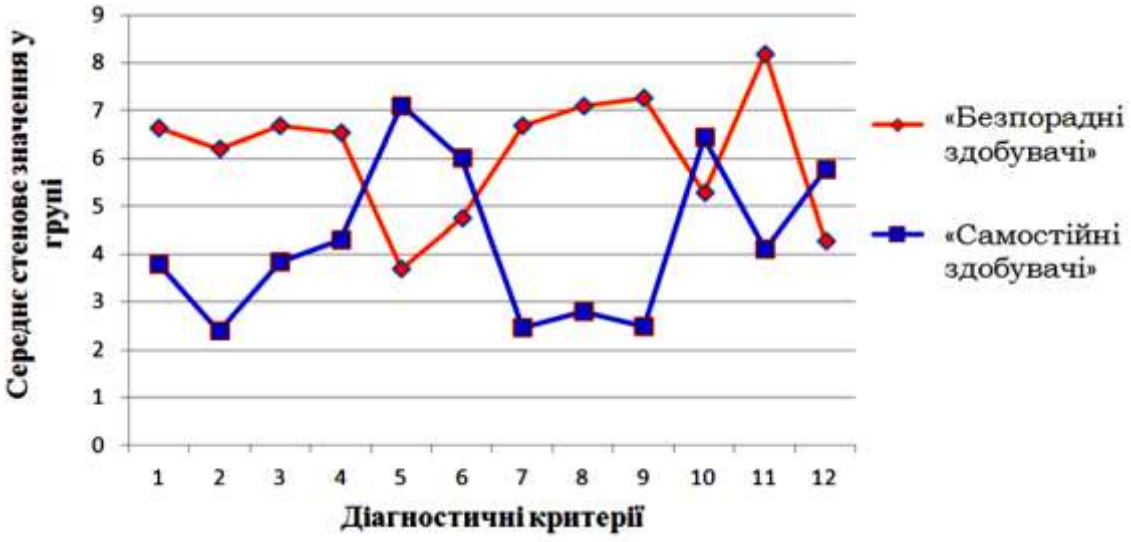

Рис. 2.8. Групові профілі особистісних характеристик респондентів з високим та низьким рівнями безпорадності

Примітка: 1 – невротичність, 2 – спонтанна агресивність, 3 – депресивність, 4 – дратівливість, 5 – комунікабельність, 6 – врівноваженість, 7 – реактивна агресивність, 8 – сором'язливість, 9 – відкритість, 10 – екстра-інтроверсія, 11 – емоційна лабільність, 12 – маскулінність-фемінність.

Отож, середньогруповий профіль «безпорадних» здобувачів характеризується низькими показниками комунікабельності, екстравертованості, маскулінності й найвищим рівнем емоційної лабільності, що детермінує нестійкі емоційні стани, тривожність, може спричиняти проблеми адаптивного характеру тощо.

Для вивчення та конкретизації особливостей прояву самоставлення у здобувачів з різним рівнем безпорадності використовувався тест-опитувальник В. Століна, С. Пантелеєва, за яким було діагностовано дев'ять характеристик самоставлення: відкритість, самовпевненість, самокерівництво, дзеркальне Я, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення. Перевага застосування вказаної методики детермінується можливістю побудови за її результатами ієрархічної структури самоставлення особистості.

Отож, застосування вказаної методики у групі «самостійних» здобувачів дало можливість узагальнити особливості самоставлення осіб з низьким рівнем безпорадності (рис. 2.9).

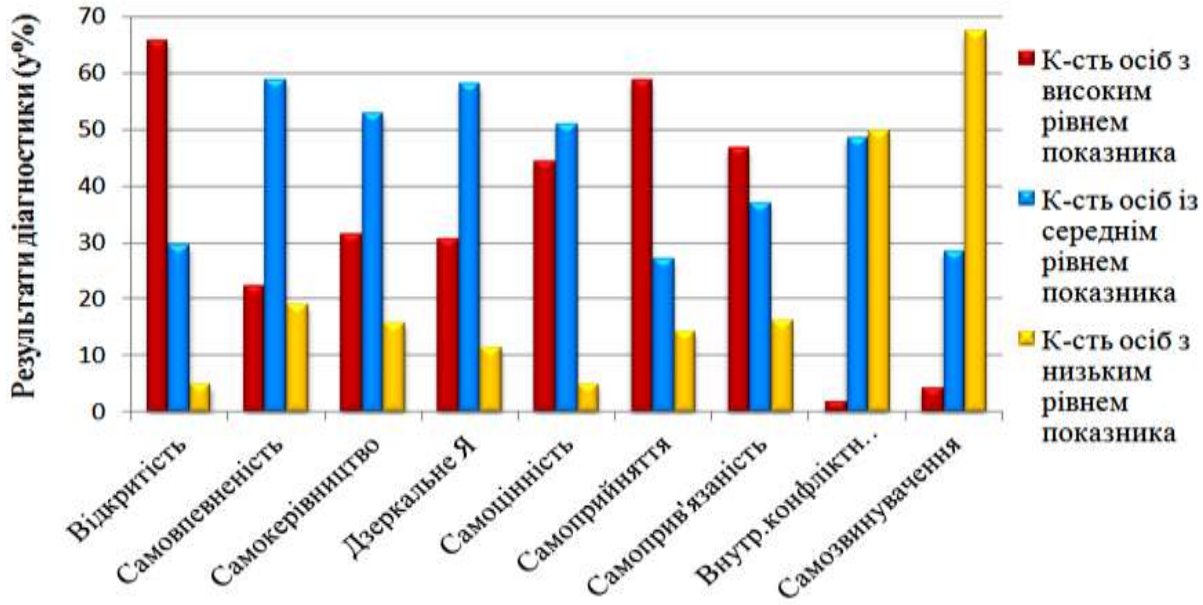

Рис. 2.9. Особливості характеристик самоставлення у здобувачів з низьким рівнем безпорадності

Як видно з рисунка, для «самостійних» здобувачів освіти властиві високі (49,6 % опитаних) та середні (38,7 %) показники за конструктивними діагностичними критеріями й низькі (12,5 %) показники за деструктивними ознаками самоставлення (внутрішня конфліктність, самозвинувачення). У здобувачів з низьким рівнем безпорадності найбільш домінуючими виявились такі ознаки самоставлення, як: відкритість, самосприйняття, самоприв'язаність та самоцінність. Вказані характеристики детермінують в опитаних емоційну лабільність під час комунікації, відчуття симпатії до себе, згоду зі своїми внутрішніми спонуканнями, емоційну оцінку власного Я за внутрішніми, духовними критеріями тощо.

Наступний етап аналізу результатів констатувального експерименту передбачав обрахунок показників за діагностичними шкалами самоставлення у здобувачів з високим рівнем безпорадності (рис. 2.10).

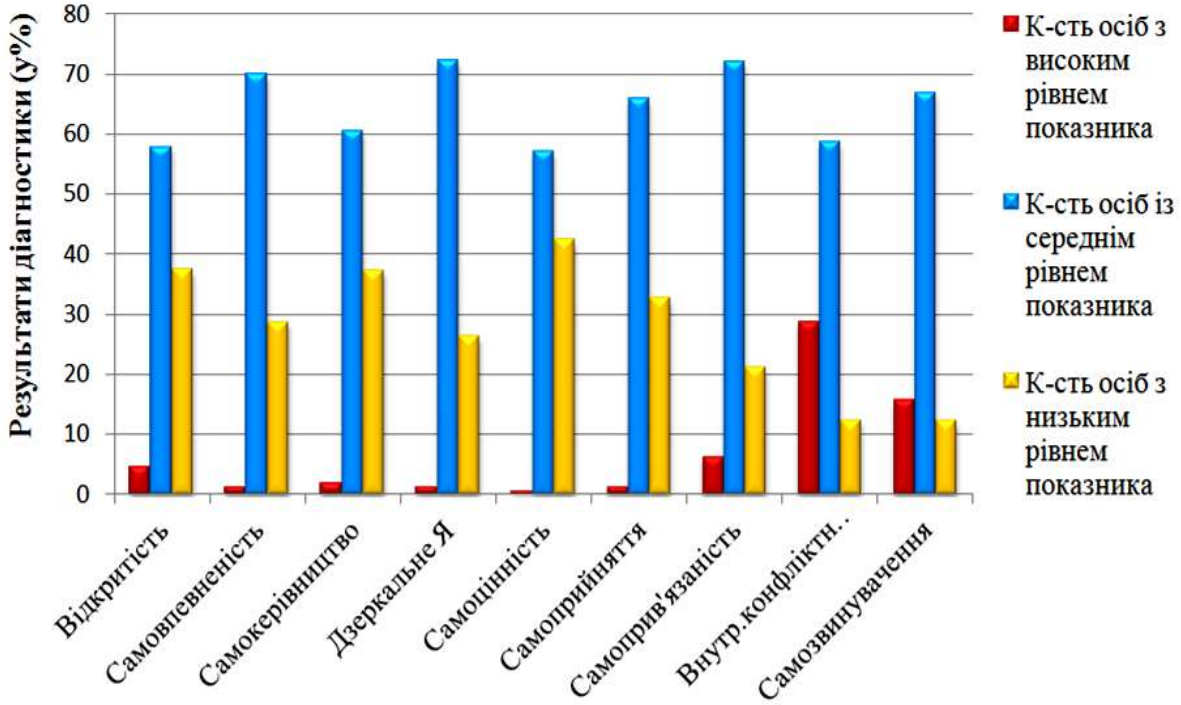

Рис. 2.10. Особливості характеристик самоставлення у здобувачів з високим рівнем безпорадності

Отже, переважна частина здобувачів з вираженим емоційним компонентом безпорадності демонструє середній (64,6 % опитаних) та низький (27,8 % опитаних) рівні характеристик самоставлення. Як бачимо, респондентам з групи «безпорадних» здобувачів (в меншій або більшій мірі відповідно) властивий низький/середній рівень самоцінності, що свідчить про недостатнє відчуття своєї важливості, потрібності, віри в себе, самоповаги, що водночас детермінує високі показники внутрішньої конфліктності та самозвинувачення.

Кількість осіб з високим рівнем прояву конструктивних та низьким рівнем прояву неконструктивних діагностованих показників – 7,4 %. Тобто, емоційне переживання та оцінка значущості власного «Я» у цих респондентів детермінує самоприйняття, що знаходиться в межах психологічної норми.

Проаналізовані структурні компоненти самоставлення формують три інтегральні показники, що відображають загальні тенденції самоставлення особистості: самоповага (включає відкритість, самовпевненість, самокерівництво, дзеркальне Я), аутосимпатія (самоцінність, самоприйняття та самоприв'язаність), внутрішня дезорганізація (самозвинувачення та внутрішня конфліктність).

Для встановлення взаємозв'язків виокремлених психологічних властивостей респондентів з високим рівнем безпорадності зі вказаними інтегральними показниками самоставлення була застосована процедура кореляційного аналізу. Оскільки за результатами обрахунку даних за обома методиками отримані лише метричні змінні, то під час аналізу використано коефіцієнт кореляції Пірсона (r-Пірсона). Результати обрахунку подані у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Розрахунки показників кореляції r-Пірсона між інтегральними критеріями самоставлення й особистісними характеристиками «безпорадних» здобувачів

	Самоповага	**Аутосимпатія**	**Внутрішня дезорганізація**
Невротичність	-.12*	.04	.13*
Спонтанна агресивність	-.02	-.16**	.04
Депресивність	-.07	-.12*	.22***
Дратівливість	-.08	-.10	.21***
Комунікабельність	.13*	.00	-.09
Врівноваженість	.13*	.08	-.07
Реактивна агресивність	-.07	-.09	.16**
Сором'язливість	.05	.13*	.05
Відкритість	.17**	-.02	-.13*
Екстра-інтроверсія	-.14*	-.15**	.08
Емоційна лабільність	.04	.09	.16**
Маскулінність-фемінність	-.09	.07	-.08

Примітка: *умовні позначення: *** – рівень достовірності p ≤ 0,001; ** – рівень достовірності p ≤ 0,01; * – рівень достовірності p ≤ 0,05; нулі та коми опущені.*

Як видно з таблиці, найбільш значущі (p ≤ 0,001) позитивні кореляційні зв'язки простежуються між таким *інтегральним показником самоставлення* як *«внутрішня дезорганізація»* й тими психологічними особливостями респондентів, що демонструють рівень їх депресивності та дратівливості. Отримані результати передбачувані, адже вказані особистісні характеристики детермінують негативне самосприйняття, тривожність тощо. Внутрішня конфліктність, деструктивне, безпідставне самозвинувачення може призвести до руйнування цілісної структури Я-концепції особистості, спричинити дисонанс у загальній картині світу. Також зафіксовано позитивний взаємозв'язок (p ≤ 0,01) показників внутрішньої

дезорганізації особистості з показниками невротичності, реактивної агресивності та емоційної лабільності, і негативний – з відкритістю.

Статистично значущі негативні зв'язки ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) виявлено між *інтегральним показником самоповаги* та психічними особливостями, що визначають невротичність і екстра-інтравертованість; позитивні – з врівноваженістю, комунікабельністю та відкритістю респондентів.

Аутосимпатія (як інтегральний показник самоставлення) негативно корелює ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) з такими характеристиками респондентів як спонтанна агресивність, депресивність, екстра-інтравертованість і позитивно – із сором'язливістю.

Отож, на підставі отриманих результатів можемо констатувати взаємозв'язок між самоставленням особистості й психічними станами і властивостями особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації й регуляції поведінки. Така взаємодетермінація визначає специфіку самосприйняття, окреслює межі структурування власної Я-концепції, впливає на полюс самооцінки, яка є головним та узагальнюючим компонентом самоставлення. Негативне самоставлення осіб із сформованою безпорадністю може бути ознакою внутрішніх протиріч та конфліктності їх Я-концепції, провокувати надмірну тривожність і вразливість, проявлятися в деструктивних, часто захисних формах поведінки. Такі особи часто звужують коло тих, з ким спілкуються, оскільки є побоювання почути негативну думку про себе, що може поглибити самозвинувачення і прояви депресії. Дуже часто реальні успіхи й позитивну оцінку оточення вони приймають як випадкову і тимчасову. У них знижені соціальна активність, ініціативність, послаблений інтерес до соціальних справ, що ще більше сприяє генералізації безпорадності, переростання її із ситуативного відчуття в стійку особистісну рису. Негативне самоставлення заважає індивідуальному зростанню

особистості, провокує комплекси, в основі яких лежить перебільшене почуття власної слабкості й неспроможності.

Поведінково-регулятивний компонент Я-концепції особистості визначається її здатністю до саморегуляції та самоконтролю, що особливо яскраво проявляється у складних/проблемних життєвих ситуаціях, і значною мірою детермінується локусом контролю як стійкою властивістю особистості, що визначає суб'єктивне сприйняття локалізації причин поведінки й управління нею. Локус контролю є тим компонентом Я-концепції особистості, що обумовлює когнітивну оцінку складної ситуації, ставлення до життєвих труднощів та успішність їх подолання, а «копінг-стратегії» у загальному розумінні визначаються як стратегії справляння з труднощами і врегулювання взаємовідносин з навколишнім середовищем (Р. Лазарус, С. Фолькман). Під «копінгом» розуміють когнітивні, емоційні та поведінкові спроби подолання специфічних зовнішніх та/або внутрішніх факторів, що оцінюються як напруга або перевищують ресурси людини щодо їх подолання. Іншими словами, це форма поведінки, що виявляється в готовності індивіда до розв'язання життєвих проблем, ситуацій, завдань.

Варто зауважити, що результати за діагностичним критерієм «рівень суб'єктивного контролю» було опрацьовано під час кластеризації масиву даних констатувального експерименту. Порівняння середніх значень виділених кластерів відбувалось за допомогою дисперсійного аналізу ANOVA. В результаті, за вказаним критерієм, було виявлено, що високий рівень суб'єктивного контролю властивий представникам кластеру 3 (7,57 стени), що, в подальшому, отримав назву «самостійні здобувачі», а низький рівень суб'єктивного контролю – здобувачам кластеру 1 (3,7 стени) («безпорадні здобувачі»).

Відображення рівня інтернальності в різних сферах діяльності та соціальної взаємодії в осіб, що схильні до

безпорадності та тих, хто більш самостійний, відображено на рис. 2.11.

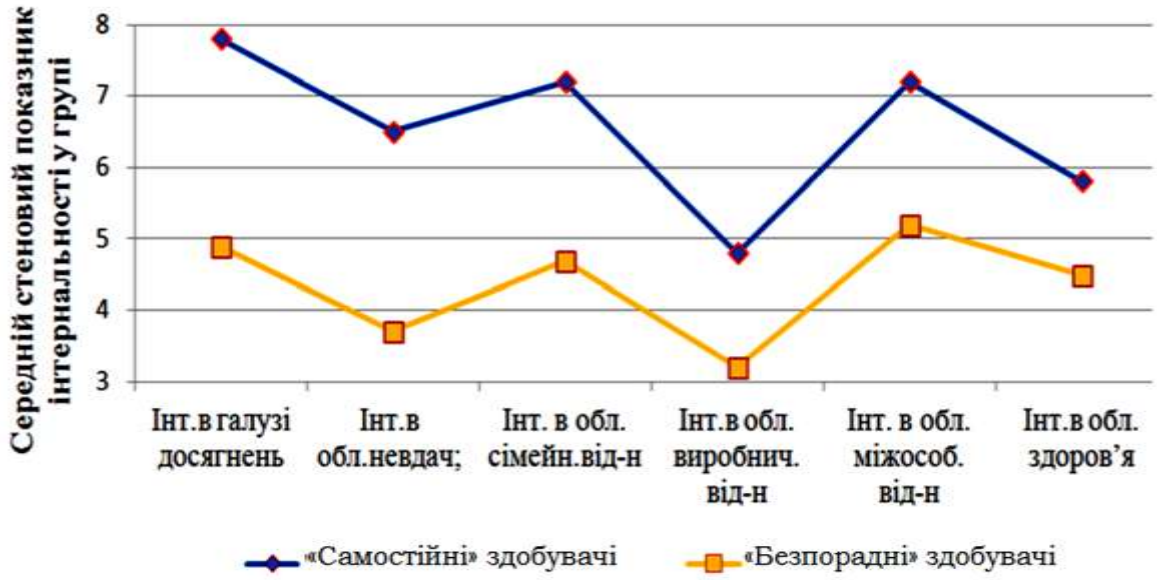

Рис. 2.11. Показники оцінки рівня суб'єктивного контролю «безпорадних» та «самостійних» здобувачів

Отже, аналізуючи отримані результати, можна констатувати, що показники рівня інтернальності в різних сферах діяльності та соціальної взаємодії є суттєво нижчими у «безпорадних» здобувачів, зокрема за оцінкою інтернальності в галузі досягнень, в областях невдач та сімейних відносин. І лише в області виробничих відносин та в області здоров'я ця різниця є не такою відчутною.

Водночас, кожна із сфер, що діагностує рівень суб'єктивного контролю, передбачає певний тип поведінкової активності, взаємодію із соціальним оточенням, подолання перешкод, отримання результату, що неможливо без виникнення стресових ситуацій, ситуацій невизначеності або відчаю. Саме тоді обирається певний спосіб подолання стресу, тобто активізується відповідна копінг-стратегія поведінки.

Отож, за результатами обрахунку загального індексу конструктивності (ІК) копінг-стратегій, що використовуються респондентами, було встановлено, що у вибірці осіб з низьким рівнем безпорадності ІК=1,32

(середній рівень); в осіб, які схильні до безпорадності та з низьким рівнем суб'єктивного контролю ІК=0,9 (низький рівень).

Ступінь вираження переважаючих копінг-стратегій у здобувачів з різними рівнями прояву безпорадності представлено на рис. 2.12.

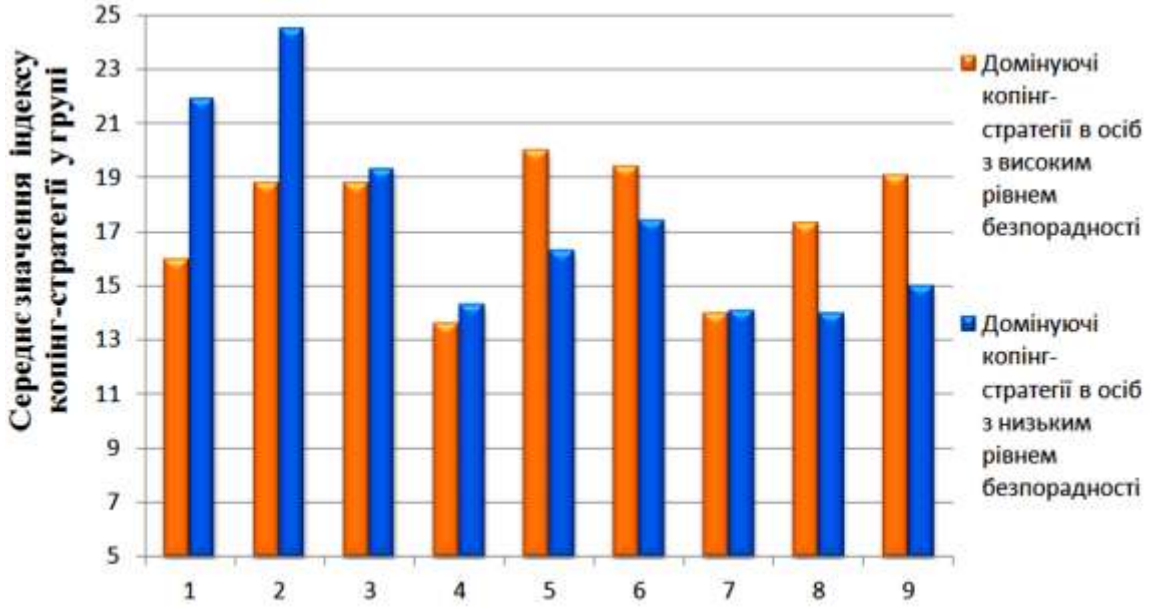

Рис. 2.12. Домінуючі копінг-стратегії в осіб з різним рівнем безпорадності

Примітка: копінг-стратегія 1 – асертивні дії, 2 – вступ у соціальний контакт, 3 – пошук соціальної підтримки, 4 – обережні дії, 5 – імпульсивні дії, 6 – уникнення, 7 – маніпуляційні (непрямі дії), 8 – асоціальні дії, 9 – агресивні дії.

Як видно з рисунку, домінуючі копінг-стратегії диференціюються залежно від рівня безпорадності респондентів. Модель поведінки, що передбачає асертивні дії у стресовій ситуації, більш притаманна особам з низьким рівнем безпорадності, адже асертивність трактують як філософію особистісної відповідальності. Ступінь вираження вказаної моделі долаючої поведінки в осіб з високим рівнем безпорадності знаходиться на середньому рівні.

Частота вибору адаптивної копінг-стратегії «вступ у соціальний контакт» в осіб з низьким рівнем безпорадності знаходиться на середньому рівні (стресогенна ситуація

детермінує включення сторонніх осіб у процес вирішення проблеми); особи з високим рівнем безпорадності рідко застосовують вказану стратегію як спосіб подолання стресу (низький ступінь вираження).

Вибір долаючої стратегії у формі пошуку соціальної підтримки переважно не властивий респондентам з різними рівнями безпорадності (в обох групах частота його застосування знаходиться на низькому рівні). Така специфіка поведінки, швидше за все, детермінується тим, що особи з низьким рівнем безпорадності схильні самостійно вирішувати проблеми та труднощі, а особи, схильні до безпорадності, залишають проблеми без вирішення й зупиняються перед перешкодами.

Низьким ступенем вираження в обох групах характеризується копінг-стратегія «обережні дії», оскільки її застосування дає досить відтермінований або мінімальний результат на шляху подолання перешкод. Схильність до використання імпульсивних дії в обох групах, навпаки, характеризується високим ступенем вираження (однак, значно більшим у «безпорадних» здобувачів освіти), адже саме у стресовій (невизначеній) ситуації доволі складно зберегти емоційний спокій, що призводить до необдуманих, не планованих актів поведінки.

Уникнення, як дезадаптивна копінг-стратегія, характеризується високою частотою застосування в осіб з високим рівнем безпорадності, адже такий стиль поведінки як захисна реакція мінімізує дію стресогенних факторів і підтримує цілісність Я-концепції. Особи з низьким рівнем безпорадності рідше використовують стратегію уникнення, долаючи труднощі по мірі їх виникнення (середній рівень вияву).

Маніпуляційні (непрямі дії) серед копінг-стратегій здобувачів характеризуються низьким ступенем вираження в обох групах, що можна пояснити особливостями психічного розвитку в цьому віці, а саме – схильністю до отримання швидкого результату, більшою прямолінійністю

й відкритістю, а маніпулятивна поведінка, як і обережні дії, відтерміновують очікуваний/бажаний результат.

Асоціальні дії (як приклад дезадаптивних копінг-стратегій) більш притаманні особам з високим рівнем безпорадності (середній рівень частоти застосування), водночас респонденти з низьким рівнем безпорадності не схильні використовувати такий поведінковий стиль для подолання стресу (низький рівень частоти застосування). Стратегія копінг-поведінки у формі агресивних дій (як і дезадаптивна асоціальна копінг-статегія) більш притаманна респондентам з високим рівнем безпорадності (застосовується часто); особи з низьким рівнем безпорадності не так часто звертаються до такого стилю поведінки (середній рівень частоти застосування), адже її результати не лише можуть не принести бажаного результату, а й ще більше поглибити стресову ситуацію.

Таким чином, з'ясувано, що респонденти з високим рівнем безпорадності більш схильні до застосування дезадаптивних (імпульсивні, асоціальні, агресивні дії) та нейтральних (уникнення) копінг-стратегій. Особи з низьким рівнем безпорадності найчастіше використовують адаптивні копінг-стратегії, що забезпечують більшу ефективність та результативність їх діяльності в різних сферах життя.

Отже, отримані результати дослідження свідчать про те, що інтернальний локус контролю як детермінанта низького рівня безпорадності пов'язаний із такими типами долаючої поведінки, як асертивні дії (впевненість, відповідальність), вступ у соціальні контакти та пошук соціальної підтримки. Такі поведінкові стратегії характеризуються продуктивністю й позитивними наслідками їх застосування в складних життєвих ситуаціях. Типи долаючої поведінки осіб з екстернальним локусом контролю (високим рівнем безпорадності) є неадаптивними й здатними дезорганізуюче впливати на цілісність Я-концепції особистості. Можна припустити, що це сприяє

низькій результативності діяльності й детермінує прояви безпорадності у здобувачів.

Поведінково-результативний компонент Я-концепції особистості визначається її здатністю до самореалізації й одночасно є показником її розвитку. Саме тому наступним етапом дослідження було виявлення тих поведінково-результативних характеристик Я-концепції здобувачів вищої освіти, які визначають особливості їхнього саморозвитку та самоактуалізації, оскільки результатом роботи над собою стає підвищення ефективності життєдіяльності, розкриття прихованих здібностей, актуалізація латентних можливостей власного «Я», що, водночас, забезпечує високий рівень розвитку Я-концепції особистості.

Термін «самоактуалізація», введений К. Гольдштейном, активно розроблявся А. Маслоу і К. Роджерсом. А. Маслоу вбачав внутрішню суперечність у невідповідності реального рівня самоактуалізації індивіда його можливому рівню, внаслідок чого суб'єкт шукає нові способи поведінки, що дають змогу йому більше самоактуалізуватися [134]. К. Роджерс вибудував свою теорію в термінах самості, розглядаючи це поняття як взаємозамінне з «Я-концепцією», і визначив його як організований, послідовний концептуальний гештальт, що формується із сприйняття «Я», або «Мене» і сприймань взаємовідносин «Я» або «Мене» з іншими людьми або аспектами життя. «Я» – це те, якими ми хотіли б бути, тому одним із компонентів «Я» є «Я-ідеальне», тобто «Я», яке людина найбільше цінує і до якого прагне [178]. Г. Олпорт вважав, що ідеальне Я відображає цілі, які індивід пов'язує зі своїм майбутнім [153]. Багато авторів пов'язують ідеальне Я із засвоєнням культурних ідеалів, уявлень і норм поведінки, які стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення, і властиві кожному індивіду. Дослідники вказують на те, що розбіжності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» слугують важливим джерелом розвитку, однак суттєві протиріччя

між ними можуть стати джерелом внутрішньоособистісних конфліктів і негативних переживань [17, 78].

Емпіричне вивчення показників саморозвитку здобувачів вибірки стало можливе завдяки застосуванню методики «Самоактуалізаційний тест Е. Шострома – САТ» для визначення особливостей самоактуалізації особистості, а також тесту-опитувальника особистісної зрілості (автор – Ю. Гільбух), що дає змогу констатувати особливості ставлення до власного «Я» (Я-концепція особистості) на відповідному ступені особистісної зрілості респондентів.

Результати застосування методики «САТ» до вибірки респондентів для визначення рівнів самоактуалізації здобувачів освіти з різними рівнями безпорадності відображено на рис. 2.13.

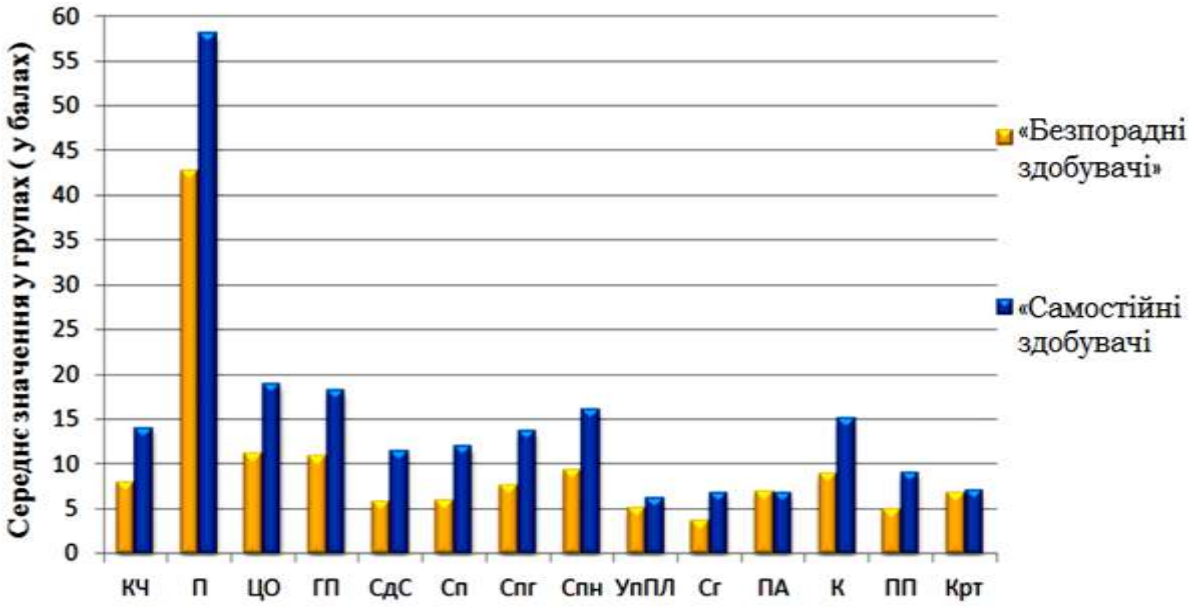

Рис. 2.13. Показники рівнів вираження компонентів самоактуалізації «безпорадних» та «самостійних» здобувачів

Примітка: КЧ – компетентність в часі (max=17), П – шкала підтримки (опора на себе) (max=90), ЦО – ціннісні орієнтації (max=20), ГП – гнучкість поведінки (max=24), СдС – сенситивність до себе (max=13), СП – спонтанність (max=14), СПГ – самоповага (max=15), СПН – самоприйняття (max=21), УпПЛ – уявлення про природу людини (max=10), СГ –шкала синергії (max=7), ПА – прийняття агресії (max=16), К – контактність (max=20), ПП –пізнавальні потреби (max=11), КРТ – креативність (max=14).

Отож, як бачимо з рисунку, самоактуалізаційні тенденції здобувачів з різними рівнями безпорадності характеризуються такими відмінними особливостями:

– компетентність у часі більш властива респондантам з низьким рівнем безпорадності; водночас «безпорадні» – більше живуть минулим або майбутнім, ніж «самостійні» здобувачі, які живуть «тут і тепер»;

– підтримка (опора на себе) є основною характеристикою особистості, яка самоактуалізується. Здобувачі з високим рівнем безпорадності більш схильні керуватися переконаннями, принципами та цілями інших людей; «самостійні» здобувачі освіти у своїх діях орієнтуються на власні думки та почуття, критично аналізують особливості навколишньої ситуації, розширюють коло власних ідей та принципів;

– ціннісні орієнтації як критерій самоактуалізації вказує на те, що здобувачі освіти з низьким рівнем безпорадності (більше ніж «безпорадні») зорієнтовані на дотримання та реалізацію тих аксіологічних орієнтирів, що притаманні особистості, яка самоактуалізується;

– гнучкість поведінки демонструє швидкість реакції на зміни у навколишньому оточенні, яка у «самостійних» здобувачів освіти дещо вища, ніж у здобувачів з високим рівнем безпорадності;

– шкала «сенситивність до себе» демонструє, що особи з низьким рівнем безпорадності більш тонко та глибоко «відчувають» себе, власні переживання та потреби; «безпорадні» менш схильні до глибокої рефлексії, не завжди можуть чітко аргументувати мотиви власних дій;

– спонтанність у вираженні власних емоцій та настроїв більш притаманна здобувачам з низьким рівнем безпорадності, вони не бояться та не соромляться відкрито проявляти власні переживання;

– самоповага, як важливий критерій самоактуалізації, демонструє рівень поваги до себе та об’єктивність її детермінант. Результати дослідження свідчать, що рівень

самоповаги у «безпорадних» здобувачів освіти дещо нижчий, ніж у здобувачів із низьким рівнем безпорадності;

– самоприйняття засвідчує ступінь примирення особистості з власними недоліками та слабкостями: «самостійні» більш лояльні до власних недоліків, ніж респонденти з високим рівнем безпорадності;

– уявлення про природу людини, яке стверджує необхідність та неминучість співіснування добра і зла, безкорисливості та користолюбства, бездушності та чуттєвості для удосконалення внутрішнього світу особистості, яка самоактуалізується, фактично не залежить від рівня безпорадності респондентів;

– результати за шкалою синергії, яка демонструє здатність до цілісного сприйняття світу та людей у ньому, до розуміння закономірності речей, засвідчують переважання синергетичних можливостей в осіб з низьким рівнем безпорадності;

– низькі показники за шкалою «прийняття агресії» засвідчують, що респонденти, незалежно від рівня діагностованої безпорадності, намагаються приховати та стримати агресію, максимально нівелювати її прояви;

– контактність є показником здатності людини до встановлення тривалих та тісних міжособистісних контактів, легкості спілкування. Як видно з рисунка 2.13, потенціал контактності здобувачів освіти з низьким рівнем безпорадності майже вдвічі більший, ніж у «безпорадних»;

– пізнавальні потреби, які проявляються в пошуку та готовності до набуття нових знань про навколишній світ, менше активізовані у здобувачів з високим рівнем безпорадності, ніж у «самостійних»;

– креативність, творчий потенціал опитаних респондентів визначається середнім рівнем прояву незалежно від рівня їхньої безпорадності.

Опрацювання емпіричного матеріалу за тестом-опитувальником особистісної зрілості дало змогу диференціювати вибірку на чотири окремих групи залежно

від ставлення до власного «Я» респондентів (рис. 2.14).

Рис. 2.14. Диференціація вираження рівнів зрілості Я-концепції студентської молоді

Отже, до першої групи з дуже високими показниками рівня зрілості Я-концепції увійшли 5,24 % респондентів; групу із високим рівнем зрілості Я-концепції склали 7,86 % осіб; найбільшою за чисельністю виявилась група із задовільним рівнем розвитку ставлення до власного «Я» – 74,24 % респондентів, незадовільний рівень особистісної зрілості зафіксовано у 12,66 % здобувачів. Як бачимо, отримані результати демонструють диференціацію респондентів за рівнем впевненості в своїх можливостях, задоволеності здібностями, своїми знаннями й уміннями. Варто зауважити, що незадовільний рівень розвитку зрілості Я-концепції, який демонструє 12,66 % діагностованих, детермінується низькою самооцінкою, деструктивною вимогливістю до себе, невпевненістю у собі, низьким рівнем розвитку мотивації досягнення тощо.

Подальша реалізація мети дослідження – визначення узагальнених самоактуалізаційних тенденцій студентської молоді відповідно до рівня їх особистісної зрілості, передбачала статистичний аналіз та узагальнення масиву даних

Водночас, результати опрацювання емпіричного

матеріалу щодо діагностики рівнів особистісної зрілості і «самостійних», і «безпорадних» здобувачів вищої освіти дало змогу диференціювати вибірки на основі виявленого рівня розвитку складових детермінант особистісної зрілості (рис. 2.15).

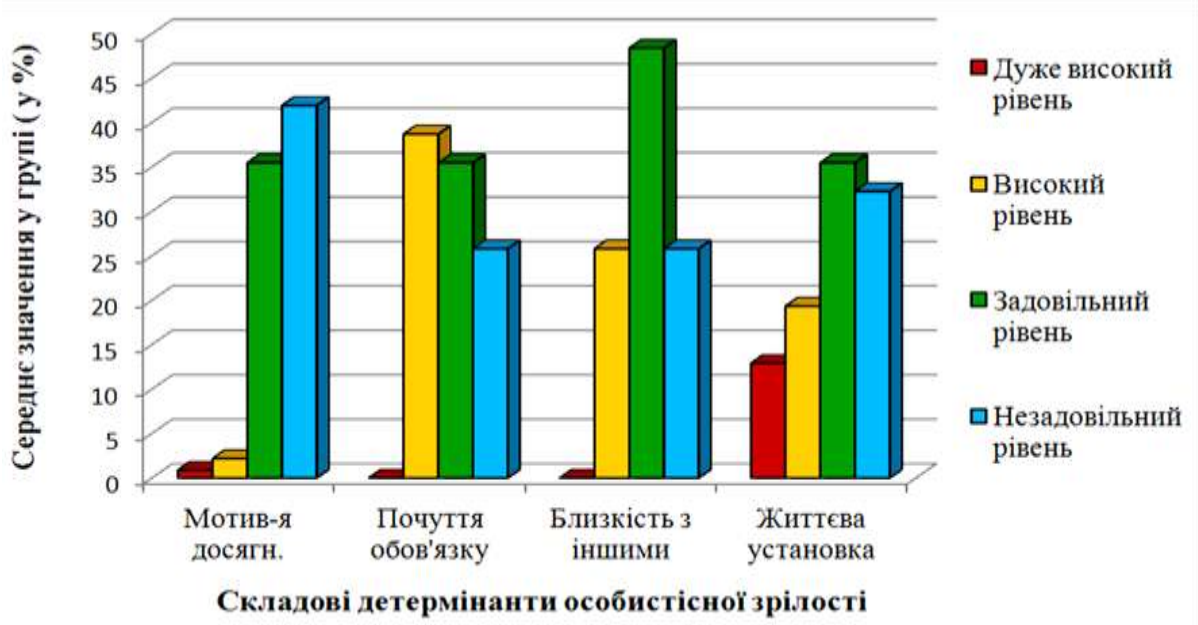

Рис. 2.15. Рівні розвитку складових особистісної зрілості здобувачів з високим рівнем безпорадності

Ступінь особистісної зрілості «безпорадних» здобувачів визначається через різні рівні розвитку складових вказаного феномену. Зокрема, мотивація досягнення респондентів з високим рівнем безпорадності характеризується, переважно, задовільним (35,4 % опитаних) та незадовільним (42 %) рівнями розвитку, що засвідчує труднощі в регулятивній сфері особистості (складнощі в конкретизації потреб, формулюванні мотивів, самореалізації, ініціативності тощо).

Почуття громадянського обов'язку у здобувачів з високим рівнем безпорадності характеризується, переважно, високим (38,7 % опитаних) та задовільним (35,4 %) рівнями розвитку, що детермінує наявність у них таких якостей як патріотизм, інтерес до громадсько-політичного життя країни тощо. Варто зауважити, що

активна суспільна діяльність стала надзвичайно популярною серед здобувачів після Революції гідності.

Здатність до психологічної близькості з іншими у «безпорадних» характеризується різними рівнями прояву: високим (25,8 % респондентів), задовільним (48,3 %) та незадовільним (25,8 %). Отримані результати (а саме кількість осіб із задовільним та незадовільним рівнем розвитку вказаної якості) підтверджуються низькими оцінками за шкалами контактності та гнучкості поведінки (методика «САТ»), шкалою комунікабельності (методика FPI).

Оцінка життєвої установки, як екзистенційно-аксіологічного узагальнюючого поняття, що детермінує особливості розуміння життя, світу, людей, емоційну врівноваженість, розсудливість, теж характеризується різними рівнями розвитку у «безпорадних» здобувачів: дуже високим (12,9 %), високим (19,3 %), задовільним (35,4 %) та незадовільним (32,6 %).

Результати оцінки рівня розвитку складових особистісної зрілості здобувачів з низьким рівнем безпорадності представлено на рис. 2.16.

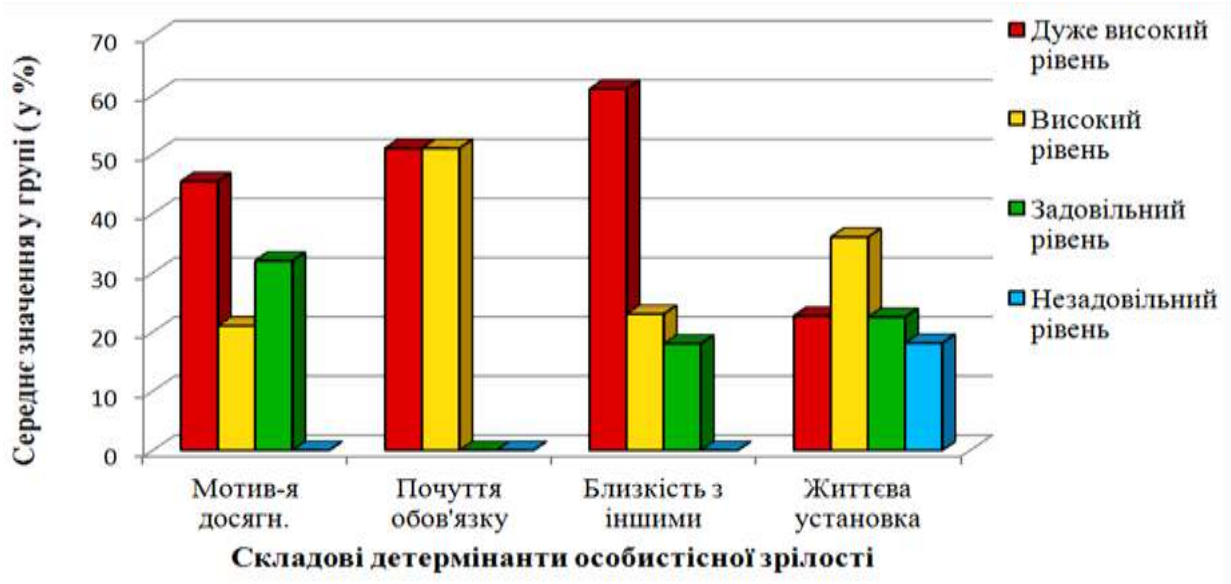

Рис. 2.16. Рівні розвитку складових особистісної зрілості здобувачів з низьким рівнем безпорадності

Як бачимо з рисунка, серед «самостійних» здобувачів освіти є такі, які характеризуються дуже високим рівнем розвитку усіх складових детермінант особистісної зрілості (мотивація досягнення – 45,4 % опитаних, почуття громадянського обов'язку – 50 %, здатність до психологічної близькості з іншими – майже 60 %, життєва установка – 22,7 % респондентів). Незадовільний рівень розвитку спостерігається лише щодо життєвої установки у 18,1 % здобувачів з низьким рівнем безпорадності.

Аналіз отриманих даних буде неповним без чіткої візуалізації відмінностей загального показника рівня особистісної зрілості у студентської молоді з різним рівнями безпорадності. Результати обрахунку подано на рис. 2.17.

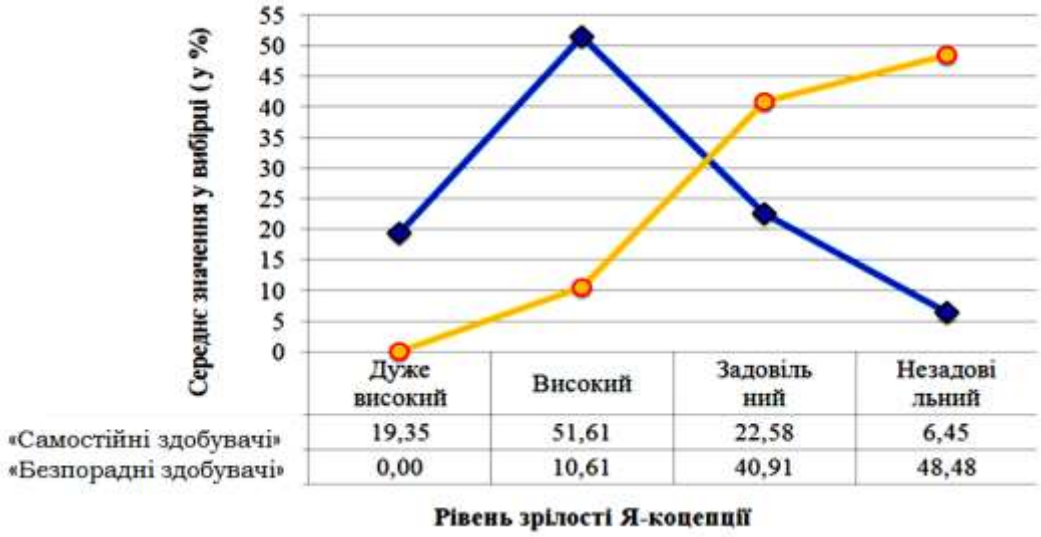

Рис. 2.17. Рівні вираження особистісної зрілості «безпорадних» та «самостійних» здобувачів

Як бачимо, отримані результати демонструють диференціацію за рівнем особистісної зрілості здобувачів з високим та низьким рівнями безпорадності. «Самостійні» здобувачі характеризуються, переважно, високим та задовільним рівнем особистісної зрілості, а отже вони більш впевнені в своїх можливостях, задоволені власними здібностями, знаннями та вміннями. Незадовільний рівень особистісної зрілості, який демонструє переважна більшість

діагностованих з високим рівнем безпорадності (48,48 %), характеризується низькою самооцінкою, деструктивною вимогливістю до себе, невпевненістю у собі, низьким рівнем розвитку мотивації досягнення тощо.

Отримавши великий масив емпіричних даних можна зробити наступні висновки.

Виявлено взаємозв'язок діагностичних критеріїв безпорадності з емпіричними референтами когнітивного компоненту Я-концепції: здобувачі освіти з вираженою безпорадністю характеризуються значно нижчими показниками за шкалами смисложиттєвих орієнтацій (мета в житті, процес життя, локус контролю Я, локус контролю життя), а також за оцінкою індивідуальної якості життя (задоволеність минулим, теперішнім, майбутнім; соціальна задоволеність, суб'єктивний позитив), а також більшим показником суб'єктивного негативу.

Взаємозв'язок показників самооцінки і самоставлення у структурі емоційно-оцінного компоненту Я-концепції з особистісними характеристиками «безпорадних» здобувачів проявляється в таких статистично значущих зв'язках: внутрішня дезорганізація позитивно корелює з депресивністю та дратівливістю, а також з показниками невротичності, реактивної агресивності та емоційної лабільності, і негативно – з відкритістю. Статистично значущі негативні зв'язки виявлено між інтегральним показником самоповаги та психічними особливостями, що визначають невротичність і екстра-інтравертованість; позитивні – з врівноваженістю, комунікабельністю та відкритістю респондентів. Аутосимпатія негативно корелює із спонтанною агресивністю, депресивністю, екстра-інтравертованістю і позитивно – із сором'язливістю.

Поведінково-регулятивний компонент Я-концепції «безпорадних» здобувачів проявляється у їх схильності до застосування дезадаптивних (імпульсивні, асоціальні, агресивні дії) та нейтральних (уникання) копінг-стратегій;

водночас, «самостійні» здобувачі найчастіше використовують адаптивні копінг-стратегії, що забезпечують більшу ефективність та результативність їхньої діяльності в різних сферах життя. Інтернальний локус контролю як детермінанта низького рівня безпорадності пов'язаний із такими типами долаючої поведінки, як асертивні дії (впевненість, відповідальність), вступ у соціальні контакти та пошук соціальної підтримки. Типи долаючої поведінки осіб з екстернальним локусом контролю як діагностичним критерієм високого рівня безпорадності є неадаптивними й здатними дезорганізуюче впливати на цілісність Я-концепції особистості.

Поведінково-результативний компонент Я-концепції «безпорадних» здобувачів визначається низькими самоактуалізаційними тенденціями, зокрема, компетентністю в часі, підтримкою (опорою на себе), гнучкістю поведінки, сенситивністю до себе, спонтанністю у вираженні власних емоцій, самоповагою й самоприйняттям, а також недостатньо сформованими пізнавальними потребами й ціннісними орієнтаціями, що спричиняє їх спрямованість на цінності інших і наслідування їх поведінки. Також більшість «безпорадних» респондентів характеризуються незадовільним та задовільним рівнями сформованості особистісної зрілості, у той час, як «самостійним» притаманний, переважно, високий та задовільний рівні особистісної зрілості. Отримані результати за поведінково-результативним компонентом Я-концепції досліджуваних підтверджують тезу про взаємодетермінацію саморозвитку й особистісної зрілості й дають змогу стверджувати, що зрілість Я-концепції прямо пов'язана з рівнем самоактуалізації особистості, а потреба в самоактуалізації як головне мотиваційне спонукання людини полягає в підтримці та підвищенні цінності своєї «Я-концепції».

РОЗДІЛ 3
КОНЦЕПТУАЛЬНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ОЗНАК БЕЗПОРАДНОСТІ В ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЗРІЛОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ

3.1. Структурно-функціональна організація характеристик когнітивного компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів

Детальний аналіз результатів констатувального експерименту у попередньому розділі монографії та опис виявлених кореляційних зв'язків та відмінностей за первинними даними діагностики сформованості структурних компонентів Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів потребує застосування методів математичної статистики для підтвердження взаємозв'язку діагностичних критеріїв безпорадності з емпіричними референтами Я-концепції особистості. Варто зауважити, що коректне застосування методів математично-статистичного аналізу емпіричних даних неможливе без попереднього визначення типу їх розподілу. Для цього було застосовано Z-критерій нормальності вибірки Колмогорова-Смирнова. Значення Asymp. Sig Z-критерію (ймовірність того, що розподіл відповідає нормальному) для майже усіх діагностичних критеріїв менше/рівне $p \leq 0,05$. Це свідчить про те, що розподіл істотно відрізняється від нормального. Такий тип розподілу даних вказує на те, що при подальшій обробці емпіричних матеріалів (зокрема, при порівнянні двох груп здобувачів за визначеними психологічними характеристиками), ми повинні використовувати непараметричні методи математичної статистики. Тому, для перевірки припущень про відмінність характеристик структурних компонентів Я-концепції студентів з високим/низьким рівнем безпорадності, ми використали

непараметричний U-критерій Манна-Уітні. Це широко відомий та найбільш чутливий аналог критерію t–Ст'юдента для незалежних вибірок за умови розподілу даних, що не відповідає нормальному. Основна ідея критерію базується на представленні усіх значень обох вибірок у вигляді однієї загальної послідовності впорядкованих значень. Емпіричне значення критерію U-Манна-Уітні демонструє наскільки співпадають (перетинаються) два ряди значень показників, що вимірювалися: чим менше співпадінь, тим більше відрізняються ці два ряди значень.

Зокрема, застосування непараметричного U-критерію Манна-Уітні для характеристик когнітивного компоненту Я-концепції здобувачів з високим / низьким рівнем безпорадності дало змогу отримати такі результати (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Результати обрахунку критерію U– Манна-Уітні для характеристик когнітивного компоненту Я-концепції здобувачів з високим / низьким рівнем безпорадності

Діагностичні показники	Група 1 (n=66)	Група 3 (n=31)	Статистика U Манна-Уітні	Z	Р-рівень значимості
	Середній ранг				
Мета в житті	41,86	57,18	966,5	-1,439	.021*
Процес життя	43,40	58,63	849,5	-2,346	.008**
Результативність життя	48,18	50,74	969	-0,421	.674
Локус контролю Я	42,51	66,29	936,5	-2,673	.001***
Локус контролю життя	39,86	57,16	966	-1,444	.017*
Задоволеність минулим	42,02	61,82	955,5	-1,524	.011*
Задовол-сть теперішнім	40,95	58,95	897,5	-1,974	.030*
Задовол-сть майбутнім	34,26	59,06	808	-1,978	.003**
Соціальна задоволеність	33,84	54,77	906,5	-1,904	.036*
Задовол. здоров'ям	48,71	49,61	1004	-0,147	.883
Суб'єктивний позитив	31,95	56,85	894,5	-1,996	.019*
Суб'єктивний негатив	59,76	37,02	1007	-2,124	.001***

Примітка: рівень достовірності: * – p ≤0,05; ** – p ≤0,01; *** p ≤0,001.

Отримані результати демонструють, що рейтингові показники емпіричних референтів когнітивного компоненту Я-концепції досліджуваних відрізняються між собою. Статистично значущими (p ≤0,05, p≤0,01, p≤0,001) виявились відмінності між переважною більшістю діагностичних показників за винятком таких, як результат життя і задоволеність здоров'ям, які не будуть враховуватися в подальшому статистичному аналізі емпіричних даних. Водночас, найбільш виражені відмінності виявлено за шкалами процес життя (p≤0,01), локус контролю Я (p≤0,001) та задоволеність майбутнім (p≤0,01), показники за якими є суттєво вищими у «самостійних» здобувачів, а також за значно вищим показником суб'єктивного негативу (p≤0,001) у «безпорадних».

Отже, застосування критерію U–Манна-Уітні дало нам можливість конкретизувати ті основні когнітивні характеристики Я-концепції, за якими статистично значущо диференціюються виокремлені групи респондентів. Наступним етапом вивчення змісту когнітивних характеристик Я-концепції «безпорадної» та «самостійної» особистості став процес мінімізації кількості змінних та концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик.

Для цього завдання ми використали метод *факторного аналізу*, адже саме з його допомогою зменшується розмірність вихідного простору корелюючих між собою ознак та забезпечується більш економна їх репрезентація при мінімальних втратах вихідної інформації. Результатом факторного аналізу є перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних, що формують так звані фактори, які, водночас, інтерпретуються як передумови спільної мінливості масиву вихідних змінних. З його допомогою ми отримаємо факторну структуру когнітивних характеристик Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів.

Факторизація матриці психологічних шкал (змінних) у розрізі психологічних детермінант особистісної безпорадності, визначених за допомогою критерію U–Манна-Уітні, відбувалася за допомогою методу головних компонент (Principal Components) з наступним варімакс-обертанням (Varimax). Для визначення кількості факторів ми користувалися критерієм кам'янностого насипу Р. Кеттелла (scree-test), що потребує побудови графіка власних значень (scree plot) усіх діагностичних показників, що використовувались під час аналізу.

Під час застосування процедури факторного аналізу найбільш важливим й творчим процесом вважають завершальний етап роботи – інтерпретацію отриманих даних (факторів). Аналізуючи факторну матрицю, слід враховувати знаки факторних навантажень кожного складового компоненту фактору. Факторна матриця показує також, які змінні утворюють кожен фактор.

Виділений в результаті варімакс-обертання фактор становить сукупність тих змінних, котрі мають значущі навантаження. Відтак, фактор можна розглядати як певну штучну «одиницю» групування змінних на основі зв'язків , що існують між ними.

Правомірність застосування методу факторного налізу до вибірки також перевірялась за критерієм Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором та змінними, що входять в його структуру менше 0,5 не брались до уваги в аналізі та критерієм сферичності Барлетта ($p \leq 0{,}001$).

Правомірність застосування факторного аналізу до показників когнітивного компоненту Я-концепції у вибірці здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності також було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,697), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення $x^2=514{,}625$; df = 66; p = 0,000), що засвідчило доцільність та

можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Факторизація методом головних компонент з наступним варімакс-обертанням матриці психологічних шкал, що констатують когнітивний блок Я-концепції, дала змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну модель когнітивних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності (табл. 3.12)

Таблиця 3.12

Факторна модель когнітивних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності

Діагностичні шкали	Компонента			
	1	2	3	4
Процес життя	-.921			
Локус контроль Я	-.897			
Локус контролю життя	.860			
Задоволеність майбутнім	-.820			
Суб'єктивний позитив		-.956		
Мета в житті		-.823		
Соціальна задоволеність			-.709	
Задоволеність минулим			.704	
Суб'єктивний негатив			.651	
Задоволеність теперішнім				-.932

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, з чітко вираженими чотирма факторами, що описують майже 80 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	3,912	32,602	32,602
2	2,132	17,763	50,365
3	1,953	16,274	66,638
4	1,390	11,581	78,220

Згідно таблиці власних значень виокремлених факторів перший фактор пояснює 32,6 % дисперсії, другий – понад 17 %, третій – 16,3 % дисперсії, четвертий – 11,6 %.

Подальша робота передбачала змістовий аналіз виокремлених факторів для обґрунтування когнітивних характеристик Я-концепції «безпорадної» особистості. Отож, аналіз **першого фактору** факторної структури когнітивних ознак Я-концепції здобувачів з високим рівнем безпорадності демонструє таке його наповнення:

– процес життя (-.921) – категорія, що демонструє певну незадоволеність респондентами власним життям у просторі теперішнього часу, свідчить про недостатню смислову наповненість їх життєдіяльності;

– локус контроль Я (-.897) – цей критерій зі знаком «мінус» вказує на недостатню віру «безпорадних» у власні сили, труднощі у контролі подій власного життя;

– локус контролю життя (.860) є тим компонентом факторної структури когнітивних характеристик особистості з високим рівнем безпорадності, що детермінує віру у здатність контролювати власне життя, проте інші детермінанти безпорадності у структурі їх Я-концепції спричинюють екстерналізацію цього контролю;

– задоволеність майбутнім (-.820) у здобувачів з високим рівнем безпорадності зі знаком «-», що характеризує песимістичну спрямованість у майбутнє,

переважання негативних очікувань, що може свідчити про низьку осмисленість життя, або може обумовлюватися деструктивною спрямованістю мети або її спотворенням (розмитістю) у часовій перспективі.

Змістове узагальнення когнітивних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності, які увійшли до першого фактору, дають змогу конкретизувати його загальну назву як **«Екзистенційна аморфність»**.

До другого фактору увійшли такі показники, як:

– суб'єктивний позитив (-.856), який часто не властивий особам з високим рівнем безпорадності, що відображається у їх переважно негативній когнітивній оцінці подій та обставин власного життя;

– мета в житті (-.823) – як критерій зі знаком «мінус» засвідчує схильність «безпорадних» осіб жити або минулим, або майбутнім, що відповідно, ускладнює формулювання актуальної та значущої мети у теперішньому.

Змістовий аналіз компонентів підтверджує, що цей фактор можна узагальнити в назві **«Суб'єктивно-мотиваційний негативізм».**

Третій фактор визначається через такі когнітивні характеристики, як:

– соціальна задоволеність (-.709) (зі знаком «мінус») вказує на незадоволеність респондентами з високим рівнем безпорадності власною соціальною позицією, свідчить про труднощі в міжособистісних комунікаціях, у дотриманні суспільних норм;

– задоволеність минулим (.704) – критерій, що демонструє уявлення про власне минуле, як достатньо повне і цікаве.

– суб'єктивний негатив (.651) як спосіб оцінки оточуючої дійсності детермінує задовільне (або більшою мірою негативне) бачення себе та свого місця в мережі міжособистісних, виробничих або суспільних комунікацій.

Аналіз змістового наповнення визначених шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору **«Незадоволеність соціальним статусом».**

Четвертий фактор визначається через такий показник як задоволеність теперішнім (-.932), що детермінує його назву із врахуванням знаку «мінус» як **«Орієнтаційно-часова неузгодженість».** Наявність цього фактору у факторній структурі когнітивних характеристик Я-концепції «безпорадних» осіб свідчить про те, що їм не завжди вдається жити за принципом «тут і тепер».

Наступний етап дослідження був спрямований на деталізацію факторної структури когнітивних характеристик Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності. Правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,678), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення x^2=318,206; df = 45; p = 0,000), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Факторизація методом головних компонент з наступним варімакс-обертанням матриці психологічних шкал (змінних) дала змогу отримати чотирьохфакторну модель когнітивних характеристик Я-концепції здобувачів з низьким рівнем особистісної безпорадності (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Факторна модель когнітивних характеристик Я-концепції здобувачів з низьким рівнем особистісної безпорадності

Діагностичні шкали	Компонента			
	1	2	3	4
Задоволеність минулим	.927			
Задоволеність майбутнім	.908			
Мета в житті	.886			
Локус контролю Я	.882			
Суб'єктивний негатив		-.815		
Задоволеність теперішнім		.786		

Процес життя		.781		
Локус контролю життя			.796	
Суб'єктивний позитив			.689	
Соціальна задоволеність				.956

Варімакс-обертання матриці факторних навантажень дало змогу узагальнити чотири фактори, що описують майже 75 % дисперсії масиву емпіричних даних. Значущість виділених факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	3,382	33,818	33,818
2	1,659	16,595	50,412
3	1,379	13,794	64,206
4	1,055	10,550	74,757

Отож, змістовий аналіз отриманих даних засвідчив, що перший фактор (який пояснює 33,8 % дисперсії масиву даних) об'єднав такі складові, як :

– задоволеність минулим (.927) та задоволеність майбутнім (.908) є критеріями, що детермінують адекватну оцінку себе, власних досягнень та недоліків з врахуванням минулого досвіду та забезпечують ефективність планування власної життєвої активності в майбутньому;

– мета в житті (.886) у «самостійних» здобувачів переважно чітко сформульована, сенсоутворююча, актуальна та максимально наближена до реальності із врахуванням адекватної оцінки сильних та слабких сторін власної особистості;

– локус контролю Я (.882) у респондентів з низьким рівнем безпорадності детермінує їх здатність контролювати

власну життєдіяльність та ще раз засвідчує їх інтернальність.

Інтерпретація внутрішнього змісту фактору дає змогу узагальнити його назву як **«Мотиваційно-часовий позитивізм».**

Другий фактор (описує 16,6 % дисперсії масиву даних) узагальнено в назві **«Життя «тут і тепер»**, оскільки він містить такі критерії :

– суб'єктивний негатив (-.815) (зі знаком «мінус») вказує на здатність осіб з низьким рівнем безпорадності не зациклюватися на власних помилках та стимулювати себе позитивною оцінкою власної особистості;

– задоволеність теперішнім (.786) та процес життя (.781) – критерії, що демонструють бажання та готовність «самостійних» здобувачів жити за принципом «тут і тепер», позитивну оцінку перебігу власної життєдіяльності.

Третій фактор (описує 13,8 % дисперсії) визначається через такі складові:

– локус контролю життя (.796), що вказує на здатність осіб з низьким рівнем безпорадності контролювати власне життя, свідчить про їх віру у власні сили та адекватну оцінку;

– суб'єктивний позитив (.689) свідчить про схильність «самостійних» сприймати життя переважно у світлих тонах та позитивно оцінювати власну позицію у всіх сферах життя.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає змогу узагальнити назву третього фактору як **«Віра у власні сили».**

До четвертого фактору (описує 10,5 % дисперсії) увійшов один критерій, який і означив його однойменну назву **«Соціальна задоволеність»**, тобто достатньо високу раціональну оцінку власної позиції у мережі міжособистісних та суспільних взаємодій.

Підсумовуючи результати факторного аналізу емпіричних референтів когнітивного компоненту у

структурі Я-концепції було встановлено, що особам з *високим* рівнем безпорадності властиві такі ознаки, як екзистенційна аморфність, суб'єктивно-мотиваційний негативізм, незадоволеність соціальним статусом та орієнтаційно-часова неузгодженість. Водночас, «*самостійні*» респонденти демонструють більшу схильність до мотиваційно-часового позитивізму, життя «тут і тепер», віри у власні сили, задоволеності процесом власного життя у соціальному вимірі.

3.2. Структурно-функціональна організація характеристик емоційно-оцінного компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів

Характеристика та аналіз змістового наповнення емоційно-оцінного компоненту Я-концепції, що були описані у другому розділі монографії, стали передумовою математично-статистичної перевірки припущення про існування відмінностей між складовими емоційно-оцінного компоненту Я-концепції особистості в групах здобувачів з високим та низьким рівнями безпорадності. Для реалізації завдання було використано непараметричний U-критерій Манна-Уітні (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Результати обрахунку критерію U– Манна-Уітні для складових емоційно-оцінного компоненту Я-концепції осіб з високим / низьким рівнями безпорадності

Діагностичні показники	Група 1 (n=66)	Група 3 (n=31)	Статис-тика U Манна-Уітні	Z	P-рівень значи-мості
	Середній ранг				
Невротичність	188,82	93,79	3814,5	-7,146	.001***
Спонтанна агресивність	143,45	111,26	6102,5	-3,035	.000***
Депресивність	138,75	114,16	5715,4	-3,715	.000***
Дратівливість	123,37	126,58	7820,5	-0,235	.819
Комунікабельність	104,67	148,59	5257,5	-4,871	.000***

Таблиця 3.16 (продовження)

Діагностичні показники	Група 1 (n=66)	Група 3 (n=31)	Статис-тика U Манна-Уітні	Z	P-рівень значи-мості
	Середній ранг				
Врівноваженість	108,37	106,52	7949	-0,187	.834
Реактивна агресивність	144,78	108,80	5771	-3,957	.000***
Сором'язливість	126,13	98,98	6971	-4,316	.002**
Відкритість	87,34	126,57	7939	-4,197	.044*
Екстернальність-інтерн-сть	126,55	128,52	7927,0	-0,218	.827
Емоційна лабільність	121,82	105,03	5085,5	-5,198	.000**
Маскулінність-фемінність	128,67	104,59	5257,5	-3,871	.007**
Самовпевненість	51,25	54,84	1139,5	-0,601	.548
Самокерівництво	52,52	102,45	1222,5	-3,010	.002**
Дзеркальне Я	43,49	69,18	1019,5	-3,427	.044*
Самоцінність	53,12	75,31	1181,5	-4,300	.001**
Самоприйняття	51,08	71,16	1128	-4,683	.004**
Самоприв'язаність	51,35	84,66	1146	-3,545	.006**
Внутрішня конфліктність	57,05	87,15	1057,5	-3,195	.032*
Самозвинувачення	51,66	54,08	1167	-0,399	.690

Примітка: рівень достовірності: * – p ≤0,05; ** – p ≤0,01; *** p ≤0,001.

Отож, отримані результати свідчать, що рейтингові показники діагностичних критеріїв відрізняються між собою, що демонструє диференціацію емоційно-оцінних характеристик Я-концепції у респондентів певного рівня безпорадності. Статистично значущими (p ≤0,05, p≤0,01, p≤0,001) виявились відмінності між переважною більшістю діагностичних критеріїв за винятком таких як: роздратованість, врівноваженість, екстернальність/ інтернальність, самовпевненість та самозвинувачення. Перераховані шкали не будуть враховуватися у подальшому статистичному аналіз емпіричних даних. Найсуттєвіші відмінності (p≤0,001) виявлено за шкалами невротичності, спонтанної агресивності й депресивності, які значно переважають у «безпорадних» осіб, та комунікабельністю як домінуючою ознакою «самостійних» здобувачів.

Застосування критерію U–Манна-Уітні дало нам можливість конкретизувати ті основні емоційно-оцінні характеристики Я-концепції, за якими статистично-значущо диференціюються виділені групи респондентів. Наступним кроком став процес мінімізації кількості змінних та концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик, для чого було застосовано процедуру факторного аналізу.

Правомірність застосування факторного аналізу до показників емоційно-оцінного компоненту Я-концепції у вибірці здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій KMO = 0,620), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення x^2=354,449; df = 120; p = 0,000), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Таким чином, факторизація методом головних компонент (Principal Components) з наступним варімакс-обертанням (Varimax) матриці психологічних шкал (змінних), констатованих за допомогою методик, що застосовувалися в емпіричному експерименті, дала змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну модель емоційно-оцінних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Факторна структура емоційно-оцінних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем безпорадності

Діагностичний показник	**Компонента**					
	1	2	3	4	5	6
Емоційна лабільність	-.877					
Депресивність	.809					
Невротичність	.762					
Сором’язливість	.728					
Комунікабельність	-.551					
Спонтанна агресивність	.528					

Самокерівництво		-.850				
Дзеркальне Я		.584				
Реактивна агресивність			.881			
Маскулінність/фемінність			.773			
Самоцінність				-.802		
Відкритість (самовідношн.)					-.848	
Самоприв'язаність					.569	
Внутрішня конфліктність						.791
Самоприйняття						.558

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, з чітко вираженими шістьма факторами, що описують 70 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.18).

Таблиця 3.18

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	3,498	21,863	21,863
2	1,864	11,650	33,513
3	1,732	10,826	44,339
4	1,504	9,400	53,739
5	1,476	9,225	62,964
6	1,265	7,908	70,872

Перший фактор пояснює 21,9 % дисперсії, другий – приблизно 12 %, третій – 10,8 % дисперсії, четвертий – 9,4 % дисперсії, п'ятий – близько 9,2 % дисперсії, шостий – майже 8 % загальної дисперсії емпіричного масиву даних.

Як видно з таблиці 3.17 **перший фактор** містить шість складових:

– емоційна лабільність (-.877), критерій, що вказує на схильність до нестабільних емоційних станів осіб з високим

рівнем безпорадності. Часта зміна настрою та дратівливість може детермінувати ускладнений самоконтроль та деструктивність оцінки власних здібностей та можливостей;

– депресивність (.809) осіб з високим рівнем безпорадності, зазвичай, візуалізується через психічну напруженість та швидку втому під час діяльності. Як наслідок, може виникати відчуття власного безсилля та виснаження, що ще більше поглиблює безпорадність;

– невротичність (.762) є тим компонентом Я-концепції особистості з високим рівнем безпорадності, що детермінує підвищену тривожність та збудливість, необ'єктивність оцінки як самої себе, так і інших людей;

– сором'язливість (.728) як риса характеру відображається у стресовому реагуванні на звичайні життєві ситуації, що детермінує невпевненість у власних силах та комунікативні труднощі;

– комунікабельність (-.551) зі знаком «мінус» свідчить про відсутність або слабко виражену потребу в спілкуванні респондентів, що, зрозуміло, не сприяє формуванню відчуття власної значущості;

– спонтанна агресивність (.528) у діяльності та спілкуванні осіб з високим рівнем безпорадності детермінується низьким рівнем соціальної конформності, імпульсивністю, у них багаторазово виникають проблеми однакового характеру, адже вони не завжди користаються негативним досвідом попередніх помилок.

Таким чином, змістове узагальнення емоційно-оцінних психологічних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності, які увійшли до першого фактору, дають змогу конкретизувати його загальну назву як **«Емоційний дисонанс».**

До другого фактору з найбільшою факторною вагою увійшли показники:

– самокерівництво (-.850) як критерій самоставлення зі знаком «мінус» детермінує переживання пригніченості Я

зовнішніми умовами, відсутність тенденції шукати причини та наслідки дій і вчинків;

– дзеркальне Я (.584) є тим компонентом самоставлення, який детермінує в здобувачів з високим рівнем безпорадності відсутність очікувань щодо позитивного ставлення до себе з боку інших.

Змістовий аналіз компонентів підтверджує, що цей фактор ми можемо назвати «**Деструктивний самоконтроль**».

До третього фактору увійшли такі показники, як:

– реактивна агресивність (.881) як особистісна характеристика осіб з високим рівнем безпорадності найчастіше детермінує недостатню ідентифікацію себе з соціальними нормами;

– маскулінність/фемінність (.773) як діагностичний критерій визначає схильність до «жіночого» або «чоловічого» типу діяльності. Зокрема, у респондентів з високим рівнем безпорадності переважають низькі оцінки за вказаною шкалою, що свідчить про певну тривожність, м'якість, поступливість у діях тощо.

У такому випадку психологічні показники, які сформували змістове ядро цього фактору, демонструють специфіку оцінки соціальної комунікації респондентів, тому логічно буде маркувати його як фактор «**Реактивна агресивність**».

Четвертий фактор визначається через такий показник як самоцінність (-.802), що детермінує його аналогічну змісту назву **«Низька самоцінність».** Наявність цього фактору у факторній структурі безпорадності свідчить про схильність до сумнівів у цінності власної індивідуальності, відстороненість, втрату інтересу до власного «Я» тощо.

П'ятий фактор сформували такі характеристики:

– відкритість, за тестом самоставлення, (-.848). Цей діагностичний критерій зі знаком «мінус» свідчить про захисне ставлення щодо себе, недостатньо сформовану внутрішню чесність в осіб з високим рівнем безпорадності;

– самоприв'язаність (.569) як компонент структури особистості з високим рівнем безпорадності дає нам змогу підтвердити їх небажання змінювати себе, ригідність їх Я-концепції тощо.

Аналіз змістового наповнення визначених шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору «**Ригідність Я-образу**».

Останній, шостий фактор, отримав назву **«Інертність саморозвитку».** Найсильніший зв'язок він має із такими показниками:

– внутрішня конфліктність (.791) як особистісна характеристика осіб з високим рівнем безпорадності свідчить про схильність їх до надмірного самоаналізу, рефлексії власних якостей на фоні негативного ставлення до себе та результатів власної діяльності;

– самоприйняття (.558) – критерій, що вказує на глибинну тенденцію осіб з високим рівнем безпорадності приймати себе таким, яким я є, інертність у процесі власного саморозвитку тощо.

Наступним етапом дослідження став аналіз факторної структури емоційно-оцінних характеристик Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності. Отож, правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників у вибірці респондентів з низьким рівнем безпорадності було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,577), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення x^2=169,1722; df = 120; p = 0,002), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Факторизація методом головних компонент з наступним варімакс-обертанням матриці психологічних шкал (змінних) дала змогу отримати шестифакторну модель емоційно-оцінних характеристик Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Факторна структура емоційно-оцінних характеристик Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності

Діагностичний показник	Компонента					
	1	2	3	4	5	6
Спонтанна агресивність	-.862					
Депресивність	-.819					
Емоційна лабільність	.674					
Реактивна агресивність	-.672					
Відкритість	.557					
Комунікабельність		.794				
Маскулінність/фемінність		.760				
Сором'язливість		-.638				
Відкритість (самовідн.)			.815			
Дзеркальне Я			.697			
Самоприйняття				-.919		
Самоцінність				.577		
Самокерівництво					.860	
Самоприв'язаність					-.617	
Невротичність						-.758
Внутрішня конфліктність						-.676

Нагадаємо, що для коректного аналізу отриманих даних важливим є накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає наскільки повно вдалося описати сукупність емпіричних даних за їх допомогою. Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень містить шість факторів, що описують 73,5 % дисперсії масиву емпіричних даних. Значущість виділених факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	2,798	17,490	17,490
2	2,444	15,274	32,763
3	1,832	11,452	44,215
4	1,697	10,606	54,821
5	1,692	10,573	65,394
6	1,296	8,100	73,494

Як видно з таблиці, перший фактор пояснює 17,5 % дисперсії, другий – 15,3 %, третій – 11,5 % дисперсії, четвертий – 10,6 % дисперсії, п'ятий – близько 10,6 % дисперсії, шостий – 8,1 %.

Перший фактор об'єднав такі складові, як :

– спонтанна агресивність (-.862) та реактивна агресивність (-.672) – діагностичні критерії, що свідчать про схильність осіб з низьким рівнем безпорадності до ідентифікації з соціальними вимогами, стриманість та обережність у спілкуванні та діяльності;

– депресивність (-.819) як особистісна характеристика не властива «самостійним», що водночас, детермінує їх життєрадісність, енергійність, підприємливість;

– емоційна лабільність (.674) у структурі Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності демонструє стабільність їх емоційних станів, вміння «тримати себе в руках»;

– відкритість (.557) є тим компонентом самоставлення, що свідчить про довірливі взаємовідносини з оточуючим світом одночасно з високим рівнем самокритичності.

Аналіз змістового наповнення визначених шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору «**Соціальна адекватність**».

Другий фактор емоційно-оцінних характеристик Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності містить такі критерії:

– комунікабельність (.794) як характеристика осіб з низьким рівнем безпорадності, детермінує природність та невимушеність їх поведінки, готовність до співробітництва, уважність до інших людей;

– маскулінність/фемінність(.760). Цей показник демонструє такі стильові характеристики діяльності «самостійних» здобувачів, як сміливість, схильність до ризику, прагнення до самоствердження, рішучість тощо;

– сором'язливість (-.638) як компонент структури особистості зі знаком «-» свідчить про сміливість та рішучість поведінки осіб з низьким рівнем безпорадності, збереження самовладання в критичних ситуація тощо.

Змістовий аналіз компонентів підтверджує, що другий фактор можна назвати «**Оптимальна організація діяльності**».

Третій фактор визначається через такі діагностичні шкали:

– відкритість (тест самоставлення) (.815), яка демонструє схильність до внутрішньої чесності та самокритичності осіб з низьким рівнем безпорадності;

– дзеркальне Я (.697) у «самостійних» детермінує уявлення, що їх особистість, характер, ідеали здатні викликати повагу та розуміння з боку інших людей.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору «**Пластичність Я-образу**».

Четвертий фактор визначають такі особливості осіб з низьким рівнем безпорадності:

– самоприйняття (-.919), як діагностичний критерій зі знаком «мінус», демонструє деяку схильність «самостійних» до самокритики, самообвинувачення, неприйняття певних своїх рис, що, водночас, детермінує їх активність у процесі саморозвитку та самоорганізації;

– самоцінність (.577), одна із ознак сприйняття власного Я, свідчить про багатство внутрішнього світу, сформовані та стійкі критерії моральності та духовності тощо.

Інтерпретація внутрішнього змісту четвертого фактору дає змогу узагальнити його назву як « **Об'єктивне самоставлення».**

До п'ятого фактору увійшли такі показники:

– самокерівництво (.860), як компонент Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності свідчить про їх внутрішній локус контролю, виражене переживання власного Я як внутрішнього організуючого стимулу до діяльності;

– самоприв'язаність (-.617) є тією ознакою Я-концепції «самостійних» респондентів, що свідчить про їх бажання змінювати себе та вдосконалюватися.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору «**Внутрішній контроль**».

Останній, шостий фактор, зміст якого узагальнюється в назві **«Внутрішньо-емоційна стабільність»**, формується такими характеристиками:

– невротичність (-.758) (зі знаком «мінус»), як характерологічна ознака осіб з низьким рівнем безпорадності, свідчить про їх спокій, емоційну зрілість, здатність об'єктивно сприймати себе та інших, високу вимогливість до себе тощо;

– внутрішня конфліктність (-.676) – цей критерій зі знаком «мінус» свідчить про відсутність внутрішніх неузгоджень з самим собою, задоволення собою та результатами власної діяльності.

Отже, за результатами факторного аналізу емпіричних референтів **емоційно-оцінного компоненту Я-концепції** особистості було встановлено, що особам з ***високим*** рівнем безпорадності властиві такі психологічні якості, як емоційний дисонанс, деяка деструктивність самоконтролю,

реактивна агресивність, низька самоцінність, ригідність Я-образу та інертність процесів та механізмів саморозвитку. Водночас, особи з ***низьким*** рівнем безпорадності демонструють такі якості, як: соціальна адекватність, використання оптимальних методів та засобів організації діяльності, пластичність Я-образу, об'єктивне самоставлення, внутрішній контроль та емоційна стабільність.

3.3. Структурно-функціональна організація характеристик поведінкового компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів

Аналіз структурно-функціональної організації показників локусу контролю і копінг-стратегій як емпіричних референтів поведінково-регулятивного компоненту Я-концепції особистості передбачав застосування непараметричного U-критерію Манна-Уітні для виявлення відмінностей за характеристиками поведінково-регулятивного компоненту Я-концепції «безпорадних» та «самостійних» здобувачів освіти (табл. 3.21).

Таблиця 3.21

Результати обрахунку критерію U– Манна-Уітні для складових поведінково-регулятивного компоненту Я-концепції здобувачів з високим/низьким рівнями безпорадності

Діагностичні показники	Група 1 (n=66)	Група 3 (n=31)	Статистика U Манна-Уітні	Z	P-рівень значимості
	Середній ранг				
Інтернальність в галузі досягнень	43,720	67,390	695,500	-2,793	.005**
Інтернальність в області невдач	42,462	70,790	657,500	-2,878	.004**

Інтернальність в області сімейних	41,811	60,048	680,500	-2,699	.007**
Інтернальність в області виробничих	44,576	59,419	731,000	-2,327	.020*
Інтернальність в області міжособ.	42,811	60,048	680,500	-2,714	.007**
Інтернальність в області здоров'я	46,667	53,968	869,000	-1,225	.220
Асертивні дії	42,121	57,742	945,000	-1,876	.050*
Вступ у соц. контакт	44,348	61,210	968,000	-1,206	.022*
Пошук соц. підтримки	48,121	50,871	965,000	-0,452	.651
Обережні дії	46,356	51,629	1048,500	-0,375	.169
Імпульсивні дії	59,032	45,227	774,000	-1,934	.050*
Уникнення	61,356	48,242	799,500	-1,783	.050*
Непрямі дії	49,235	48,500	1007,500	-0,121	.904
Асоціальні дії	57,403	43,402	917,500	-2,819	.003**
Агресивні дії	69,311	47,339	802,500	-1,659	.004**

Примітка: рівень достовірності: * – p ≤0,05; ** – p ≤0,01; *** p ≤0,001.

Проведений аналіз дає змогу констатувати статистично значущі відмінності (від p ≤0,05 до p ≤0,001) між переважною більшістю діагностичних шкал, які описують поведінкові характеристики Я-концепції осіб з різними рівнями безпорадності. Не виявлено статистично значущих відмінностей між такими шкалами, як : інтернальність в області здоров'я, обережні дії, непрямі дії. Найбільш значущі відмінності виявлено за рівнем інтернальності, який характеризує «самостійних» здобувачів вищої освіти, а також асоціальними та агресивними діями, які притаманні особам з високим рівнем безпорадності. Отож, отримані результати підтверджують припущення щодо існування достовірних відмінностей у поведінкових реакціях на стресові та складні обставини осіб з різним рівнем безпорадності.

Подальша обробка емпіричних даних передбачала застосування факторного аналізу для концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик. Правомірність застосування факторного аналізу до поведінково-регулятивних характеристик вибірки здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО = 0,631), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення x^2=177,386; df = 66; p = 0,000), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Таким чином, факторизація даних дала змогу отримати факторну модель поведінково-регулятивних характеристик Я-концепції здобувачів із високим рівнем особистісної безпорадності (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Факторна структура поведінково-регулятивних характеристик Я-концепції здобувачів із високим рівнем безпорадності

Діагностичний показник	**Компонента**				
	1	2	3	4	5
Вступ у соціальний контакт	-.871				
Асертивні дії	-.847				
Інтернальність в області сімейних відносин		-.798			
Уникнення		.688			
Інтернальність в галузі досягнень		-.658			
Інтернальність в області міжособистісних відносин			-.831		
Інтернальність в обл. невдач			.793		
Асоціальні дії				.829	
Імпульсивні дії				.656	
Інтернальність в області виробничих відносин					-.823
Агресивні дії					.720

Отож, матриця факторних навантажень містить п'ять факторів, що описують майже 70 % дисперсії масиву емпіричних даних. Значущість виділених факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.23).

Таблиця 3.23

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	1,814	15,118	15,118
2	1,798	14,986	30,104
3	1,742	14,516	44,620
4	1,466	12,220	56,840
5	1,382	11,520	68,360

Як видно з таблиці, перший фактор пояснює 15 % дисперсії, другий – майже 15 %, третій – 14,5 % дисперсії, четвертий – 12,2 % дисперсії, п'ятий – 11,5 %.

Перший фактор об'єднав такі діагностичні критерії:

– вступ у соціальний контакт (-.871), як копінг-стратегія зі знаком мінус, демонструє нам специфіку долаючої поведінки «безпорадних» осіб, яка проявляється в уникненні соціальних контактів під час стресових ситуацій, що детермінує відсутність спільних зусиль для ефективної діяльності;

– асертивні дії (-.847) – цей критерій зі знаком «мінус» свідчить про те, що здобувачам з високим рівнем безпорадності складно впевнено діяти та відстоювати свої інтереси у стресових або складних обставинах, вони не здатні заявити про себе та власні цілі.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає змогу узагальнити їх у назві фактору «**Соціально-комунікативна пасивність**».

До другого фактору увійшли такі критерії:

– інтернальність в області сімейних відносин (-.798) – показник, який свідчить про схильність осіб з високим рівнем безпорадності до обвинувачення своїх рідних у проблемах, які виникають у сім'ї;

– уникнення (.688) є тим різновидом пасивної копінг-стратегії, яка детермінує «втечу» від рішучих дій, прагнення віддалитися від критичної ситуації тощо;

– інтернальність в галузі досягнень (-.658) – критерій, що демонструє нам схильність осіб з високим рівнем безпорадності до приписування власних успіхів, досягнень зовнішнім обставинам, діям сторонніх, випадкових людей.

Таким чином, змістове узагальнення поведінкових характеристик Я-концепції осіб з високим рівнем особистісної безпорадності, які увійшли до другого фактору, дають нам змогу конкретизувати його у назві **«Уникнення відповідальності».**

Третій фактор сформували такі характеристики:

– інтернальність в області міжособистісних відносин (-.831) свідчить про те, що особи з високим рівнем безпорадності фактично не контролюють процеси побудови взаємовідносин з оточуючими, не вважають себе відповідальними за результати міжперсональної взаємодії;

– інтернальність в області невдач (.793) – критерій, що свідчить про схильність осіб з високим рівнем безпорадності звинувачувати себе у негативних подіях і стражданнях, а також очікувати і прогнозувати неприємні ситуації.

Змістовий аналіз компонентів підтверджує, що цей фактор ми можемо назвати «**Проектування невдач**».

До четвертого фактору з найбільшою факторною вагою увійшли:

– асоціальні дії (.829), які є типовою асоціальною копінг-стратегією, що характеризується здатністю вийти за соціальні рамки допустимої поведінки задля досягнення власних цілей. Проте, варто зауважити, що в осіб з високим

рівнем безпорадності така поведінка часто виникає у стані неконтрольованого емоційного збудження тощо;

– імпульсивні дії (.656) у поведінці «безпорадних» виникають, найчастіше, під впливом зовнішніх обставин, без попереднього планування власних дій.

Психологічні показники, які сформували змістове ядро цього фактору, демонструють специфіку поведінкових характеристик респондентів, тому логічно буде маркувати його як **«Асоціальна імпульсивність»**.

П'ятий фактор визначається через показники:

– інтернальність в області виробничих відносин (-.823) свідчить про схильність осіб з високим рівнем безпорадності до знецінення ними ж власних дій у структурі загальної виробничої діяльності, перекладання відповідальності за неї на керівників, колег по роботі тощо;

– агресивні дії (.720) – це різновид асоціальних дій «безпорадних» осіб, які виникають у конфліктних ситуаціях та детермінують гнів, дратівливість та агресивність щодо інших людей.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору **«Поведінковий негативізм»**.

Наступним етапом дослідження став пошук факторної структури поведінково-регулятивних характеристик Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності. Правомірність застосування факторного аналізу емпіричних даних з вибірки респондентів з низьким рівнем особистісної безпорадності було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (KMO = 0,607), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення x^2=160,524; df = 66; p = 0,000), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Таким чином, факторизація даних дала змогу отримати чотирьох факторну модель поведінково-регулятивних

характеристик Я-концепції здобувачів з низьким рівнем особистісної безпорадності (див. табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Факторна структура поведінково-регулятивних характеристик Я-концепції здобувачів з низьким рівнем безпорадності

Діагностичний показник	Компонента			
	1	2	3	4
Інтернальність в галузі досягнень	.904			
Інтернальність в обл. сімейних відносин	.902			
Інтернальність в області невдач	.833			
Інтернальність в обл. міжособ. відносин	.751			
Інтернальність в обл. виробн. відносин	.531			
Асертивні дії		.870		
Вступ у соціальний контакт		.733		
Асоціальні дії			-.771	
Уникнення			-.711	
Агресивні дії				-.874
Пошук соціальної підтримки				.739

Отож, матриця факторних навантажень містить чотири фактори, що описують майже 68 % дисперсії масиву емпіричних даних. Значущість виділених факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	3,465	28,873	28,873
2	1,595	13,291	42,163
3	1,594	13,286	55,450

4	1,488	12,399	67,848

Як видно з таблиці, перший фактор пояснює майже 29 % дисперсії, другий – 13,3 %, третій – 13,3 % дисперсії, четвертий – 12,4 % дисперсії.

До першого фактору з найбільшою факторною вагою увійшли критерії, що стосуються рівня суб'єктивного контролю респондентів: інтернальність в галузі досягнень (.904), інтернальність в області сімейних відносин (.902), інтернальність в області невдач (.833), інтернальність в області міжособистісних відносин (.751), інтернальність в області виробничих відносин (.531). Вказані діагностичні критерії свідчать, що здобувачі з низьким рівнем безпорадності володіють високим рівнем суб'єктивного контролю у вказаних сферах та вважають себе відповідальними процес та результат власної діяльності.

Змістовий аналіз компонентів фактору дозволяє назвати його як «**Інтернальний локус контролю**».

Другий фактор об'єднав такі діагностичні критерії:

– асертивні дії (.870) є конструктивною копінг-стратегією, яка виявляється у готовності відстоювати власні інтереси, відкрито заявляти про власні наміри, враховуючи при цьому інтереси оточуючих;

– вступ у соціальний контакт (.733), як поведінкова характеристика «самостійних» здобувачів демонструє їх здатність до взаємодії у стресових, конфліктних ситуаціях для їх максимально ефективного вирішення.

Отож, змістовий аналіз компонентів другого фактору дозволяє узагальнити його назву як **«Ефективна соціальна взаємодія».**

До третього фактору увійшли такі показники:

– асоціальні дії (-.771) – критерій зі знаком «мінус», що свідчить про дотримання респондентами з низьким рівнем безпорадності загальноприйнятих у суспільстві правил поведінки та взаємодії, врахування інтересів усіх

учасників конфліктної, суперечливої ситуації під час її вирішення;

– уникнення (-.711) як особистісно-поведінкова характеристика осіб з низьким рівнем безпорадності свідчить про їх готовність вирішувати проблеми, що виникли, не уникаючи при цьому відповідальності та наслідків власних рішень.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає змогу узагальнити їх у назві фактору «**Готовність до відповідальності**».

Четвертий фактор, зміст якого узагальнено у назві **«Просоціальна поведінка»** визначається через такі діагностичні критерії:

– агресивні дії (-.874): до вказаної копінг-стратегії рідко звертаються особи з низьким рівнем безпорадності, адже вони зорієнтовані на пошук альтернативних рішень і менш схильні до тривожності, гніву та інших негативних емоцій, які здатні детермінувати агресивні дії;

– пошук соціальної підтримки (.739) – поведінкова характеристика «самостійних» осіб, що виявляється у бажанні поділитися власними переживаннями та враженнями з іншими людьми задля отримання зворотнього зв'язку (співпереживання, розуміння тощо).

Отож, за результатами факторного аналізу складових компонентів **поведінково-регулятивних характеристик Я-концепції** особистості, було встановлено, що респонденти з *високим* рівнем безпорадності у своїй поведінці схильні до соціально-комунікативної пасивності, уникнення відповідальності, проектування невдач, асоціальної імпульсивності та поведінкового негативізму.

Водночас, поведінка здобувачів з *низьким* рівнем безпорадності характеризується інтернальним локусом контролю, ефективністю соціальної взаємодії, готовністю до відповідальності, просоціальною поведінкою.

Для виявлення особливостей структурно-функціональної організації показників поведінково-

результативного компоненту Я-концепції було застосовано непараметричний критерій Н–Краскела-Уоллеса, завдяки чому було визначено, за якими шкалами самоактуалізаційного тесту статистично значущо відрізняються групи респондентів з різними рівнями зрілості Я-концепції. Отримані результати подано у табл. 3.26.

Таблиця 3.26

Результати обрахунку критерію Н– Краскела-Уоллеса за методикою САТ для груп здобувачів, диференційованих за рівнем зрілості Я-концепції ([a,b])

Діагностична шкала	Хи- квадрат	ст.св.	Асимпт. знч.
Шкала компетентності в часі	7,741	3	.028**
Шкала підтримки	6,858	3	.109*
Шкала ціннісних орієнтацій	7,300	3	.061*
Шкала гнучкості поведінки	12,583	3	.003***
Шкала сенситивності до себе	13,596	3	.008***
Шкала спонтанності	13,679	3	.008***
Шкала самоповаги	7,927	3	.052**
Шкала самоприйняття	10,079	3	.021**
Шкала уявл. про природу людини	1,136	3	.768
Шкала синергії	9,988	3	.039**
Шкала прийняття агресії	1,694	3	.638
Шкала контактності	10,172	3	.016**
Шкала пізнавальних потреб	15,610	3	.007***
Шкала креативності	0,165	3	.983

Примітка: – a. критерій Краскела-Уоллеса; b. Группирующая переменная: рівень особистісної зрілості; – рівень достовірності: * – p ≤0,10; ** – p ≤0,05; *** – p ≤0,001.

Отже, застосування критерію Н–Краскела-Уоллеса дало змогу конкретизувати ті основні компоненти самоактуалізації особистості, за якими статистично значущо відрізняються особи з різними рівнями особистісної зрілості. Відмінності відсутні лише за шкалами: уявлення про природу людини, прийняття агресії та креативність.

Наступним кроком дослідження особливостей самоактуалізаційних тенденцій як основи зрілості Я-концепції стала процедура факторизації (методом головних компонентів з варімакс-обертанням та нормалізацією Кайзера) масиву даних за усіма шкалами, що діагностували відмінності в самоактуалізації студентської молоді. Результатом факторного аналізу стало визначення шести основних факторів, які описують понад 80 % дисперсії усього масиву даних (табл. 3.27).

Таблиця 3.27

Факторна структура самоактуалізаційних тенденцій студентської молоді

Діагностичні шкали	Компонента					
	1	2	3	4	5	6
Шкала гнучкості поведінки	.827					
Шкала самоприйняття	.733					
Шкала підтримки	.634					
Шкала ціннісних орієнтацій		.832				
Шкала самоповаги		.822				
Шкала пізнавальних потреб			.845			
Шкала компетентності в часі			.571			
Шкала сенситивності до себе				.840		
Шкала синергії					.924	
Шкала контактності						.956

Для виявлення відмінностей у рівнях вираження виокремлених факторів у респондентів з різним рівнем зрілості Я-концепції було використано факторні оцінки за усіма шкалами з подальшим їх z-перетворенням. На підставі отриманих z-балів, які знаходяться в діапазоні від -3 Sig. до +3 Sig., ми можемо, фактично, визначити рівні вираження факторів в усіх групах, беручи до уваги той факт, що показники в діапазоні від –3 до –1 відповідають низькому рівню, показники від –1 до +1 відповідають середньому рівню, а показники від +1 до +3 відповідають високому рівню вираження фактору. Результати порівняння

відсоткових тенденцій розподілу низького та високого рівнів вираження фактору (як найбільш інформативних для реалізації мети дослідження) серед представників усіх чотирьох груп подано у табл. 3.28 – 3.33.

Таблиця 3.28

Показники фактору «Відповідальне самоприйняття поведінки» у здобувачів з різним рівнем зрілості Я-концепції

Приналежність до групи	*Фактор 1 «Відповідальне самоприйняття поведінки»*	
	низький	високий
Дуже високий рівень	8,33	18,23
Високий рівень	16,66	22,22
Задовільний рівень	13,79	17,24
Незадовільний рівень	20	8,33

Згідно отриманих результатів можна стверджувати, що високий рівень розвитку вказаного фактору властивий здобувачам освіти з високим рівнем зрілості Я-концепції, а найнижчий рівень фактору – респондентам з незадовільним рівнем зрілості. Тобто, такі самоактуалізаційні характеристики особистості як гнучкість поведінки, самоприйняття, опора на себе здійснюють визначальний вплив на поведінку осіб зі зрілою Я-концепцією.

Таблиця 3.29

Показники фактору «Ціннісні орієнтації» у здобувачів з різним рівнем зрілості Я-концепції

Приналежність до групи	*Фактор 2 «Ціннісні орієнтації»*	
	низький	високий
Дуже високий рівень	14,11	22,94
Високий рівень	25,00	16,67
Задовільний рівень	24,13	20,68
Незадовільний рівень	27,77	5,55

Як видно з таблиці, високий рівень сформованості ціннісних орієнтацій притаманний особам з дуже високим рівнем розвитку Я-концепції, а низький рівень прояву вказаного фактору характеризує респондентів з незадовільним рівнем особистісної зрілості. Саме тому

можна припустити, що деструктивність або непостійність ціннісних орієнтацій детермінує проблеми у формуванні самоповаги, яка водночас має істотне значення для творення і збереження зрілої Я-концепції.

Таблиця 3.30

Показники фактору «Організація саморозвитку» у здобувачів з різним рівнем зрілості Я-концепції

Приналежність до групи	*Фактор 3 «Організація саморозвитку»*	
	низький	високий
Дуже високий рівень	8,33 %	25,00 %
Високий рівень	22,22 %	22,22 %
Задовільний рівень	27,58 %	6,89 %
Незадовільний рівень	12,94 %	17,64 %

Як бачимо, високий рівень організації саморозвитку найбільш властивий респондентам з дуже високим рівнем зрілості Я-концепції. Водночас, проблеми з організацією саморозвитку власної особистості демонструють особи із задовільним рівнем зрілості ставлення до власного «Я», що дає нам підстави стверджувати про важливість саморозвитку в процесі досягнення максимального рівня зрілості Я-концепції.

Таблиця 3.31

Показники фактору «Сенситивність до себе» у здобувачів з різним рівнем зрілості Я-концепції

Приналежність до групи	*Фактор 4 «Сенситивність до себе»*	
	низький	високий
Дуже високий рівень	25	8,33
Високий рівень	11,11	16,66
Задовільний рівень	27,24	14,13
Незадовільний рівень	15,88	14,11

Отримані дані демонструють таку самоактуалізаційну тенденцію осіб з високим рівнем зрілості Я-концепції як сенситивність до себе, здатність до точного і глибокого аналізу власних відчуттів та переживань. Низькі значення фактору відповідають задовільному рівню особистісної зрілості. Отримані дані засвідчують необхідність та важливість психологічної підтримки осіб із низьким рівнем

зрілості Я-концепції щодо розвитку внутрішньої сенситивності та формування умінь конструктивно інтерпретувати власні переживання.

Таблиця 3.32

Показники фактору «Синергія» у здобувачів з різним рівнем зрілості Я-концепції

Приналежність до групи	*Фактор 5 «Синергія»*	
	низький	високий
Дуже високий рівень	16,67	50,00
Високий рівень	18,82	22,22
Задовільний рівень	10,34	17,24
Незадовільний рівень	27,77	15,88

Згідно отриманих результатів можемо стверджувати, що здатність до цілісного сприйняття світу і людей, вміння знаходити закономірні зв'язки у всіх явищах життя, осмислено пов'язувати суперечливі життєві явища та відчуття синергії найбільш притаманне особам з дуже високим рівнем зрілості Я-концепції, у той час як низькі показники цього фактору характеризують осіб з незадовільним рівнем особистісної зрілості. Отже, внутрішня синергія й цілісне сприйняття навколишнього оточення необхідні для формування та розвитку особистісної зрілості у ставленні до себе.

Таблиця 3.33

Показники фактору «Контактність» у здобувачів з різним рівнем зрілості Я-концепції

Приналежність до групи	*Фактор 6 «Контактність»*	
	низький	високий
Дуже високий рівень	0	11,76
Високий рівень	16,67	33,33
Задовільний рівень	27,58	10,34
Незадовільний рівень	15,88	0,00

Згідно отриманих результатів можна стверджувати, що до тісних контактів з оточуючими найбільш схильні особи з високим рівнем зрілості Я-концепції. Водночас, низькі показники контактності найбільше характеризують

респондентів із задовільним рівнем особистісної зрілості. Це може детермінуватися необхідністю та важливістю взаємодії особистості з оточуючим світом для формування конструктивного ставлення до власного цілісного «Я».

Подальша реалізація мети дослідження передбачала математично-статистичний аналіз та узагальнення отриманого масиву даних щодо особливостей особистісної зрілості та самореалізації здобувачів з різними рівнями безпорадності. Зокрема, застосування непараметричного U-критерію Манна-Уітні дало змогу отримати такі результати (табл. 3.34).

Таблиця 3.34

Результати обрахунку критерію U– Манна-Уітні для характеристик особистісної зрілості та самореалізації здобувачів з високим/ низьким рівнями безпорадності

Діагностичні показники	Група 1 (n=66)	Група 3 (n=31)	Статистика U Манна-Уітні	Z	Р-рівень значимості
	Середній ранг				
Мотивація досягнення	47,08	59,84	1018	-2,039	.009**
Я-концепція (ставл. до вл. Я)	43,82	54,00	837	-1,373	.049*
Почуття громад. обов'язку	48,58	49,90	995	-1,917	.028*
Життєва установка	50,17	46,50	945,5	-0,601	.548
Близькість з іншими	39,11	58,77	1016	-2,054	.007**
Компетентність в часі	45,55	56,34	795,5	-1,778	.025*
Опора на себе	39,20	51,58	1010	-1,101	.020*
Ціннісні орієнтації	41,07	57,73	952,5	-1,548	.003**
Гнучкість поведінки	48,20	50,69	970,5	-2,409	.003**
Сенситивність до себе	41,08	55,10	896	-1,999	.008**
Спонтанність	39,43	51,08	994,5	-1,223	.023
Самоповага	40,57	56,66	919,5	-1,807	.002**
Самоприйняття	38,15	50,81	967	-1,437	.026 *
Уявл. про природу людини	49,58	47,77	985	-0,300	.764
Шкала синергії	39,16	56,66	1012,5	-1,683	.034*
Прийняття агресії	51,06	44,61	887	-0,062	.288
Контактність	41,41	58,65	786	-2,857	.003**
Пізнавальні потреби	38,87	52,27	1014,5	-1,407	.046*
Креативність	52,73	41,06	777	-0,931	.453

Примітка: рівень достовірності: * – p ≤0,05; ** – p ≤0,01.

Як видно з таблиці, статистично-значущі відмінності виявлено між переважною більшістю діагностичних шкал (від p≤0,05 до p≤0,01), окрім шкал: життєва установка, уявлення про природу людини, прийняття агресії та креативність. Найсуттєвіші відмінності (p≤0,01) виявлено за шакалами мотивації досягнення, близькості з іншими, ціннісних орієнтацій, гнучкості поведінки, сенситивності до себе, самоповаги та контактності, які статистично нижчі у «безпорадних» здобувачів.

Подальша обробка емпіричних даних передбачала застосування факторного аналізу, доцільність застосування якого до характеристик особистісної зрілості та самореалізації вибірки респондентів з високим рівнем особистісної безпорадності перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (KMO = 0,707). Результати факторизації подано в табл. 3.35.

Таблиця 3.35

Факторна модель поведінково-результативних характеристик Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності

Діагностичні шкали	Компонента				
	1	2	3	4	5
Спонтанність	.841				
Самоприйняття	-.807				
Опора на себе	-.763				
Самоповага	-.737				
Ціннісні орієнтації	.606				
Шкала синергії		-.724			
Компетентність в часі		-.691			
Сенситивність до себе		.560			
Гнучкість поведінки		-.519			
Пізнавальні потреби			.659		
Мотивація досягнення			-.659		
Я-концепція (ставл. до власн.Я)			-.640		
Почуття громадян. обов'язку				.713	
Здатність до психологічної близькості з іншими					-.803

Згідно даних у таблиці 3.35, матриця факторних навантажень містить п'ять факторів, що описують майже 65 % дисперсії масиву даних. Значущість виділених факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.36).

Таблиця 3.36

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) (факторна вага)	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	3,548	23,656	23,656
2	2,002	13,349	37,006
3	1,603	10,688	47,694
4	1,292	8,612	56,306
5	1,162	7,749	64,055

Як видно з таблиці, перший фактор пояснює 23,6 % дисперсії, другий – 13,3 %, третій – 10,7 % дисперсії, четвертий – 8,6 % дисперсії, п'ятий – 7,7 % розподілу даних.

Отож, до *першого фактору* з найбільшою факторною вагою увійшли такі характеристики, як:

– спонтанність (.841), як характеристика особливостей самоактуалізації «безпорадної» особистості, свідчить про їх здатність до відкритого виявлення емоцій, що переживаються. Проте, варто вказати, що екстернальний локус контролю, низький рівень домагань, який властивий здобувачам з високим рівнем безпорадності, часто детермінує переважання у них емоцій з негативним забарвленням;

– специфіка самоприйняття (-.807) у «безпорадних» осіб детермінує складнощі в усвідомленні власних недоліків та слабких сторін;

– опора на себе (підтримка) (-.763) – критерій, що підтверджує екстернальність локусу контролю у здобувачів з

високим рівнем безпорадності, адже саме цей факт обумовлює відсутність внутрішнього спрямування, тенденцію «опиратись» на чужі цінності, погляди тощо;

– самоповага зі знаком «-» (-.737) засвідчує низький рівень поваги до самого себе, власного Я;

– ціннісні орієнтації (.606) як критерій, що демонструє перебіг процесу самоактуалізації, свідчить про те, що особам з високим рівнем безпорадності властиві цінності особистості, що самоактуалізується. Проте варто зауважити, що у «безпорадних» вони часто не чітко конкретизовані, розмиті або насаджені ззовні;

Змістовий аналіз компонентів першого фактору дозволяє узагальнити його у назві як **«Ціннісно-смислова орієнтація на інших».**

Другий фактор визначається через такі компоненти:

– шкала синергії (-.724) засвідчує мало розвинену здатність у «безпорадних» осіб до цілісного сприйняття світу, людей у ньому, розуміння його закономірностей тощо;

– компетентність в часі (-.691) не завжди властива «безпорадним» особам: інколи їм буває складно жити «тут і тепер», адже вони довго переживають минулі невдачі або проектують майбутні;

– сенситивність до себе (.560) певною мірою властива опитуваним з високим рівнем безпорадності, проте відчуття себе та усвідомлення власних глибинних потреб часто відбувається з позицій низької самоповаги, деструктивного самосприйняття;

– гнучкість поведінки (-.519) зі знаком «-» вказує на те, що здобувачі з високим рівнем безпорадності часто демонструють ригідність поведінки, жорстке дотримання загальноприйнятих принципів без врахування особливостей ситуації.

Аналіз змістового наповнення вказаних шкал дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору «**Ригідність самоактуалізаційних механізмів**».

Третій фактор, який узагальнено в назві **«Мотиваційна пасивність»** визначається через такі діагностичні критерії:

– пізнавальні потреби (.659), як критерій особистості, яка самоактуалізується, свідчить про готовність та бажання засвоювати нові знання;

– мотивація досягнення (-.659) є складовим компонентом рівня особистісної зрілості. У респондентів з високим рівнем безпорадності за вказаною шкалою отримано результати зі знаком «–», що свідчить про їх низький рівень домагань, малоініціативність, недостатню самостійність тощо;

– Я-концепція (ставлення до власного Я) зі знаком «-» (-.640) як узагальнення характеристик особистісної зрілості вказує на невпевненість «безпорадних» у власних силах, низьку вимогливість до себе, занижену самооцінку тощо.

Четвертий фактор визначається через один компонент (.713), який і детермінує його аналогічну назву **«Почуття громадянського обов'язку»**. Тобто інтерес до соціально-політичного життя країни, феномен патріотизму не обумовлюється тими особистісними характеристиками, що детермінують певний рівень безпорадності.

П'ятий фактор також розкривається через один компонент – здатність до психологічної близькості з іншими людьми (зі знаком «-») (-0,803), що і обумовлює його назву **«Апатичність міжособистісної взаємодії».**

Проаналізуємо факторну структуру показників особистісної зрілості та самоактуалізації як емпіричних референтів поведінково-результативного компоненту Я-концепції осіб з низьким рівнем безпорадності.

Факторизація методом головних компонент з наступним варімакс-обертанням матриці психологічних шкал, що діагностували специфіку особистісної зрілості та самореалізації здобувачів з низьким рівнем безпорадності, дала змогу отримати п'ятифакторну модель вказаних характеристик (табл. 3.37).

Таблиця 3.37

Факторна модель поведінково-результативних характеристик Я-концепції здобувачів з низьким рівнем особистісної безпорадності

Діагностичні шкали	Компонента				
	1	2	3	4	5
Самоповага	.850				
Гнучкість поведінки	.812				
Опора на себе	.645				
Контактність	.592				
Сенситивність до себе		.783			
Ціннісні орієнтації		.693			
Спонтанність		.673			
Самоприйняття		.645			
Шкала синергії		.615			
Пізнавальні потреби			.834		
Компетентність в часі			.801		
Почуття громадян. обов'язку			.632		
Здатність до психологічної близькості з іншими			.611		
Я-концепція (ставл. до вл. Я)				.926	
Мотивація досягнення					.852

Згідно з даними у таблиці 3.37, матриця факторних навантажень містить п'ять факторів, що описують понад 75 % дисперсії масиву даних. Значущість виділених факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.38).

Таблиця 3.38

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (Total) факторна вага	Навантаження (у %) (% of Variance)	Загальний показник навантаження (у %) (Cumulative %)
1	2,980	19,864	19,864
2	2,939	19,593	39,457
3	2,488	16,589	56,046
4	1,478	9,855	65,901
5	1,440	9,597	75,499

Як видно з таблиці, перший фактор пояснює майже 20 % дисперсії, другий – 19,6 %, третій – 16,6 % дисперсії, четвертий – 9,8 % дисперсії, п'ятий – 9,6 % розподілу даних.

Перший фактор інтегрував такі показники застосованих нами діагностичних методик:

– самоповага (.850), як критерій самоактуалізації, свідчить, що «самостійні» здобувачі здатні себе максимально об'єктивно оцінити та формувати на основі цієї оцінки відповідний рівень поваги до власного Я;

– гнучкість поведінки (.812) у структурі самоактуалізаційних тенденцій осіб з низьким рівнем безпорадності вказує на пластичність їхньої поведінки, її незалежність від умов та ситуаційних обставин;

– опора на себе (.645) є тим критерієм самоефективності, що обумовлює детермінацію діяльнісної активності особистості власними цілями, переконаннями та принципами;

– контактність (.592) осіб з низьким рівнем безпорадності свідчить про їх готовність та здатність до встановлення тісних та глибоких контактів з оточуючими.

На підставі аналізу зазначених змінних, фактор узагальнено як **«Пластичність самоактуалізаційних механізмів»**.

До *другого фактору* з найбільшою факторною вагою увійшли наступні діагностичні критерії:

– сенситивність до себе (.783) – критерій, що детермінує високу чутливість «самостійних» здобувачів до власних переживань та потреб;

– ціннісні орієнтації (.693) є тим критерієм, що визначає якість, успішність та ефективність діяльності особистості, яка самоактуалізується;

– спонтанність (.673), що властива «самостійним» особам, засвідчує їх схильність відкрито проявляти власні почуття та емоції, що, водночас, може детермінувати особливості їх поведінки;

– самоприйняття (.645), є тією характеристикою самоефективної особистості, що детермінує об'єктивне усвідомлення нею власних недоліків та слабких сторін для подальшого самовдосконалення;

– результати за шкалою синергії (.615) свідчать про здатність осіб з низьким рівнем безпорадності до цілісного сприйняття світу, усвідомлення ними необхідності антагоністичних процесів у ньому.

Змістовий аналіз вказаних діагностичних шкал детермінує назву фактору як **«Внутрішня гармонійність та відкритість»**.

Третій фактор сформували такі самоактуалізаційні характеристики:

– пізнавальні потреби (.834), які свідчать про виражену потребу «самостійних» здобувачів у набутті нових знань про оточуючий світ;

– компетентність в часі (.801), що властива респондентам з низьким рівнем безпорадності, вказує на усвідомлення ними необхідності жити «тут і тепер», аналізувати сенс та значення власних дій з врахуванням минулого досвіду та майбутніх цілей;

– почуття громадянського обов'язку (.632) детермінує у «самостійних» осіб інтерес до суспільної, політичної діяльності, почуття колективізму, виробничої відповідальності тощо;

– здатність до психологічної близькості з іншими (.611) вказує на високий рівень зрілості особистості опитуваних з низьким рівнем безпорадності, що детермінує в них такі якості, як доброзичливість, емпатійність, вміння слухати тощо.

Таким чином, проаналізувавши психологічні змінні, що увійшли до третього фактору, узагальнимо його у назві ***«Ефективна організація саморозвитку»***.

Четвертий фактор вказаної моделі визначається через компонент «Я-концепція», ставлення до власного Я, (.926),

змістова інтерпретація якого обумовлює його назву як «**Позитивне ставлення до власного Я**».

П'ятий фактор однозначно інтерпретується як **«Висока мотивація досягнення»**, адже його визначає лише один діагностичний критерій – мотивація досягнення (.852), що передбачає загальну спрямованість діяльності особистості на значимі життєві цілі, прагнення до самоактуалізації.

Отож, за результатами факторного аналізу показників особистісної зрілості (за Ю. Гільбухом) та самоактуалізації як емпіричних референтів поведінково-результативного компоненту Я-концепції особистості, було виявлено, що респондентам з *високим* рівнем безпорадності властиві такі характеристики, як ціннісно-смислова орієнтація на інших, ригідність самоактуалізаційних механізмів, мотиваційна пасивність, апатичність міжособистісної взаємодії на загальному фоні високого почуття громадянського обов'язку.

Водночас, здобувачі освіти з *низьким* рівнем безпорадності характеризується такими особливостями поведінково-результативного компоненту Я-концепції, як: пластичність самоактуалізаційних механізмів, внутрішня гармонійність та відкритість, ефективна організація саморозвитку, позитивне ставлення до власного Я та висока мотивація досягнення.

3.4. Прогностичне узагальнення інтегральних ознак безпорадності в осіб з різними рівнями зрілості Я-концепції

Отже, результати факторного аналізу масиву емпіричних даних щодо структурно-динамічних характеристик Я-концепції здобувачів освіти з різними рівнями (високим та низьким) сформованості особистісної безпорадності дали змогу констатувати відмінності, які

виявляються в різній вираженості характеристик когнітивного, емоційно-оцінного, поведінкового (поведінково-регулятивного і поведінково-результативного) компонентів їх Я-концепції.

Отримані показники та високий рівень їх статистичної значущості свідчить про правомірність та доцільність виділення основоположних діагностичних критеріїв особистісної безпорадності: екстернального рівня суб'єктивного контролю, песимістичного атрибутивного стилю, низького рівня домагань та переважаючих негативних емоційних станів. Оперування вказаними критеріями, а також врахування результатів за іншими діагностичними шкалами, що використовувались у констатувальному експерименті, забезпечило можливість проведення факторного аналізу, результати якого були збережені у вигляді регресійних змінних. Завдяки цьому можна перейти до наступного етапу статистичного аналізу психологічних ознак особистісної безпорадності у структурі Я-концепції респондентів з різними рівнями її зрілості, використовуючи ***метод множинного регресійного аналізу***.

Множинний регресійний аналіз було застосовано для:

1) визначення найбільш суттєвих прогностичних детермінант різного рівня зрілості Я-концепції здобувачів з діагностованим високим рівнем безпорадності;

2) отримання рівняння регресії, яке дозволить за обчисленими параметрами множинної регресії здійснити оцінку (передбачення) невідомих значень «залежної» змінної за відомими значеннями «незалежних» змінних. Тобто, за відомими значеннями найбільш інформативних незалежних змінних можна прогнозувати базові детермінанти зрілості Я-концепції.

Найчастіше цей метод аналізу використовується для вивчення можливості передбачення певного результату за кількома попередньо вимірюваними характеристиками.

Крім передбачення і визначення його точності множинний регресійний аналіз дає також змогу визначити і те, які діагностичні показники (незалежні змінні) найбільш істотні для передбачення, а якими змінними можна знехтувати, виключивши їх з аналізу.

Для реалізації вказаного методу був використаний масив даних, отриманих у результаті факторизації даних щодо когнітивних, емоційно-оцінних і поведінкових (поведінково-регулятивних та поведінково-результативних) характеристик Я-концепції осіб з діагностованим високим рівнем безпорадності та застосували до них множинний регресійний аналіз з використанням зворотнього покрокового методу (Backward) для конкретизації чинників різного рівня зрілості Я-концепції особистості.

Варто нагадати, що у 28,8 % здобувачів освіти, які брали участь у констатувальному експерименті, було виявлено високий рівень особистісної безпорадності. Подальша діагностика та аналіз отриманих даних засвідчили, що для 48,4% осіб з вказаної групи притаманний незадовільний (низький) рівень зрілості Я-концепції як узагальнюючий фактор гармонійності та конструктивності життєдіяльності.

В результаті використання методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок вибірки респондентів з високим рівнем особистісної безпорадності та незадовільним рівнем зрілості Я-концепції було отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює понад 70 % дисперсії залежної змінної («Рівень зрілості Я-концепції: **незадовільний**») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,875), що дозволяє перейти до її змістової інтерпретації (табл. 3.39).

Таблиця 3.39

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) факторних комплексів ознак незадовільного рівня зрілості Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності

Модель		Нестандар-тизовані коефіцієнти		Стандар-тизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета (β)		
13	(Константа)	9,621	3,633		2,648	.014*
	Фактор (ео) Деструктивність самоконтролю»	2,551	3,667	.125	,696	.494
1	Фактор (ео) «Ригідність Я-образу»	6,791	3,235	.486	2,481	.017**
	Фактор (пв/рг) «Проектування невдач»	3,196	2,990	.203	1,155	.026*
	Фактор (пв/рг) «Поведінковий негативізм»	4,124	2,360	.247	1,354	.018*
2	Фактор (пв/рз) «Ціннісно-смислова орієнтація на інших»	5,712	3,207	.471	2,717	.012*
	Фактор (пв/рз) «Мотиваційна пасивність»	4,277	3,769	.276	1,665	.041*
	Фактор (кн) «Суб'єктивно-мотиваційний негативізм»	3,453	3,355	.222	2,229	.007**
3	Фактор (кн) «Екзистенційна аморфність»	5,280	2,790	.417	3,143	.003**

Примітка: a – залежна змінна «Рівень зрілості Я-концепції: **незадовільний**»; b – рівень достовірності: * p ≤0,05; ** p ≤0,01; c – фактор (ео) – емоційні-оцінні характеристики, фактор (пв/рг) – поведінково-регулятивні характеристики, фактор (кн) – когнітивні характеристики, фактор (пв/рз) – поведінково-результативні характеристики.

Як видно з таблиці, у вибірці респондентів з високим рівнем безпорадності під час регресійного аналізу для встановлення детермінант незадовільного рівня зрілості Я-концепції було виключено один з факторів. Його

регресійний коефіцієнт виявився статистично незначущим: фактор (ео) «Деструктивність самоконтролю» (p=0,494).

Отже, за допомогою множинного регресійного аналізу отримано перелік тих факторних характеристик (у комплексі їх когнітивних, емоційно-оцінних, поведінково-регулятивних та поведінково-результативних ознак) у структурі Я-концепції «безпорадних» здобувачів, які визначають незадовільний рівень її зрілості. Як бачимо на рисунку 3.18, провідна роль тут відводиться факторному комплексу «Ригідність Я-образу» (рис. 3.18).

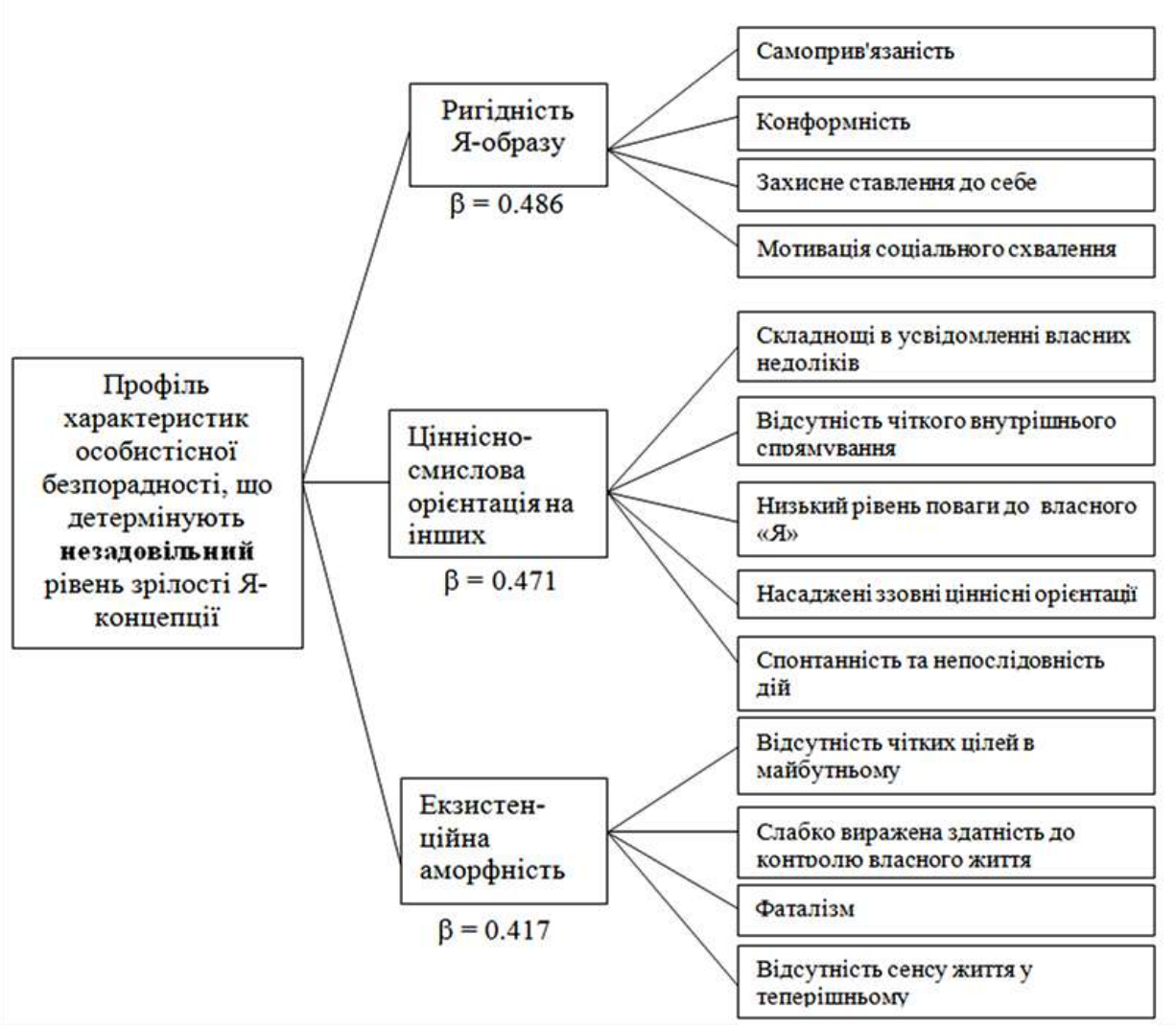

Рис. 3.18. Результати емпіричної експлікації впливу характеристик особистісної безпорадності здобувачів на формування незадовільного рівня зрілості Я-концепції

Окрім вказаних базових чинників виникнення незадовільного рівня розвитку Я-концепції у «безпорадних» здобувачів у таблиці 3.39 подано перелік супутніх детермінант формування незадовільного рівня зрілості Я-концепції. Величини їх стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу кожного з них в остаточну модель та рівняння множинної регресії. Так, різноваговий вклад у дисперсію залежної змінної («Рівень зрілості Я-концепції: **незадовільний**»), здійснили:

– фактор (пв/рз) «Мотиваційна пасивність» (β=0,276);
– фактор (пв/рг) «Поведінковий негативізм» (β=0,247);
– фактор (кн) «Суб'єктивно-мотиваційний негативізм» (β=0,222);
– фактор (пв/рг) «Проектування невдач» (β=0,203).

Таким чином, незадовільний рівень зрілості Я-концепції «безпорадних» осіб можуть обумовлювати: низький рівень домагань, малоініціативність, недостатній ступінь самостійності; знецінення ними власних дій у структурі загальної діяльності, агресивна поведінка у стресових та складних ситуаціях; негативна когнітивна оцінка себе та власного життя; слабко виражена потреба у спілкуванні, труднощі у формулюванні актуальної та значимої мети у теперішньому тощо.

Нагадаємо, що в групі респондентів з високим рівнем особистісної безпорадності майже 41 % характеризується задовільним (середнім) рівнем зрілості Я-концепції.

Для конкретизації тих ознак особистісної безпорадності, які можуть бути прогностичними детермінантами задовільного рівня зрілості Я-концепції було застосовано метод множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок групи респондентів з високим рівнем рівнем особистісної безпорадності. В результаті було отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює майже 65 % дисперсії залежної змінної («Рівень

зрілості Я-концепції: **задовільний**») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,737), що дозволяє перейти до її змістової інтерпретації (табл. 3.40).

Таблиця 3.40

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (a) факторних комплексів ознак задовільного рівня зрілості Я-концепції здобувачів з високим рівнем особистісної безпорадності

Модель		Нестандар-тизовані коефіцієнти		Стандар тизовані коефі-цієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета (β)		
7	(Константа)	23,989	9,792		2,450	.025*
2	Фактор (ео) «Емоційний дисонанс»	6,202	4,533	.415	2,040	.009**
3	Фактор (ео) «Деструктивність самоконтролю»	5,815	3,833	.388	2,618	.012*
5	Фактор (ео) «Реактивна агресивність»	4,265	2,580	.315	1,653	.017*
7	Фактор (ео) «Ригідність Я-образу»	3,754	2,785	.215	2,784	.013*
	Фактор (ео) «Низька самоцінність»	4,647	3,537	.177	1,314	.206
1	Фактор (пв) «Уникнення відповідальності»	6,956	3,516	.495	2,694	.008**
	Фактор (пв/рг) «Асоціальна імпульсивність»	4,804	3,986	.180	1,456	.364
6	Фактор (пв/рз) «Ригідність самоактуалізаційних механізмів»	4,100	3,792	.289	1,193	.024*
4	Фактор (кн) «Незадоволеність соц. статусом»	5,280	2,945	.377	1,793	.019*

Примітка: a – залежна змінна «Рівень зрілості Я-концепції: **задовільний**»; b – рівень достовірності: * p ≤0,05; ** p ≤0,01; c – фактор (ео) – емоційні-оцінні характеристики, фактор (пв/рг) – поведінково-регулятивні характеристики, фактор (пв/рз) – поведінково-результативні характеристики.

Отримані результати засвідчують, що у вибірці «безпорадних» респондентів із задовільним рівнем зрілості Я-концепції регресійним аналізом було виключено два фактори, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор (ео) «Низька самоцінність» (p=0,206), фактор (пв/рг) «Асоціальна імпульсивність» (p=0,364).

Таким чином, за допомогою множинного регресійного аналізу отримано перелік тих факторних характеристик особистісної безпорадності здобувачів, які визначають середній рівень зрілості Я-концепції. Як бачимо на рисунку 3.19, провідна роль тут відводиться факторному комплексу «Уникнення відповідальності» (рис. 3.19).

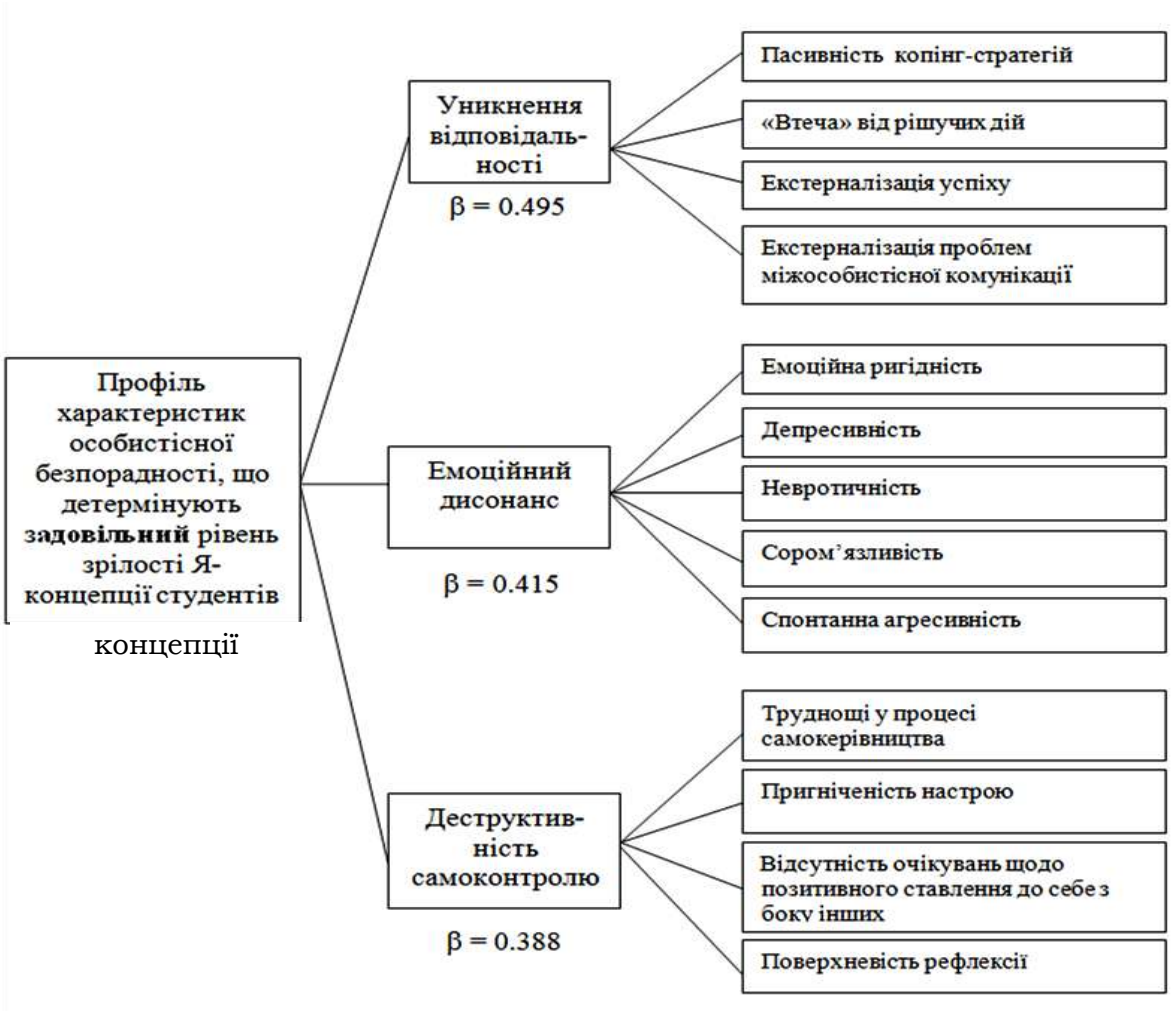

Рис. 3.19. Результати емпіричної експлікації впливу характеристик особистісної безпорадності здобувачів на формування задовільного рівня зрілості Я-концепції

Вказані фактори та величини їх стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) детермінують симтомокомплекси задовільного рівня зрілості Я-концепції особистості. Решта факторів доповнюють перелік детермінант задовільного рівня зрілості Я-концепції та дають змогу узагальнити висновки щодо вкладу кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, значний вклад у дисперсію залежної змінної («Рівень зрілості Я-концепції: **задовільний**»), здійснили:

- фактор (кн) «Незадоволеність соціальним статусом» (β=0,377);
- фактор (ео) «Реактивна агресивність» (β=0,315);
- фактор (пв/рз) «Ригідність самоактуалізаційних механізмів» (β=0,289);
- фактор (ео) «Ригідність Я-образу» (β=0,215).

Отож, задовільний рівень зрілості Я-концепції «безпорадної» особистості визначають такі симптомокомплекси: незадоволеність власним суспільним статусом, недостатня сформована внутрішня чесність, тривожність, поступливість у діях, захисне ставлення до себе, небажання змінюватися, схильність до реактивної агресії, недостатня ідентифікація себе з соціальними нормами тощо.

Таким чином, застосування регресійного аналізу до даних, які були отримані в результаті факторизації показників когнітивних, емоційно-оцінних і поведінкових (поведінково-регулятивних та поведінково-результативних) характеристик Я-концепції осіб із діагностованим високим рівнем безпорадності дало змогу виявити узагальнені ознаки особистісної безпорадності здобувачів освіти, які виступають прогностичними детермінантами незадовільного й задовільного рівнів зрілості їх Я-концепції.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичний аналіз і вирішення поставлених наукових завдань, що полягали в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному вивченні деструктивної ролі особистісної безпорадності у формуванні Я-концепції особистості. Результати, отримані в ході дослідження, дають змогу сформулювати такі висновки:

1. Здійснений теоретико-методологічний аналіз проблеми Я-концепції особистості засвідчив складність і неоднозначність її тлумачень у науковій літературі і дав змогу розглядати останню як продукт розвитку самосвідомості; відносно стабільну, певною мірою усвідомлювану систему узагальнених уявлень індивіда про себе, яка формує його самосприйняття і впливає на взаємодію з іншими людьми; складну структурно-динамічну систему у сукупності таких взаємопов'язаних компонентів: когнітивного – образ «Я» (характеризує зміст уявлень про себе); емоційно-оцінного (відображає ставлення до себе і проявляється у сукупності самооцінок); поведінкового, що інтегрує прояви когнітивного та емоційно-оцінного компонентів у поведінці особистості і проявляється у здатності до саморегуляції й самоконтролю (поведінково-регулятивний компонент) та самоактуалізації й саморозвитку (поведінково-результативний компонент Я-концепції).

Особистісна безпорадність розглядається як стійке специфічне утворення особистісного рівня, яке поєднує певні особистісні властивості, песимістичний атрибутивний стиль, низьку самооцінку й мотивацію досягнення і визначає рівень самостійності й суб'єктності індивіда. Теоретично обгрунтовано системоутворювальну функцію безпорадності у побудові Я-концепції та її деструктивну роль у розвитку внутрішньої узгодженості структурних компонентів й високого рівня зрілості Я-концепції особистості.

2. На емпірико-діагностичному рівні виявлено взаємозв'язок діагностичних критеріїв безпорадності з емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного й поведінкового компонентів Я-концепції, а також охарактеризовано відмінності в Я-концепції здобувачів з різними рівнями сформованої безпорадності: «безпорадні» здобувачі освіти характеризуються значно нижчими показниками за шкалами смисложиттєвих орієнтацій (мета в житті, процес життя, локус контролю Я, локус контролю життя), а також за власною оцінкою індивідуальної якості життя порівняно із «самостійними»; у них яскраво виражені такі особистісні характеристки, як емоційна лабільність, сором'язливість, невротичність, дратівливість; поведінка «безпорадних» здобувачів проявляється у їх схильності до застосування дезадаптивних (імпульсивні, асоціальні, агресивні дії) та нейтральних (уникання) копінг-стратегій; самоактуалізація характеризується низькими показниками компетентності у часі, самопідтримки (опори на себе), гнучкості поведінки, сенситивності до себе, спонтанності, самоповаги, контактності й пізнавальних потреб.

3. З'ясовано особливості структурно-функціональної організації Я-концепції здобувачів з *високим* рівнем безпорадності, зокрема, факторна структура *когнітивного компоненту* Я-концепції представлена екзистенційною аморфністю, суб'єктивно-мотиваційним негативізмом, незадоволеністю соціальним статусом та орієнтаційно-часовою неузгодженістю; *емоційно-оцінного* – емоційним дисонансом, деструктивністю самоконтролю, реактивною агресивністю, низькою самоцінністю, ригідністю Я-образу й інертністю процесів та механізмів саморозвитку; *поведінково-регулятивного* – характеристиками соціально-комунікативної пасивності, уникнення відповідальності, проектування невдач, асоціальної імпульсивності та поведінкового негативізму; *поведінково-результативного* – ціннісно-смисловою орієнтацією на інших, ригідністю самоактуалізаційних механізмів, мотиваційною пасивністю,

почуттям громадянського обов'язку та апатичністю міжособистісної взаємодії.

4. Виявлено узагальнені ознаки особистісної безпорадності здобувачів вищої освіти, які виступають прогностичними детермінантами незадовільного й задовільного рівнів зрілості Я-концепції. *Незадовільний рівень зрілості Я-концепції* «безпорадних» здобувачів найбільшою мірою визначається *ригідністю Я-образу*, що характеризується самоприв'язаністю, конформністю, захисним самоставленням, мотивацією соціального схвалення і підкреслює важливість емоційно-оцінного компоненту в структурі Я-концепції особистості; *ціннісно-смисловою орієнтацією на інших*, що провокує складнощі в усвідомленні власних недоліків, відсутність чіткого внутрішнього спрямування, низький рівень поваги до власного «Я», насаджені ззовні ціннісні орієнтації, спонтанність та непослідовність дій; *екзистенційною аморфністю*, яка проявляється у відсутності чітких цілей, слабко вираженій здатності до контролю власного життя, фаталізмі, відсутності сенсу життя у теперішньому і доповнюється такими характеристиками, як мотиваційна пасивність, поведінковий та суб'єктивно-мотиваційний негативізм, проектування невдач. У *задовільному рівні зрілості Я-концепції* осіб з високим рівнем безпорадності найбільшу вагу має фактор *уникнення відповідальності*, що характеризує поведінковий компонент Я-концепції і проявляється у пасивності копінг-стратегій, «втечі» від рішучих дій, екстерналізації успіху та проблем міжособистісної комунікації; *емоційного дисонансу*, що провокує емоційну ригідність, депресивність, невротичність, сором'язливість, спонтанну агресивність; *деструктивність самоконтролю*, що проявляється в труднощах у процесі самокерівництва, пригніченості настрою, відсутності очікувань щодо позитивного ставлення до себе з боку інших, поверхневості рефлексії. Додатковими факторами задовільного рівня зрілості Я-концепції

«безпорадних» осіб є незадоволеність соціальним статусом, реактивна агресивність, ригідність самоактуалізаційних механізмів і образу Я.

Отже, підкреслюючи двосторонність зв'язку між особистісною безпорадністю і складовими Я-концепції (зокрема когнітивним, емоційно-оцінним та поведінковим компонентами її структури) варто стверджувати про іманентну взаємодетермінацію цих психічних явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. СПб.: Алетейя, 1998. 507 с.

2. Абрахам К., Гловер Э., Ференци Ш. Классические психоаналитические труды. М.: Когито-Центр, 2009. 224 с.

3. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов н/Д: Феникс, 1998. 448 с.

4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М.: Просвещение, 1995. 296 с.

5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. СПб.: Питер, 2000. 432 с.

6. Анастази А. Психологическое тестирование. М.: Педагогика, 1982. 320с.

7. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореф. дис… канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 23с.

8. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*. 1994. Т.15. №1. С. 3–19

9. Аршава І.Ф. Позитивність образу Я і психологічне благополуччя особистості: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2011. 134 с.

10. Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А., Эткинд А.М. Метод исследования уровня субъективного контроля. *Психологический журнал.* 1984. № 3. Т.5. С. 152–153.

11. Бамбурак Н.М. Поняття «Я-концепції» особистості у вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психол. ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2009. № XI. Ч.6. С. 12–20. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ pzpp/2009_11_6/12-.pdf .

12. Бандура А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000. 320 с.

13. Батурин Н.А., Выбойщик И.В. Анализ подходов к профилактике и коррекции выученной беспомощности.

Теоретическая, экспериментальная и практическая психология: сб. науч. тр. Челябинск: ЮУрГУ, 2000. Т.2. С. 116–127.

14. Батурин Н.А. Психология успеха и неудачи: уч. пособие. Челябинск: ЮУрГУ, 1999. 100 с.

15. Белова И.М., Парфенов Ю.А., Сологуб Д.В., Нехвядович Э.А. Структурные и динамические характеристики компонентов самосознания: системный поход. *Фундаментальные исследования*. 2014. № 3-3. С. 620–628. URL: http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33728.

16. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. М.: «Рефл-бук», К.: Ваклер, 1999. 336 с.

17. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 1986. 422 с.

18. Бернс Р. Я-концепция и Я-образы. *Самосознание и защитные механизмы личности*: хрестоматия / ред. Д.Я. Райгородский. Самара: БАХРАХ-М, 2006. С. 133–211.

19. Бех І.Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 9–21.

20. Бодалев А.А. О человеке в экстремальной ситуации (эмоциональная и интеллектуальная составляющая отношения в выборе поведения). *Мир психологии*. 2002. № 4 (32). С. 127–134.

21. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1986. 464 с.

22. Большой психологический словарь / ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 672 с.

23. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Еллада, 2012. 608 с.

24. Боришевський М.Й. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 119–127.

25. Бороздина Л. В. Что такое самооценка *Психологический журнал*. 1992. Т.13. № 4. С. 99 – 101.

26. Боулби Д. Привязанность. М.: Гардарики, 2003. 477 с.

27. Братусь Б.С., Павленко В.Н. Соотношение самооценки и целевой регуляции деятельности в норме и при аномалии развития. *Вопросы психологи.* 1986. №4. С. 146–154.

28. Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации. *Психологический журнал*. 2002. Т.23. № 1. С. 5–17.

29. Буткевич В.В. Формирование личности учителя в системе базового педагогического образования: теория и практика (1960-1990 гг.): монография. Минск: БГПУ, 1993. 157 с.

30. Вайзер Г. А. Смысл жизни и двойной кризис в жизни человека. *Психологический журнал*. 1998. № 5. С 3–14.

31. Васильченко О. М. Репродуктивна ідентичність у структурі Я-концепції осіб студентського віку *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. пр. 2012. № 2. С. 82–89. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/ portal/soc_gum/tippp/2012_2/82-89.pdf 6.

32. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді: автореф. дис… канд. психол. наук: 19.00.05. Київ, 2003. 24 с.

33. Василюк Ф. Е. Психология переживания различных критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. № 5. Т.16. С 90–101.

34. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування: навч. посіб. К.: Четверта хвиля, 2004. 256 с.

35. Васютинський В. Особистісна зарадність/ безпорадність як чинник адаптації особи до умов воєнного конфлікту. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Херсон: Гельветика, 2017. С. 25–28.

36. Вахромов Е. Компетентность или беспомощность? *Школьный психолог.* 2001. № 47. С. 42–46.

37. Веденеева Е.В. Взаимосвязь мотивационного компонента личностной беспомощности и ведущей деятельности на разных возрастных этапах. *Вестник Томского гос. ун-та.* 2009. № 322. С. 186–189.

38. Веденеева Е.В. Мотивационный компонент личностной беспомощности на разных возрастных этапах: дис. … канд. психол. наук: 19.00.13. Челябинский гос. ун-т. Челябинск, 2009. 182 с.

39. Винникотт Д. Маленькие дети и их матери. М.: Класс, 1998. 90 с.

40. Вірна Ж.П. Організація життя позитивної особистості: конструктивна прогностика та професійна успішність. *Наука і освіта*. 2014. № 9. С. 65–71.

41. Вірна Ж.П. Психологічні координати конструктивного самозбереження особистості. *Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 1. С. 35–40.

42. Волкова Т.Г. Анализ образа Я как продукта самосознания личности. *Современная психология*: матер. Междунар. науч. конф. Пермь: Меркурий, 2012. С. 1–4. URL: https://moluch.ru/conf/psy/archive/34/2415.

43. Вундт В. Введение в психологию. М.: КомКнига, 2007. 168 с.

44. Выготский Л.С. История развития высших психических функций: собр. соч. в 6 т. М.: Педагогика, 1984. Т.3. 313 с.

45. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика. Н.Новгород: Изд-во НГМД, 1998. 128 с. URL:https://bookap.info/ clasik/gannushkin_klinika _psihopatiy_ih_statika_dinamika_sistematika/gl25.shtm.

46. Герриг Р., Зимбардо Ф. Психология и жизнь. СПб.: Питер, 2004. 955 с.

47. Горбунова В.В. Феномен завченої безпорадності в навчальній діяльності студентів, що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС. *Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Психологічні науки*: зб. наук. пр. №12 (37). 2006. С. 33–37.

48. Гордеева Т.О. Диагностика оптимизма как стиля объяснения успехов и неудач: опросник СТОУН. М.: Смысл, 2009. 152 с.

49. Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Основні типологічні параметри феномена психічної депривації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 218–228.

50. Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім.

Володимира Даля. Луганськ: Ноулідж, 2014. № 1 (33). С. 140–145.

51. Гошовський Я. Ревіталізація депривованої особистості: концептуальні засади. *Ревіталізація психогенези депривованої особистості*: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 10–41.

52. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія. Дрогобич: Коло, 2008. 480 с.

53. Гошовський Я.О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу: дис. … канд. психол. наук. 19.00.07. АПН України, Ін-т психол. Київ, 1995. 177 с.

54. Гуменюк О. Психологія Я-концепції. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.

55. Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини. *Соціальна психологія*. 2005. № 5 (13). С. 66–75.

56. Давыдова Е.С. Исследование устойчивости беспомощности в структуре интегральной индивидуальности. *Вестник университета (ГУУ). Психология*. 2010. №30. С. 27–28.

57. Далгатов М.М. Казуальные атрибуции достижений как фактор эффективности учебной и педагогической деятельности: дис…д-ра психол. наук: 19.00.07. МГУ им. М.В. Ломоносова. М., 2006. 385 с.

58. Далгатов М.М. Казуальная атрибуция и деятельность: феноменология, исследования, изменение: монография. М.:Психология, 2006. 333 с.

59. Девятовская И.В. Психологические характеристики выученной беспомощности педагогов. *Психология XXI века*. Спб.: Санкт-петербургский гос. ун-т, 2006. С. 250–252.

60. Девятовская И.В. Психологические особенности выученной беспомощности личности учителя: дис. … канд. психол. наук: 19.00.07. Екатеринбург, 2006. 185 с.

61. Декарт Р. Рассуждение о методе. *Сочинения в 2 т.*: / ред. В.В.Соколова. М.: Мысль, 1989. С. 250–297.

62. Демин А.Н. Личность в кризисе занятости. Стратегии и механизмы преодоления кризиса : дис. … д-ра психол. наук: 19.00.01. Краснодар, 2005. 407 с.

63. Демчук О.А. «Я-концепція» як продукт розвитку самосвідомості особистості. *Молодий вчений*. Херсон: Гельветика, 2016. № 12. С. 240–243.

64. Демчук О.А. Вивчення деяких індивідуальних особливостей формування стану «набутої безпорадності» у школярів підліткового віку. *Успішність особистості: потенціал та обмеження*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2010. С. 76–77.

65. Демчук О.А. Вплив системи виховання на формування набутої безпорадності у дітей молодшого шкільного віку. *Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології* : Зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Львівська пед. спільнота, 2013. С. 14–18.

66. Демчук О.А. Емпіричні референти дослідження феномену особистісної безпорадності. *Психологічні перспективи*. Луцьк, 2017. Вип. 29. С. 48–61.

67. Демчук О.А. Локус контролю у структурі я-концепції особистості як когнітивна детермінанта вибору копінг-стратегій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. «Психологічні науки»*. Херсон: Херсонський державний університет, 2016. Вип. 2. С. 53–59.

68. Демчук О.А. Молодший шкільний вік як сенситивний період для формування набутої безпорадності. *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки:* Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО Південна фундація педагогіки, 2015. С. 28–30.

69. Демчук О.А. Особистісний профіль самоставлення в структурі я-концепції студентів з високим рівнем безпорадності. *Психологічні перспективи*. Луцьк, 2016. Вип. 28. С 107–118.

70. Демчук О.А. Особливості самоактуалізації студентів з різним рівнем зрілості Я-концепції. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, Будапешт, 2016. IV (49). Issue: 103. С. 65–69.

71. Демчук О.А. Особливості формування особистості з ознаками безпорадності. *Розвиток психологічної служби в системі освіти та особливості діяльності психолога в роки становлення незалежної України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Умань: Візаві, 2016. С. 26–30.

72. Демчук О.А. Роль психолога у подоланні феномену «набутої безпорадності» у молодших школярів. *Актуальні проблеми та особливості діяльності психолога в закладах освіти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару. Умань: Візаві, 2012. С. 64–67.

73. Демчук О.А. Структура я-концепції у контексті самосвідомості. *Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Умань: Візаві. 2016. С. 21–25.

74. Демчук О.А. Сучасні підходи до вивчення феномену набутої безпорадності в психології. *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО Південна фундація педагогіки, 2016. С. 7–10.

75. Демчук О.А. Творчість як шлях подолання набутої безпорадності. *Актуальні проблеми психології*: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ: Фенікс, 2012. Т.XII. Психологія творчості. Вип. 14. С. 50–58.

76. Деркач А.А. Самооценка как структурообразующая процесса акмеологического развития. *Мир психологии*. 2005. №3. С. 139–146.

77. Джеймс У. Психология. М.: Гаудеамус: Акад. проект, 2011. 316 с.

78. Джеймс У. Личность. *Психология личности.* / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. М.: Издательство МГУ, 1982. С. 35–41.

79. Дубровский Д. И. Проблема идеального. М.: Мысль, 1983. 228 с.

80. Дудник О.А. Безпорадність як системоутворювальний чинник Я-концепції особистості. *Психологічна наука та практика XXI століття*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Гельветика, 2019. С. 5– 9.

81. Дудник О.А. Структурно-змістові характеристики Я-концепції особистості. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації:* Зб. наук. праць. Матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Переяслав, 2020. Вип. 56. С. 234–237.

82. Дудник О.А. Емоційно-оцінний компонент Я-концепції особистості. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології :* матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Луцьк: ПП Іванюк В.П, 2019. С. 135–138.

83. Дудник О.А. Факторна структура емоційно-оцінних характеристик Я-концепції студентів із високим рівнем особистісної безпорадності. *Психологічні перспективи*. Луцьк, 2019. Вип. 33. С 103–114.

84. Дучимінська Т.І. Психологічні особливості подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів: дис… канд. психол. наук : 19.00.07. Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2013. 286 с.

85. Жане П. Психологическая эволюция личности. М.: Академ.проект, 2010. 399 с.

86. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней: учеб. для вузов. М.: Академический Проект, 2004. 576 с

87. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця: монографія. Львів: Вид. центр Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2008, 336 с.

88. Забелина Е.В. Беспомощность в структуре индивидуальности и ее связь с коммуникативной активностью: на материале исследования подростков: дис. …канд. психол. наук: 19.00.01. Ярославль, 2009. 207 с.

89. Забелина Е.В. Результаты исследования феномена беспомощности в структуре интегральной индивидуальности подростка. *Вестник Томского гос. ун-та.* 2008. № 312. С. 165–169.

90. Зарубінська І.Б. Синдром набутої безпорадності та його профілактика в студентів у процесі викладання іноземної мови. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 2. С. 42–47.

91. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. Минск: Новое знание, 1993. 100 с.

92. Иващенко А.В. Я-концепция личности в отечественной психологии. М.: МГСА, 2000. 154 с.

93. Изард К. Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2002. 464 с.

94. Каламаж Р.В. Я-концепція в контексті когнітивних стилів. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія».*

Психологія і педагогіка. 2009. Вип. 12. С. 100–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Nznuoapp_2009_12_12.

95. Каламаж Р. Теоретичні аспекти визначення поняття «Я-концепція» *Нова педагогічна думка* : Науково-методичний журнал. Рівне, 2011. № 4. С. 80–83.

96. Каламаж Р.В. Самоставлення як складова частина емоційно-оцінного компонента Я-концепції . *Психологічні перспективи*. 2010. Вип. 15. С. 72–81.

97. Каламаж Р.В. Процесуально-змістові аспекти Я-концепції особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 16. С. 421–430

98. Калюжна Є.М. Я-концепція як ресурс досягнення цілісності та зрілості особистості. *Психологія: Вісник ХНПУ ім. Г.С.Сковороди*. Харків: ХНПУ, 2014. С. 102–112.

99. Кант И. Критика чистого разума : Сочинения в шести томах / под общ. ред. В. Ф. Асмуса., А. В. Гулыги. М.: Мысль, 1964. Т.3. 799 с.

100. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. СПб: Питер-Юг, 2006. 944 с.

101. Карпенко Є.В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. 271 с.

102. Карпенко Є.В. Суб'єктно-ціннісні особливості процесу самоактуалізації особистості. *Психологія особистості*. 2012. № 1. С. 59–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2012_1_9

103. Карпенко Є.В. Феномен самоактуалізації в екзистенційно–гуманістичній психологічній традиції. *Проблеми сучасної психології*. Зб. наук. пр. КПНУ ім. Івана Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г.С.Костюка НАПН України. 2011. Вип. 14. С. 334–342.

104. Карпенко З.С. Аксіопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації. *Особистісно-акмеологічні фактори впливу на самореалізацію індивідуальності у полікультурному світі*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 83–91.

105. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ: Лілея Н.В, 2009. 512 с.

106. Католик Г.В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога: монографія докт. дисертації. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 405 с.

107. Келли Дж.А. Теория личности. Психология личностных конструктов. СПб.: Речь, 2000, 249 с.

108. Киричук О.В. Проблеми психології педагогічної взаємодії . *Психологія*, 1991. Вип. 37. С. 3–12.

109. Кірєєва У.В. Теоретичні підходи до психологічного вивчення Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 111–119. URL: http:// journals.uran.ua/index.php/1810-2131/article/view/121271.

110. Кірєєва У. В. Поняття про Я-концепцію особистості у науково-психологічному пізнанні. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Ялта, 2008. Вип. 20. Ч. 2. С. 106–113

111. Климов Е.А. Общая психология. Общеобразовательный курс : учеб. пособие для вузов. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. 511 с.

112. Колісник О.П. Духовний саморозвиток української нації: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 312 с.

113. Колышко А. М. Психология самоотношения. Гродно: ГрГу, 2004. 102 с.

114. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. М.: Изд. политической литературы, 1984. 335 с.

115. Кон И. С. Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978. 367 с.

116. Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 255 с.

117. Коростелева И.С. Поисковая активность и проблема обучения и воспитания. *Вопросы психологии*. 1998. № 6. С. 60–71.

118. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. шк., 1989. 608 с.

119. Кочубейник О.М. Трансформація уявлень про «Я-концепцію» у крос-культурних психологічних дослідженнях: автореф. дис. …канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2003. 16 с.

120. Кристал Джон. Интеграция и самоисцеление. Аффект, травма и алекситимия. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2006, 800 с.

121. Кузікова С.Б. Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2000. 20 с.

122. Кули Ч. Социальная самость. Американская социологическая мысль: тексты. М.: МГУ, 1994. 495 с.

123. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда. М.: Логос, 1997. 184 с.

124. Левін К. Разрешение социальных конфликтов. СПб. : Речь, 2000. 407 с.

125. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность.М.: Смысл: Academia, 2004. 345 с.

126. Липпс Т. Понятие бессознательного в психологии. Ижевск.: ERGO, 2018, 44 с.

127. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка. М., Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. 383 с.

128. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. Т.1. Опыт о человеческом разумении. М.: Мысль, 1985. 621 с.

129. Магомедова Н.Т. Исследование взаимосвязи стиля каузальной атрибуции достижений с индивидуально-психологическими особенностями личности. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Психологические науки «Акмеология образования».* 2006. № 1. Т. 12 С. 126–129.

130. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 2002. 752 с.

131. Максименко С.Д. Генезис существования личности. К.:КММ, 2006. 240 с.

132. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. К.: Форум, 2002. Т.2. 335с.

133. Малімон Л.Я., Дучимінська Т.І. Психологія особистісної безпорадності студентів: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 192 с.

134. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 2002. 480 с.

135. Маслоу А. Психология бытия. М.: Рефл-бук. К.: Ваклер, 1997. 300 с.

136. Мацегора Я.В. Формування «образу Я» працівників ОВС у процесі професійного становлення: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2008. 20 с.

137. Мельникова Н. Н. Коррекция выученной беспомощности: принципы групповой работы с детьми 9-11 лет. *Теоретическая, экспериментальная и практическая психология* : сб. науч. тр. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. Т. 2. С. 127–134.

138. Мерлин В. С. Психология индивидуальности : серия: «Психологи России». М. : МПСИ, 2009. 544 с.

139. Мерлин В. С. Проблемы экспериментальной психологии личности. Пермь: ПГПИ, 1970. 160 с.

140. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов. М.: ИНИОН РАН, 2009. 290 с.

141. Михайлов Ф.Т. Загадка человеческого Я. М.: Политиздат, 1976. 287 с.

142. Моросанова В.И., Аронова Е.А. Самосознание и саморегуляция поведения М.: Ин-т психол. РАН, 2007. 214 с. URL: http://www.studmedlib.ru/ book/ ISBN9785927001040.html

143. Москалець В. П. Проблема вивчення поняття «готовність до професійної діяльності» у психології. *Вісник Нац. ун-ту оборони України*. 2014, Вип. 4. С. 268–273.

144. Муздыбаев К. Психология ответственности. Л.: Наука, 1983. 21 с.

145. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. *Журнал социологии и социальной антропологи*. 1998. Вып. 2. Т.I. С. 100–111.

146. Музика О.Л. Самооцінка і розвиток творчих здібностей: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Житомир : ЖДУ ім. І.Франка, 2007. 168 с.

147. Мухина В.С. Феноменология развития и бытия личности. Москва; Воронеж : МОДЭК, 1999. 180 с.

148. Мэй Р. Открытие бытия. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2004. 224 с.

149. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учеб. пособие. СПб. : Речь, 2004. 392с .

150. Начлаждян А.А. Социально-психологическая адаптация личности. Ереван: Изд-во Армянской ССР, 1988. 364 с.

151. Носенко Е.Л, Аршава І.Ф. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підручник. Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010, 261 с.

152. Общая психодиагностика / под ред. А. А. Бодалева и В. В.Столина. М.: МГУ, 1987. 304 с.

153. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002. 286 с.

154. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2015. 430 с.

155. Осьодло В.І. Вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на подолання стресових ситуацій. *Психологічний журнал.* 2019. № 3, URL : http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/195941

156. Осьодло В.І. Когнітивні та екзистенційні феномени психіки в контексті самодетермінації. *Вісник НАОУ*. 2009. № 4(12). С.107–112.

157. Осьодло В.І. Розвиток я-образу офіцера на різних етапах професійного становлення. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2011. №5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Vnadps_2011_5_40

158. Пантилеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система: монография. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. 100 с.

159. Пантилеев С.Р. Методика исследования самоотношения. Москва: Смысл, 1993. 32 с.

160. Пасічник І.Д. Специфіка підготовки майбутніх спеціалістів у контексті економічної психології. *Наукові записки. «Психологія і педагогіка».* Острог: Острозька академія, 2008. Вип. 10. С. 6–10.

161. Петровский А.В. Основы теоретической психологии. М.: ИНФРА-М, 1998. 528 с.

162. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М.:Академия, 1998. 512 с.

163. Пов'якель Н.І., Блохіна І. О. Психологічні передумови становлення позитивної «Я-концепції» як базової компоненти

професійного самовизначення психолога. *Зб. наук. пр. «Психологія».* Київ: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. Вип. 2(5). С. 177–183.

164. Попов В.М. Вивчена безпорадність як деструкція професійної спрямованості особистості. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* Зб-к наук. праць. Харків : НУЦЗУ, 2012. Вип. 12. С. 74–82.

165. Попов В. М. Психологічні особливості прояву набутої безпорадності у працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій: дис... канд. психол. наук : 19.00.09. Нац. ун-т цивільного захисту України. Харків, 2017. 265 с.

166. Приходько Д.П. Психологічні особливості набутої безпорадності: стан проблеми. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2016. Вип. 19. С. 140–148. URL : https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtreme AndCrisisPsychology/vol19/Prikhodko_DP.PDF

167. Прохоров А. О. Психология неравновесных состояний. М.: Изд-во ИПРАН, 1998. 152 с.

168. Психологические тесты / под. ред. А. А. Карелина. М.: ВЛАДОС, 2003. Т.1. 312 с.

169. Психологический словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1990, 494 с.

170. Психология самосознания: хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. Самара : БАХРАХ-М, 2000. 672 с.

171. Психология Я-концепции: методология, теория, структура. Хрестоматия / Сост. А.В. Иващенко, В.С. Агапов, И. В. Барышникова.: МГСА, 2002. Ч.1. 230 с.

172. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.

173. Пушкар В.А. Особливості розвитку образу «Я» дітей-сиріт у навчальному закладі інтернатного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 20 с.

174. Пушкар В.А. «Я»-образи у структурі «Я»-концепції особистості – співвідношення понять у психології. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.* Чернігів: ЧНПУ, 2011. Вип. 94. Том ІІ. С. 133 – 137.

175. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб.: Питер, 2000. 624 с.

176. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности. М.: Мир, 1994. 320 с.

177. Решетников М. М. Психическая травма. СПб. : Восточно-Европейский институт психоанализа, 2006. 322 с.

178. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М. : Прогресс, Универс, 1994. 480 с.

179. Роджерс К. Становление личности : Взгляд на психотерапию. М.: Эксмо-Пресс, 2001. 415 с.

180. Розен Г.Я. Роль самосознания в социальной перцепции.: *Проблемы зарубежной социальной психологии*. М.: Наука, 1976. С. 150–172.

181. Ромек В.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. СПб. : Речь, 2005. 256 с.

182. Ромек В.Г. Психологическое консультирование в ситуации выученной беспомощности. *Психологическое консультирование: Проблемы, методы, техники.* Ростов-н/Д: ЮРГИ, 2002. С. 278–287.

183. Ромек В.Г. Теория выученной беспомощности Мартина Селигмана. *Журнал практического психолога*. 2000. № 3-4. С. 218–235.

184. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття. Київ: Либідь, 1998. 992 с.

185. Ротенберг В. Безпомічне навчання і навчена безпорадність. *Завуч.* 2002. № 19. С. 26–29.

186. Ротенберг В. О, Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация. М.: Наука, 1984. 193 с.

187. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.

188. Рудина Л. Тест на оптимизм: метод определения атрибутивных стилей. М. : Наука, 2002. 24 с.

189. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.

190. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии. СПб.: «Ювента», 1999, 347 с.

191. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под. ред. В.А. Ядова. Л.: Наука, 1979. 264 с.

192. Самосознание и защитные механизмы личности : Я-концепция и: внешность, семья, самоуважение, самоотношение, самооценка, одиночество, застенчивость… процесс переживания, защитные и компенсаторные механизмы личности : хрестоматия / ред. Д.Я. Райгородский. Самара : Бахрах-М, 2008. 654 с.

193. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: Мецниереба, 1989. 206 с.

194. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности. Свердловск: Свердл. пед. институт, 1986. 142 с.

195. Селигман М. Как научиться оптимизму. Советы на каждый день. М.: Вече, 1997. 432 с.

196. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни. М.: София, 2006. 368 с.

197. Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід : монографія. К.: Університет «Україна», 2012. 323 с.

198. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. СПб. : Речь, 2001. 350 с.

199. Скиннер Р., Клииз Д. Семья и как в ней уцелеть. М. : Класс, 1995. 272 с.

200. Соколова Е.Т., Николаева В.В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических. Москва: Аргус, 1995. 359 с.

201. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. М.: Изд-во МГУ, 1989. 215 с.

202. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 1972. 471 с.

203. Співак Л. М. Діагностика і корекція «Я-концепції» молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень : навч. посіб. Київ: Каравела, 2011. 224с.

204. Столин В.В., Бодалев А.А. Общая психодиагностика. Спб.: Речь, 2002. 440 с.

205. Столин В.В. Самосознание личности. М.: Изд-во МГУ, 1983. 286 с.

206. Сыманюк Э. Э. Исследование психологических особенностей выученной беспомощности личности педагогов. *Образование и наука*. Екатеринбург, 2006. № 4(40). С. 108–114.

207. Сыманюк Э.Э., Девятовская И.В. Психологические характеристики выученной беспомощности у педагогов. *Вестник Оренбургского государственного университета.* 2006. № 9. С. 71–78.

208. Сычев О.А. Психология оптимизма: уч.-метод. пособ. Бийск: БПГУ им. В. М. Шукшина, 2008. 69 с.

209. Терлецька Л.Г. Психологічні механізми процесу самоаналізу. Київ: Нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2005. 240 с.

210. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.

211. Томчук М. І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. *Психологія і суспільство*. 2010. Вип. 4 (42). С. 41–46.

212. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. СПб. : Ювента, 1999. 317 с.

213. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 372 с.

214. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. М. : Педагогика, 1993, 144 с.

215. Фрейд З. «Я» и «Оно»: труды разных лет. Тбилиси : Мерани, 1991. Кн. 1. С. 351–392.

216. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции. М.: Наука, 1989. 456 с.

217. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. 864 с.

218. Фромм Э. Душа человека. М.: Республика, 1992. 430 с.

219. Фурман О. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1–2. С. 38–67.

220. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. 860 с.

221. Хекхаузен, Х. Личностные и ситуационные подходы к объяснению поведения. *Психология социальных ситуаций*: хрестоматия / сост. и общ. ред. Н.В.Гришиной. СПб.: Питер, 2001. С. 58-91.

222. Холл К.С., Линдсей Г. Теории личности. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 1999. 592 с.

223. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. М. : Айриш-Пресс, 2004. 463 с.

224. Хорни К. Невроз и развитие личности. М.: Смысл, 1997. Т. 3. С. 236–684.

225. Хьелл Л. Теории личности. СПб. Питер, 2006. 607 с.

226. Циринг Д.А. Из истории изучения выученной беспомощности. *Вестн. Ин-та психологии и педагогики.* 2005. Вып. 4. С. 109–113.

227. Циринг Д.А. Психология выученной беспомощности: учеб. пособие. М.: Академия, 2005. 120 с.

228. Циринг Д.А. Психология личностной беспомощности: автореф. дис. …д-ра психол. наук: 19.00.01. Томск, 2010. 43 с.

229. Циринг Д.А. Структура личностной беспомощности: постановка проблемы. *Вестн. Южно-Уральского гос. ун-та. Образование. Здравоохранение. Физическая культура.* 2005. Вып. 6. С. 176–180.

230. Циринг Д. А. Личностная беспомощность у студентов: психологическое содержание структурных компонентов. *Вестн. Южно-Уральского гос. ун-та. Образование, здравоохранение, физическая культура.* 2006. Вып. № 9 (64). С. 17–21.

231. Циринг Д. А. Семья как фактор формирования личностной беспомощности у детей *Вопросы психологии.* 2009. № 1. С. 22–31.

232. Циринг Д.А. Психология личностной беспомощности: исследование уровней субъектности. М.: Академия, 2010. 410 с.

233. Циринг Д.А. Самостоятельность и беспомощность у студентов высших учебных заведений. *Высшее образование сегодня.* 2008. № 6. С. 48 – 50.

234. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. К.: Знання, 1965. 48 с.

235. Чепелева Н.В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія: збірник наук. праць.* К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1988. Вип. III. С. 35–41.

236. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. М.: Наука, 1977. 144 с.

237. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07 . Київ, 2005. 20 с.

238. Шиповская В.В. Беспомощность: теория, эксперименты, практика. Краснодар: ИЭиУ МиСС, 2009. 245 с.

239. Шиповская В.В. Личностная беспомощность: особенности проявления в сложных ситуациях: дис. …канд. психол. наук: 19.00.01. Краснодар, 2009. 195 с.

240. Шорохова Е.В. Проблемы психологии личности. М. : Наука, 1982. 245 с.

241. Шпиц Р.А. Психоанализ раннего детского возраста. М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. 159 с.

242. Эриксон Э. Детство и общество. СПб. : Ленато, АСТ, Университетская книга, 1996. 592 с.

243. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М. : Прогресс, 1996. 344 с.

244. Юнг К.Г. Конфликты детской души. М.: Канон+РООИ Реабилитация, 2013. 336с.

245. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. Москва : Наука, 1996. 269 с.

246. Юрченко В. Вплив взаємин між студентами та викладачами на «Я-концепцію» майбутнього вчителя. *Освіта і управління*. 1997. № 1. Т.1. С. 119–123.

247. Яковлева Ю.В. Самостоятельность в студенческом возрасте (аксиологический аспект). *Вестн. Томского гос. ун-та*. 2010, N 333. С. 153–156.

248. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию. Минск: Асор, 2005. 768 с.

249. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції : феноменологія, теорія і практика : навч. посібник. К.: Вища школа, 2006. 382 с.

250. Abramson L. Y., Seligman M.E.P., Teasdale J. D. Learned helplessen in humans : critigue and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*. 1978. Vol. 87. P. 49–74.

251. Alloy LB., Peterson C., Abramson L.Y., Seligman M.E.P. Attributional style and the generality of learned helplessness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1984. Vol. 46. P. 681–687.

252. Assagioli R. Transpersonal Development: The Dimensions Beyond Psychosynthesis. L., 1991. 297 p.

253. Bandura A. Social cognitive theory of personality. *The Coherence of Personality: social-cognitive bases of consistency, variability, and organization* / D.Cervone , Y.Shoda (eds). New York : Guilford, 1999. P. 185–241.

254. Bandura A. Toward a psychology of human agency. *Perspectives on Psychological Science*. 2006. V. (2). P. 164–180.

255. Dweck C.S. The role of expectations and attributions in the alleviation of learned helplessness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1975. V.31. P. 674–685.

256. Fraiberg S, Adelson E, Shapiro V. Ghosts in the nursery. A psychoanalytic approach to problems which affect the mother-infant relations. *Psychiatr Enfant*. 1983. 26(1). P. 57–98.

257. Gillham J.E., Jaycox L.J., Reivich K.J., Seligman, M.E.P. Prevention of depressive symptoms in schoolchildren:Two-yearfollow-up. *Psychological Science*. 1995. 6(6). P. 343–351.

258. Girgus J. S., Nolen-Hoeksema S., Seligman M. E. P. Sex differences in depression and exlanatory style in children. *Journal of Youth and Adolescence*. 1991. Vol. 20 (2). P. 233–245.

259. Hiroto D. S. Generality of learned helplessness in man. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1975. Vol. 31. P. 311–327.

260. Hiroto D. S. Locus of control and learned helplessness. *Journal of Experimental Psychology*. 1974. V. 102 (2). P. 187–193.

261. Maier S.F., Seligman M.E.P. Learned helplessness: Theory and evidence. *Journal of Experimental Psychology: General*. 1976. 105. P. 3–46.

262. Marcia J.E. Identity in adolescence. Adelson J. (ed.) Handbook of adolescent psychology. N.Y. : John Wiley, 1980. 320 p.

263. Markus H., Nurius P. Possible Selves: The Interface between Motivation and the Self-Concept. *Self and Identity: Psychosocial Perspectives*. Wiley. 1987. P. 157–172.

264. McDougall J. Primitive Communication and the use of the Countertransference: Reflections on early psychic trauma and its transference effects. *In Plea for a Measure of Abnormality*. New York: International Universities Press, 1980. P. 247–298.

265. Mikulincer M. The conceptualization of helplessness: II. Laboratory correlates of the phenomenological definition of helplessness. *Motivation and Emotion*. 1986. Vol. 10. P. 279–294.

266. Overmier J. B. Interference with avoidance behaviour : failure to avoid traumatic shock. *Journal of Experimental Psychology*. 1968. Vol. 78. № 2. P. 340–343.

267. Peterson C. Entity and incremental world views: some lessons from learned helplessness theory and research. *Psychological Inquiry*. 1995. Vol. 6(4). P. 307–311.

268. Rosenberg M. Society and the Adolescent Self-Image. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1965. 326 p.

269. Rosenberg M., Kaplan H. Social Psychology of the Self concept. Arlington Heights, 1982. 565 p.

270. Seligman M.E.P. Helplessness: on depression, development, and death. New York : W. H. Freeman, 1992. 250 p.

271. Seligman M.E.P. Depressive attributional style / M.E.P. Seligman, L.Y.Abramson, A. Semmel, C.Von Baeyer. *Journal of Abnormal Psychology*. 1979. Vol.88. P. 242–247.

272. Staines J.W. A psychological and sociological investigation of the self as a significant factor in education. *Unpublished Ph. D. Thesis*, University of London, 1954. P. 83–87.

Наукове видання

Оксана Андріївна Дудник

БЕЗПОРАДНІСТЬ У СТРУКТУРІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Монографія

Видається в авторській редакції
Оригінал-макет підготовлено О.А. Дудник

Підписано до друку 12.01.2022 р. Формат 60х84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний..
Ум. друк. арк. 12,85. Тираж 100 прим.

Видавець ФОП Сладкевич Б. А.
вул. Лесі Українки, 35 А
Київська обл., Нові Петрівці 07354
тел.: +38067-393-33-34
e-mail: 3933334@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5409 від 02.08.2017 року.